

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Forlaget Historia

Socialhistorie og samfundsforandring

**Socialhistorie
og
samfundsforandring**

**Forlaget Historia 3
Århus 1984**

Redaktion:

Sidsel Eriksen • Per Ingesman • Mogens Melchiorsen • John Pedersen

Udgivet med støtte fra:

Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Landsdommer V. Gieses Legat

Statens Humanistiske Forskningsråd

Omslagstegninger: Elisabeth Nyborg efter fotografiske forlæg. På bagsiden ses høstarbejde på en nordfynsk gård i 1899 (kilde: De nye tider. 2. udg. Nationalmuseet 1981, s. 57), på forsiden en 1. maj demonstration i 1952 (kilde: Tekster om arbejderfamilien – 1950'erne. Arbejdermuseet 1984, s. 95).

Forlag: Forlaget Historia, Box 1082, 8200 Århus N.

Sats og layout: Hanne Francia, Hørsholm

Tryk: Nørrebros Bog & Offset Tryk ApS

Copyright: Forlaget Historia 1984

ISBN 87-88052-06-0

1. udgave, 1. oplag

Forord

I 1981 udsendte Forlaget Historia ”Nye strømninger i dansk lokalhistorie”, der i en række artikler præsenterer forskellige retninger inden for dansk lokalhistorie. Bogens artikler lægger vægt på både en teoretisk-metodisk gennemgang og en eksemplificering på konkret materiale og bringer forskningsoversigter med tilknyttede litteraturvejledninger. I diverse anmeldelser har bogen fået en særdeles positiv modtagelse, og i 1982 måtte den trykkes i andet oplag. Bogens succes skyldes formodentlig ikke blot, at den er kommet på et tidspunkt, hvor lokalhistorie har en meget bred interesse og for alvor er blevet anerkendt af faghistorikerne, men også, at den på en heldig måde har forstået at kombinere informerende, debatskabende og inspirationsgivende elementer i en forholdsvis let tilgængelig form.

En hovedlinie i nyere lokalhistorie, som den f.eks. kommer til orde i ”Nye strømninger i dansk lokalhistorie”, kan karakteriseres som en forskydning fra studiet af lokale problemer til studiet af almene problemer, der blot undersøges på lokalt plan. Ofte bliver nyere lokalhistoriske undersøgelser derfor til små samfundsanalyser, en slags socialhistorie på lokalt plan. Arbejdet med ”Nye strømninger i dansk lokalhistorie” har således af sig selv ført videre til mere generelle samfunds- eller socialhistoriske problemstillinger. Samtidig har udsendelsen af ”Dansk socialhistorie” og den livlige diskussion, dette værk har fremkaldt, vist en bred interesse for socialhistorie. En stor del af kritikken af ”Dansk socialhistorie” har fremhævet, at der ”mangler noget” i værket. Dette er udtryk for, at der findes andre opfattelser af socialhistorie end den, der kommer til orde i ”Dansk socialhistorie”, og at der er behov for information og diskussion om socialhistorie. Idéen om en bog om ”nye strømninger i dansk socialhistorie” var således nærliggende.

Et forslag om at udgive en bog, der i stil med lokalhistoriebogen skulle

præsentere nye strømninger i dansk socialhistorie, blev forelagt Forlaget Historia i sommeren 1982 og straks vedtaget. Der nedsattes en arbejdsgruppe bestående af undertegnede samt i starten også cand. mag. Ole Bay. Gruppen diskuterede sig i løbet af efteråret og vinteren frem til om ikke en fælles socialhistoriedefinition, så dog en nogenlunde ensartet socialhistorieopfattelse, der kunne benyttes som udgangspunkt for arbejdet med en bog. I følge denne opfattelse er socialhistorie ikke en "bindestregshistorie" — en specialdisciplin, der afgrænser en del af historien som sit særlige område — men tværtimod det modsatte: et forsøg på at anlægge en helhedssynsvinkel, et totalt perspektiv, hvortil samtlige historiske specialdiscipliner må yde deres bidrag.

Det var ikke uden videre muligt at omsætte denne socialhistorieopfattelse til en bog. En blot og bar præsentation af en række nyere retninger inden for dansk historisk forskning ville let give en kalejdoskopisk bog uden nogen bærende idé. Da en stor del af den forskning, vi havde tænkt os at præsentere, alligevel lå inden for det 18., men især det 19. og 20. århundredes historie, besluttede vi os derfor til at koncentrere os om denne periode. Således opstod tanken om en bog om "socialhistorie og samfundsforandring" med det danske samfunds overgang fra agrarsamfund til industrisamfund som eksempel. Bogens formål skulle være i en række artikler at præsentere nogle af de nye strømninger i dansk historisk forskning på en sådan måde, at de skulle kunne give et indtryk af et nyt socialhistorisk helhedsperspektivs muligheder ved beskrivelse og forklaring af en konkret samfundsforandring. Artiklernes eksemplificeringer skulle koncentreres omkring ændringerne i det danske samfund i det sidste par hundrede år. Sigtet med bogen skulle altså være *både* at præsentere de pågældende forskningsretningers historiografi, metoder, problemstillinger, kilder og resultater og at vise disse forskningsretningers muligheder for at beskrive og forklare vigtige sider af den samfundsmæssige udvikling fra agrarsamfund til industrisamfund i Danmark.

Vi præsenterede idéen for denne bogs forfattere i foråret 1983. De tog godt imod den, gav den hver især deres personlige præg, og i et stadigt samarbejde mellem forfattere og redaktionsgruppe blev bogen til i løbet af det følgende år. Redaktionsgruppen vil gerne benytte lejligheden til at bringe forfatterne en varm tak for dette samarbejde og for deres bidrag til bogen. Samtidig må den beklage, at en planlagt og annonceret artikel om "kvindehistorie og socialhistorie" desværre har måttet udgå.

Forlaget Historia beder Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Landsdommer V. Gieses Legat og Statens Humanistiske Forskningsråd modtage en stor tak for den økonomiske støtte, der har gjort det muligt at udsende bogen.

Århus, den 1. august 1984

Sidsel Eriksen

Per Ingeman

Mogens Melchior

John Pedersen

Indhold

Indledning	9
<i>Bjarne Kildegaard:</i>	
Det civiliserede menneske.	
Etnologiske overvejelser over studiet af civilisations-	
processen og kulturhistorien	17
<i>Helge Paludan:</i>	
Historisk familieforskning	47
<i>John T. Lauridsen:</i>	
Fra udstødte til anbragte.	
Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950	79
<i>Gudrun Gormsen:</i>	
Landbosamfundet og etnologien	117
<i>Henning R. Lauridsen:</i>	
De folkelige bevægelser og socialhistorien	147
<i>Peter Dragsbo:</i>	
Menneskene i industrialiseringens byer	
Etnologisk og kulturhistorisk forskning om danske	
byer	175
<i>Jørgen Fink:</i>	
Middelklassen	201
<i>Svend Aage Andersen:</i>	
Arbejderklassen	225

Indledning

Det er blevet sagt, at vi både har og ikke har en socialhistorisk forskningstradition her i landet. Et forsøg på at give en oversigt over den socialhistoriske forskningstradition i Danmark når frem til, at det er rigtigere at sige, at vi har en række ret så adskilte traditioner, blandt hvilke i hvert fald to markant forskellige kan skelnes. Faghistorikerne har vist en socialhistorisk interesse for samfundsstrukturen med hovedvægt på klassers og gruppers indbyrdes forhold, som dog traditionelt mest er kommet frem i synteseprægede fremstillinger, i mindre omfang i analyser og monografier. En socialhistorisk interesse for kulturhistorien eller dagliglivets historie har først og fremmest været dyrket uden for de professionelle historikers kreds, blandt kulturhistorikere og lokalhistorikere (Manniche 1982).

Anledningen til, at danske historikere i dag således begynder at interessere sig for de socialhistoriske forskningstraditioner i Danmark, er udsendelsen af syvbindsværket "Dansk socialhistorie" (1979-82). Selv placerer dette værk, som Statens Humanistiske Forskningsråd allerede i 1974 besluttede at iværksætte udgivelsen af, sig uden tvivl i forlængelse af den første af de lige nævnte traditioner i dansk socialhistorisk forskning. Forskningsrådets daværende medlem, Vagn Dybdahl, sagde ved igangsættelsen af projektet, at "det centrale vil være de sociale klasser eller grupper, betingelserne for disse og deres indbyrdes forhold", idet der skal lægges særlig vægt på "de økonomiske forholds indflydelse på de enkelte gruppers udfoldelsesmuligheder" (Dybdahl 1977).

Denne socio-økonomiske socialhistorieopfattelse, som man måske kunne kalde den, er ikke påvirket af den anden hovedtradition i dansk socialhistorisk forskning, den af kulturhistorikere og lokalhistorikere dyrkede kulturhistorie eller dagliglivshistorie, skønt denne af de klassiske kulturhistorikers moderne arvtagere, etnologerne, er videreudviklet til en egentlig

videnskab med et avanceret teoretisk begrebsapparat og forfinede arbejds-metoder. Den socio-økonomiske socialhistorieopfattelse kan heller ikke siges at være særlig påvirket af den nyeste udvikling inden for international historieforskning, selv om der her har været en stadigt stigende interesse for og en stadig udvidelse af det socialhistoriske problemfelt — en udvikling, der har været så markant, at "new social history" ligefrem er blevet et begreb.

Derfor kan der rettes en alvorlig kritik mod den socio-økonomiske social-historieopfattelse for at være forældet og alt for snæver. Den er socialhisto-rie på makroplan med overvejende økonomisk forklaringsramme. Den mang-ler socialhistorien på mikroplan: dagliglivet med dets talrige sociale relatio-ner, hvori det enkelte menneske hver eneste dag indgår i alle livets forhold. Den mangler endvidere den lange række af faktorer af både materiel og be-vidsthedsmæssig art, der ved siden af de økonomiske forhold har betydning for forklaringen af den socialhistoriske udvikling. Og den mangler endelig koblingen imellem mikroplanet, hvor man undersøger det enkelte men-neskes relationer til sine medmennesker, og makroplanet, hvor man undersøger forholdet mellem samfundsgupper eller klasser.

Hensigten med den foreliggende bog er dog ikke at kritisere den socio-økonomiske socialhistorieopfattelse eller den — indrømmet ofte meget va-rierende — udformning, den har fået i de enkelte bind af "Dansk socialhi-storie". Det er allerede gjort andre steder (jfr. især Den Jyske Historiker nr. 23-24). I stedet er det hensigten at forsøge at bidrage til udviklingen af en anden, både mere omfattende og mere dybtgående socialhistorieforståelse end den socio-økonomiske. Dette sker ved at fremdrage nogle af de danske og udenlandske forskningstraditioner, der enten slet ikke eller kun i ringe grad er kommet til udtryk i "Dansk socialhistorie", og lade dem vise deres muligheder på et konkret materiale.

En del af inspirationen til bogen kommer fra den engelske historiker Eric Hobsbawms berømte og ofte citerede artikel "From Social History to the History of Society" (Hobsbawm 1971). Hobsbawm skitserer socialhistorie-begrebets egen historie og viser, at socialhistorie indtil 1950 var et forholds-vis snævert begreb, der endda kunne bruges på i hvert fald tre forskellige måder. Socialhistorie kunne betegne en historie, der særligt interesserede sig for de fattiges eller de lavere klassers forhold. Socialhistorie kunne være sæders og skikkes historie, dvs. en slags kulturhistorie. Og socialhistorie kunne forene sig med økonomisk historie til "social og økonomisk historie", hvor det dog som oftest var det økonomiske, der dominerede. — De to sidst-nævnte anvendelser af socialhistoriebegrebet svarer til de to mest fremtræ-dende danske socialhistoriske forskningstraditioner, som er nævnt ovenfor.

Først efter 1950 har socialhistorie i international historieforskning ud-viklet sig til et andet og mere omfattende begreb — så omfattende, at nogle ikke engang vil bruge det specielle udtryk socialhistorie om det længere.

Man kan sige, at socialhistorie ikke længere er en specialdisciplin, der studerer en særlig, afgrænset del af historien, men at den er en synsvinkel, der forsøger at se menneskets samfundsmæssige eksistens i sin helhed. Socialhistorie er, som titlen på Hobsbawms artikel siger, blevet til samfundshistorie.

En væsentlig del af forklaringen på den af Hobsbawm beskrevne udvikling inden for moderne historieforskning ligger i, at et i fransk historieforskning udviklet historiesyn er blevet mere og mere udbredt i international historieforskning. Da det pågældende historiesyn først og fremmest er udviklet i kredsen eller "skolen" omkring det i 1929 grundlagte historiske tidskrift "Annales", taler man om Annales-skolens historiesyn, og man har sagt, at den franske Annales-skoles forskningstradition er blevet anerkendt som "vor tids dominerende historiske paradigme", dvs. model for hvad historie er, og hvorledes den skal praktiseres (Odén 1978).

For at forstå Annales-skolens historiesyn må man gøre sig klart, at det oprindelig er udviklet i reaktion mod en traditionel historie, der først og fremmest beskæftigede sig med politiske begivenheder. Annales-skolen mener, at historieforskningen i stedet skal beskæftige sig med det, der ligger bag ved eller neden under begivenhederne, nemlig strukturerne i samfundet. Som følge heraf bliver også tidsdimensionen en anden end i traditionel historieforskning. Mens f.eks. de politiske begivenheder ustandseligt skifter, har et samfunds grundlæggende strukturer ofte en meget lang varighed, de er undergivet en betydelig træghed. Strukturernes vekslende "varigheder" bliver derfor vigtigere end begivenhedernes lineære, "kronologiske" tid. Det, der i øvrigt kendetegner Annales-skolens historiesyn, er det totale perspektiv. Formålet med Annales-skolens forskning er altid at forsøge at begribe delene som del af en helhed, en totalitet (introduktioner på dansk: Iggers 1980; Lund 1981).

Den socialhistorieopfattelse, der er denne bogs udgangspunkt, er inspireret af Annales-skolens historiesyn. Normalt vil Annales-skolens historikere imidlertid ikke betegne sig selv som socialhistorikere eller den historie, de bedriver, som socialhistorie. Bruger de et særligt udtryk, er det snarere "totalhistorie". Man må da også spørge, om det overhovedet er meningsfuldt at fastholde et særligt socialhistoriebegreb, hvis der i det netop skal ligge et forsøg på *ikke* at opsplitte den historiske virkelighed i enkeltdele, men at se den under et helhedsperspektiv. Bortset fra at udtrykket socialhistorie nu engang er fast indarbejdet i historieforskningens terminologi, var der så i grunden noget i vejen for, at det helt kunne opgives? Der forekommer at være i hvert fald to vigtige grunde til at bevare det. Den ene er, at man derved fastholder, at der ikke er tale om et brud med, men om en udvidelse og en udbygning af eksisterende "socialhistoriske" forskningstraditioner. Den anden er, at socialhistorie på trods af sit helhedsperspektiv ikke er "historie" slet og ret. Det er stadigvæk muligt at give en positiv definition af

socialhistorie som en særlig historisk disciplin, der ikke blot er bestemt ved sit specielle perspektiv, men også ved sit objekt, ved at den sætter en bestemt del af den historiske virkelighed i centrum for sin interesse.

Socialhistoriens objekt i følge den socialhistorieopfattelse, der ligger bag denne bog, er på udmærket vis formuleret af Aksel E. Christensen i en anmeldelse af de tre første bind af "Dansk socialhistorie", der indeholder et indledende afsnit med nogle overvejelser af mere principiel art omkring socialhistorie (Christensen 1982). Idet socialhistoriens udgangspunkt må være, at mennesket er et socialt væsen, bliver dens fundamentale område de menneskelige kontakter i deres helhed gennem tiderne, både de enkelte menneskers nære og intime forbindelser indbyrdes og deres indgåen i grupper og sammenslutninger. Eller — kortere formuleret — socialhistoriens område er: "det enkelte menneskes indbygning i de sociale fællesskabers sammensatte mønstre under skiftende strukturer gennem tiderne". — For samtidig at angive det helhedsperspektiv, socialhistorien bør anlægge, kunne man ganske enkelt formulere socialhistoriens objekt som *det sociale livs historie*.

Den socialhistorie, hvis opgave det er at analysere og beskrive det sociale livs historie, får tre vigtige kendetegn. For det første kommer det almindelige menneskes hverdagsliv til at indtage en meget stor plads, idet dette hverdagsliv er kernen i og dermed udgangspunktet for en forståelse af det sociale liv som helhed. For det andet kommer interessen særligt til at koncentrere sig om strukturelle forskelle og forandringer i samfundet, idet socialhistorien jo skal forsøge at afdække det sociale livs sammensatte mønstre under skiftende strukturer. For det tredje bliver perspektivet totalt, således at enkeltfænomener hele tiden ses som dele af den helhed, der er det egentlige objekt for socialhistorien, nemlig det sociale liv.

Det er næppe forkert at sige, at det sociale livs historie er selve kernen i historien. Socialhistorien er derfor den vigtigste af alle historiens discipliner. Den giver de forskellige historiske specialdiscipliner den kerne, hvorudfra de må forstå deres respektive dele af den historiske virkelighed. Forholdet er imidlertid gensidigt. De forskellige historiske specialdiscipliner yder alle samtidig deres bidrag til socialhistorien. Det skyldes naturligvis, at det sociale livs totalitet kun kan forstås ud fra undersøgelser af dele af den, ligesom delene kun kan forstås ud fra en helhedsbetragtning.

De forskningsretninger, der præsenteres i denne bogs artikler, er sådanne historiske specialdiscipliner. De vil ikke alle forstå eller betegne sig selv som socialhistorie, ligesom ikke alle artiklernes forfattere nødvendigvis deler den socialhistorieopfattelse, der har været bogens udgangspunkt. I og med at de præsenterede forskningsretninger beskæftiger sig med væsentlige dele af det sociale livs totalitet, yder de imidlertid vigtige bidrag til socialhistoriens opgave, således som den forstås i den lige skitserede socialhistorieopfattelse.

I den ovenfor nævnte artikel af Eric Hobsbawm fremhæves en række felter, inden for hvilke hovedparten af den moderne socialhistoriske forskning er koncentreret: historisk demografi, byhistorie, klassers og socialgruppers historie, mentalitetshistorie, samfundsforandrings historie samt sociale bevægelser og protestfænomeners historie. Det er — under forskellige former — disse forskningsfelter, der er repræsenteret i denne bog. Den konkrete udformning, de har fået, hænger sammen med idéen med bogen, som er at vise et socialhistorisk helhedsperspektivs muligheder for at beskrive og forklare samfundsforandringer ved at lade det koncentrere sig om en konkret sådan, nemlig det danske samfunds overgang fra agrarsamfund til industrisamfund. Det må imidlertid pointeres, at det er en række udvalgte forskningsretninger, der præsenteres. Det ligger ikke i bogens idé at forsøge at dække alle aspekter af den konkrete samfundsforandring, der behandles. Nogle af de mest væsentlige ændringer i det sociale livs totalitet — på individniveau, på gruppeniveau, på klasseniveau og på samfundsniveau — under overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund i Danmark er dog dækket i bogen.

Det sociale liv begynder med mennesket selv. En af nyere historieforskningens måske mest fundamentale erkendelser er opdagelsen af, at mennesket selv er underkastet historiciteten, den historiske forandringsproces. Det moderne menneske er et produkt af en historisk udvikling, "civilisationsprocessen" har den tyske sociolog Norbert Elias kaldt den. I artiklen "Det civiliserede menneske. Etnologiske overvejelser over studiet af civilisationsprocessen og kulturhistorien" giver etnologen *Bjarne Kildegaard* en introduktion til problemstillingen. Hans præsentation af Norbert Elias' civilisationshistoriske forskning ledsages af en række overvejelser, der er præget af hans udgangspunkt i en videnskab, etnologien eller kulturhistorien, der har lange traditioner for studiet af kulturmennesket. En række danske eksempler illustrerer nogle af de psykologiske og bevidsthedsmæssige ændringer, det moderne menneske har undergået.

Den mindste sociale enhed, som individet indgår i, er familien. Ligesom mennesket selv har også familien længe været betragtet som en i grunden ahistorisk størrelse. I takt med de traditionelle familieformers opløsning efter Anden Verdenskrig er der imidlertid opstået en familiehistorisk forskning, som har vist, at også familien er en historisk størrelse. I artiklen "Historisk familieforskning" giver historikeren *Helge Paludan* først en oversigt over hovedretninger inden for den internationale familiehistoriske forskning, hvorefter han på denne baggrund gør rede for den eksisterende danske familiehistoriske forskning. Han lader den afsluttende gennemgang af tre nyere synteser åbne op for en række spørgsmål omkring familiehistoriens opgaver og muligheder i et samfund, hvor familien synes i krise.

Ud over familien indgår mennesket i talrige grupper af forskellig art og størrelse. Bogens artikel om marginalgruppernes historie er tænkt som et

eksempel på, hvorledes enkelte samfundsgruppers ændrede forhold under overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund kan behandles. Når netop denne gruppe trækkes frem, er det ikke kun, fordi den er en af de "oversete" grupper i historien — grupper, som ikke tidligere havde en historie, men som har fået det i den nyeste historieforskning. Det er også, fordi det siger uhyre meget om et samfund, hvordan dets holdning er til de grupper, som befinder sig på kanten af eller uden for samfundet, marginalgrupperne.

En række specialdiscipliner inden for moderne historieforskning har som fælles kendetegn, at de beskæftiger sig med de individer og grupper, der i et givet samfund på en eller anden måde er afvigere eller marginale. I artiklen "Fra udstødte til anbragte. Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950" giver historikeren *John T. Lauridsen* — især med inspiration fra den franske idéhistoriker og historiker Michel Foucault — en skitse af, hvorledes det danske samfunds holdning til og behandling af afvigende individer ændres med overgangen fra det feudale standssamfund til den kapitalistiske socialstat.

Når overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund er valgt som den konkrete samfundsforandring, der skal ansues under en socialhistorisk synsvinkel, er det også ud fra et ønske om at vise socialhistoriens umiddelbare relevans for en nutidig selvforståelse. Historie er menneskers og samfunds forsøg på at forstå sig selv. For at forstå, hvorfor vort eget samfund er indrettet, som det er, og ændrer sig, som det gør, må man først og fremmest forsøge at forstå dette samfunds tilblivelse og vigtigste kendetegn. Danmark er i løbet af det sidste par hundrede år blevet omskabt fra et traditionelt agrarsamfund med enevældigt monarki som politisk styreform til et moderne industrisamfund med demokrati som politisk styreform. At forstå vort samfund i dag betyder at forstå de forandringsprocesser, der ligger bag denne udvikling: på den ene side den sociale, økonomiske, politiske og ideologiske udvikling, der forvandlede det traditionelle agrarsamfund, på den anden side industrialiseringen og urbaniseringen og den dermed sammenhørende udvikling af nye sociale klasser, der skabte det moderne industrisamfund.

Hvordan var egentlig det traditionelle agrarsamfund indrettet, og hvorledes ændredes det? I artiklen "Landbosamfundet og etnologien" introducerer etnologen *Gudrun Gormsen* den svenske etnolog Börje Hanssens problemstillinger, arbejdsmåde og begreber som den vigtigste inspirationskilde for etnologiens tilgang til studiet af det danske (og nordiske) bondesamfund i det 18., 19. og 20. århundrede. Hun fremhæver en række konkrete analyser af regionale kulturvariationer i det traditionelle bondesamfund og bruger derefter det etnologiske begrebsapparat i en skitse af det danske landbosamfunds udvikling siden landboreformerne, hvor forandringsaspektet er i centrum. På denne baggrund diskuterer artiklen til slut problematikken "kontinuitet og forandring".

En kolossal rolle i omdannelsen af det traditionelle agrarsamfund spillede

de folkelige bevægelser, der opstod i det 19. århundrede. De folkelige bevægelser er interessante ved på samme tid at være et produkt af og en årsag til omdannelsen af det traditionelle landbosamfund. I artiklen "De folkelige bevægelser og socialhistorien" diskuterer historikeren *Henning R. Lauridsen* indledningsvis emnet de folkelige bevægelser i en socialhistorisk sammenhæng samt teoretiske og metodiske overvejelser i forbindelse med studiet af dem. Derefter tegner han et billede af de folkelige bevægelsernes historie fra den folkelige vækkelse til det veletablerede foreningsliv, idet han lægger vægt på at belyse både bevægelsernes indre liv og deres forhold til det omgivende samfund.

Hvorledes blev "by-Danmark" til? Hvorledes forløb selve urbaniseringsprocessen, og hvad kom den til at betyde for de mennesker, der indgik i den? I artiklen "Menneskene i industrialiseringens byer. Etnologisk og kulturhistorisk forskning om danske byer" skitserer etnologen *Peter Dragsbo* indledningsvis nogle hovedlinier i byudviklingen i Danmark 1850-1920. Derefter gennemgår han, hvad der fra etnologisk og kulturhistorisk hold er skrevet om periodens byer og bymiljøer. I denne gennemgang opridses først linierne i forskningshistorien, derefter gives en mere tematisk behandling af de forskellige etnologiske synsvinkler, der kan lægges på danske byer og det sociale liv i dem.

To helt nye klasser opstod med industrialiserings- og urbaniseringsprocessen. Hovedspørgsmålet er, hvorledes klasserne dannes, ikke blot socialt, men også kulturelt.

I artiklen om "Middelklassen" tager historikeren *Jørgen Fink* udgangspunkt i en undersøgelse af, hvorledes den sociale differentieringsproces i sammenhæng med industrialiseringsprocessen inden for en forholdsvis kort årrække (1895-1920) skabte et socialt lag, der var kendetegnet ved at være knyttet fortrinsvis til håndværk og detailhandel. Undersøgelsen viser, at der er betydelige materielle og sociale forskelle inden for den nye klasse, hvilket blandt andet kommer til udtryk i dens forskellige organisationsformer. Resultatet af denne konkrete undersøgelse, at "middelklassen" på en vis måde er en fiktion, konfronterer forfatteren derefter med den eksisterende forsknings behandling af middelklassen, dens demografi, familieforhold, uddannelse osv.

Litteraturforskeren *Svend Aage Andersen* lægger i artiklen om "Arbejderklassen" i højere grad vægten på klassens tilblivelse i kulturel henseende. Indledningsvis konkretiserer han de senere års forskydning i forskningens interesse fra arbejderbevægelsens til arbejderklassens historie ved en gennemgang af nogle aktuelle tendenser i beskæftigelsen med arbejderklassens historie. I artiklens centrale del giver han derefter en gennemgang af den danske arbejderklassens tilblivelse under industrialiseringen. På baggrund heraf slutter han artiklen af med at diskutere, om arbejderklassen udviklede sin egen "kultur", eller om den blot overtog borgerskabets kultur.

Litteratur

- Christensen, Aksel E. 1982: Anm. af Dansk social historie 1-3. Kbh. 1979-80. I: Historisk Tidsskrift bd. 81 hft. 2, s. 443-470.
- Dansk socialhistorie I-VII. Kbh. 1979-82.
- Den Jyske Historiker nr. 23-24: Dansk Socialhistorie. Fra istid til nutid. Århus 1982.
- Dybdahl, Vagn 1977: En dansk socialhistorie. I: Humaniora 1974-76. Beretning fra Statens Humanistiske Forskningsråd 1974-76. Kbh., s. 166-168.
- Hobsbawm, Eric 1971: From Social History to the History of Society. I: Daedalus 100, s. 20-45 (= Historical Studies Today. Edited by Felix Gilbert and Stephen R. Graubard. New York 1972, s. 1-26).
- Iggers, Georg G. 1980: Moderne historievitenskaber. Socialhistorie efter 1945: Forudsætninger, hovedlinier, perspektiver. Kbh. (Dansk oversættelse af: Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaft. Ein internationaler Vergleich. München 1978).
- Lund, Niels Windfeld 1981: Annales-skolen og dansk lokalhistorie? I: Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Århus, s. 19-36.
- Manniche, Jens Chr. 1982: Den socialhistoriske forskningstradition i Danmark — en kort oversigt. I: Den Jyske Historiker nr. 23-24, s. 177-182.
- Odén, Birgitta 1978: Annales-skolan och det svenska forskarsamhället. I: J. Le Goff & P. Nora, Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt. Urval och inledning av Birgitta Odén. Stockholm, s. 7-25.

Det civiliserede menneske

Etnologiske overvejelser over studiet af civilisationsprocessen og kulturhistorien

Af Bjarne Kildegaard

Bjarne Kildegaard, f. 1950, mag. art. i europæisk etnologi 1978. Har bl.a. været tilknyttet Afdelingen for Håndarbejde ved Danmarks Lærerhøjskole, hvor han har gennemført et forskningsprojekt om håndarbejde i dagens Danmark. Er medredaktør af tidsskriftet "HUG!" og har skrevet en lang række artikler om etnologiske emner, både historisk og aktuelt.

"Til Kyds kro hørte en stor sal, den største i sognet, hvor brødrene "Mantejn" (Petersen) fra Sønderborg holdt danseskole. Den ældste af dem havde laksko på med brede sløjfer, og han talte et udmærket "høj-dansk". De første timer gik med at lære pæne manerer: hvordan vi skulle hilse, bukke korrekt og gå ud og ind ad en dør. Besværligt var det at forlade en stue, da det ikke måtte ske med ryggen til den, man forlod; med hånden bag ryggen måtte man nærmest famle sig til dørklinken. Så skulle vi lære at banke på en dør med passende styrke, tre slag i alt. Skiftevis blev vi sendt ud for at prøve. Julius måtte ud to gange, da han dumpede første gang. Tallet tre overholdt han ganske vist, men på en forkert måde. I første omgang bankede han med en tre-fire slag, så kom der et lille ophold, så hørtes et enkelt hårdt bank, og han sluttede af med en voldsom kanonade. Først når der var gået et par timer, fik vi musik til dansen af en mand på violin" (Beck 1975, s. 45f).

Sådan skriver sønderjyden Peter Beck i sine ungdomserindringer fra Sundeved i vort århundredes første tiår. Sognets bedrestillede ungdom synes at

have indvilget i at deltage i et nyt dannelsesprojekt, nemlig det at føre sig og kunne bemestre dansens svære kunst. Nok skriver erindringsforfatteren morsomt og ironisk om situationen dengang. I måden at erindre på ligger en bestemt distance, et udtryk for den senere bemestring af indlæringsens store vanskeligheder. Som læser af dette muntre erindringscitater bliver vi selv muntre, samtidig med, at vi nærmest pr. automatik danner os billeder i bevidstheden om den alvor og ihærdighed, hvormed den lokale bondeungdom har kastet sig ind i opgaven med sved på panden og skælvende usikkerhed.

Måske skyldtes det de nævnte danselærere Mantejn Petersens egenhændigt foretagne analyser af den lokale befolknings kultur eller måske blot deres intuitive fornemmelse for forskellige grader af ukultiverethed, for hvor ungdommen i Kyds kro før den egentlige undervisning i dansen kunne nøjes med at lære at banke på en dør og gå ud og ind ad den, da måtte nabolandsbyens unge underkaste sig en langt mere grundlæggende indøvelse i kultur:

” . . . i Blans indledte Mantejn danseskolen med et lille kursus i spisevaner — det har jeg ikke oplevet i Ullerup. Et lille bord med spisebestik blev sat ind i salen — dog uden mad! Den værste unode var at stikke kniven i munden, en skik, der var meget vanskelig at udrydde. Ved et bryllup viste Hans Alnor fra Ullerupmark, at han havde taget ved lære og forstod at spise fint, hvad der fik Nis Clausen til at sige: Æ do bang’ få, do sgæ e snut (Er du bange for, du skærer snuden)” (Beck 1975, s. 46).

Vi har valgt at indlede med et erindringscitater, der forekommer typisk i sin tendens. Et pluk af en langt større erindringsammenhæng, der spejler nogle menneskers situation og handling i en kulturperiode præget af forandring og opbrud. Dagliglivet, som er etnologens klassiske arbejdsfelt, er præget af såvel brud som kontinuitet. Kontinuiteten tillader os at studere traditionerne, de seje strukturer i kulturudviklingen. Forandring og opbrud derimod kan berette om tilpasninger til og forvaltninger af nye kulturelle fordringer og om dannelsen af nye livsformer. Begge dele — traditionen og forandringen — er elementer i en civilisationsproces, en kulturel og historisk dannelse og formgivning af mennesker og miljø.

I det følgende skal vi diskutere, hvilke særlige traditioner, der gør sig gældende for etnologer i studiet af de kulturelle forandringsprocesser, der rummes inden for det teoretiske begreb, vi benævner civilisationsprocessen. Denne diskussion har vi forsøgt at holde på et så konkret empirisk plan som muligt. Det skyldes flere årsager. For det første findes der en betydelig og lang tradition blandt etnologer og folkelivsforskere for at formidle bredt og konkret oplysende (Troels-Lund 1879-1901; Feilberg 1889-99; Rasmussen 1979). For det andet begrundes etnologien sig i al væsentlighed som en empirisk kulturvidenskab (Æsthetik und Kommunikation Heft 42). Vokset ud af en oplysnings- og forståelsesinteresse for hverdagen og dens kulturelle

processer forstår etnologien sig afgjort som en forskning, der kendetegnes af kvalitative, subjektive og specifikke udsagn (Troels-Lund 1894).

Dagliglivet og dets udforskning har længe været lillebror, hvis ikke sted-barn i forhold til rigs- eller nationalhistorien. I dag kan man som etnolog ofte på en pudsig måde opleve, hvordan historievidenskabens udøvere i stigende grad kritiserer deres egen tradition og giver sig i kast med nye fag-overskridende beskæftigelser som f.eks. inden for kvindehistorien og inden for den personlige, mundtligt overleverede historie ("oral history"). I denne tidens strøm af nyorienteringer og redefinitioner vender mange sig mod etnologien, folkelivsforskningen og kulturhistorien. Ofte med spørgsmål, etnologien ikke umiddelbart er i stand til at besvare, fordi de er affattet inden for en problemkreds, der er etnologien fremmed – og undertiden imod. Moderne etnologer ser ikke deres arbejdsfelt som en leksikalsk opslagsbog, hvori man kan slå op og hente den ene eller anden oplysning om kulturen i det tempo, andre fagdiscipliners nyorienteringer har brug for det. Derimod bestræber etnologer i dag sig stadig mere på at foretage selvstændige analyser af det kulturelle hverdagsliv, andre fagdiscipliner så længe har forsømt enhver seriøs beskæftigelse med (Christiansen 1983).

Problemstillingen er aktuell og relevant i forhold til denne artikels emne: *civilisationsprocessen*. Det hovedværk, nemlig Norbert Elias' "Über den Prozess der Zivilisation" fra 1939, genudgivet 30 år senere, der igennem de senere år har været inspirationsgrundlag for mange diskussioner og initiativer her hjemme og i udlandet, er blevet grundigt tilegnet og diskuteret blandt historikere, sociologer, litteraturvidenskabsfolk og psykologer. Etnologer og folklorister derimod har været forbløffende tavse (Christiansen 1979; Frykman och Löfgren 1979). Det betyder langt fra, at Elias' værk ikke har haft indflydelse. Ligesom det har været tilfældet med en række andre af de senere års store udenlandske forskernavne, har danske og nordiske etnologer og folklorister ikke været upåvirket i deres syn på studiet af den hjemlige kultur (Stoklund 1981). Men måske har denne påvirkning gjort sig gældende i et andet omfang og med en anden karakter, end der har været tale om i flere af de ovenfor nævnte fagdiscipliner? I hvert fald vil det næppe være forfejlet at hævde, at kulturforskere i Danmark og Norden snarere har forsøgt at inddrage de udenlandske storværker i deres øvrige refleksionsgrundlag, end de har taget nogle direkte tråde op og dannet hjemlige skoler eller filialer. Det betyder, at der har fundet en afvejning sted mellem de ofte massive forklaringsforsøg, disse værker har formidlet, og så etnologens faglige rolle og funktion i denne del af verden. Som forskere, der traditionelt og på ofte minutiøs empirisk vis har undersøgt kulturen og *kulturerne* i nutidige og mere eller mindre fjerne tider og miljøer, synes vi at være i besiddelse af en kritisk skepsis over for tidligere og egne tiders forsøg på at skrive de store, entydigt forklarende teser og teorier om kultur- og civilisationsudvikling.

Oven i købet er de store syntetiserende hovedværker og deres popularitet i dagens forsøg på at samle en splittet historisk virkelighed ofte i modsætning til den videnskabelige læreproces, der har kendetegnet etnologien inden for de seneste tiår. Hvor etnologiens, omend på mange måder usammenlignelige, faderskikkelser H.F. Feilberg og Troels-Lund i forrige århundredes slutårtier kunne tale om henholdsvis "bondelivet" og "dagligt liv", da står moderne etnologer over for en langt mindre entydig og veldefineret opgave. Siden 1960'erne har folkelivsforskere bestræbt sig på at undersøge de mange forskellige kulturer fremfor nogen harmonisk, national eller regional enhedskultur. Det spegede, men reelt fungerende kulturbillede i en tid, på et sted eller i et bestemt socialt miljø og dets omgivelser har været mere attraktivt at bearbejde og dermed vinde forståelse for end hypotesedannelser over lange tidsperioder præget af uensartede kulturelle livsformer (Hanssen 1973).

Ikke desto mindre kan man ikke komme uden om, at værker fra forskerpersonligheder som Norbert Elias, Michel Foucault, Philippe Ariès, Emmanuel Le Roy Ladurie m.fl. igennem de senere år har været udfordringer til den hjemlige kulturvidenskab. Blot skal det indledningsvis endnu en gang understreges, at disse inspirationer har vakt interesse i en permanent afvejnings- og kritisk vurderingsproces, der har fundet sted i forhold til nogle af de målsætninger, der længe har karakteriseret den etnologiske kulturvidenskab.

Det er derfor ingen let opgave at beskrive "det civiliserede menneske". Overskriften burde snarere hedde "de civiliserede mennesker eller kulturer". Alene af den grund, at etnologer ikke længere tror på et kulturbillede, der er præget af én civilisation eller én kultur. Over for såvel den franske som den tyske civilisationsforståelse står eksempelvis den britiske, repræsenteret af Raymond Williams, E.P. Thompson m.fl., der i deres kulturhistoriske forfatterskaber opererer med interesser, der langt mere kendetegnes af indsigter om ethvert kulturtrins differentierethed og heterogenitet (se især Williams 1958 og 1976).

Med andre ord: etnologiens blikfelt favner vidt og bredt. Det vil ikke gerne mangle noget. Heller ikke det, der ikke kan udråbes som havende betydning i øjeblikkets fortolkning. Inden for en humanistisk videnskabstradition, der baserer sig på fortolkninger snarere end på tidspecifikke, målbare beviser, findes der en særlig tradition for også at medtage blandformer, ekstremiteter og "kaotiske" formidlinger. Her handler det ikke om „idealtyper“, gennemsnit eller fastlagte snit for normer og tilstande. Langt mere handler etnologien, når den vil beskrive og forstå en proces, som eksempelvis civilisationsprocessen, om at tage udgangspunkt i den mangfoldighed af kulturel og historisk sammenfald, der kendetegner det enkelte menneskes liv, grupper liv og regionale/socialt kulturers eksistens.

Møder med civilisationen

Blandt de kildegrupper, der i traditionel etnologisk forstand bedst spejler kulturmenneskets møde med andres — og dermed bevidstgørelsen om sin egen — kultur, står erindringerne, den subjektive optegnelse og den personlige dagbog som en særlig rig kilde for den kulturhistoriske beskæftigelse. Vi tog ovenfor udgangspunkt i en erindring om ungdomsårene i Sundeved og den lokale bondeungdoms trængsel på dansegulvet. Ikke alle bondeungdomme behøvede at gå til offentlige øvelser i kunsten at spise korrekt. Nogle lærte det med nødvendighed, fordi de skiftede miljø, andre lærte spisningens regler, da de kom på højskole i løbet af 1870'erne og fremefter, mens atter andre aldrig lærte det rigtigt.

I 1829 kom bondedrenge Severin Weiersøe ud at tjene. Ikke som flertallet af andre bondebørn som hjorddreng, men som huslærer og hjælper hos en proprietærfamilie med andre normer og værdier, kort sagt med en anden kultur. Den skriftkloge, flittige bondedreng fik hermed en indsigt i en anden livssammenhæng, og denne indsigt var forpligtende på andet end det beskuende plan. Som medlem af gården "Rotterdam"s patriarkalske hushold måtte han lære sig manerer, han knapt nok havde kendt eksistensen af hjemmefra:

"Hver Middag spise vi rigtig herlig. Det er bedre end de bedste Gilder, min Moder kogte hjemme til Plovfolkene. Det er værst, jeg forstaaer ikke altid, hvordan jeg skal bære mig ad. Gaffel og Kniv skal altid bruges; men jeg synes, det var bedre at bruge Fingrene. Jeg tog ogsaa nogle Bid Flesk med dem forleden Dag ved Bordet; men Madammen sagde straks: "Brug Din Gaffel, Severin!" " (Carlsen (Udg.) 1943, s. 54).

I dette økonomisk rigere og manérmæssigt stærkere kultiverede hushold ville en bondedreng med slette manerer, trods sin ringe alder, være en dårlig opdrager for familiens fire sønner. Sad huslæreren med til bords, var det en selvfølge, at han ikke spolerede familiens kultiverede opdragelsesprojekt ved at vise, at der fandtes andre — socialt anderledes og barnlige — måder at spise på. Over for husbondfolkets formaliserede højerestands etiketter fandtes inden for husholdets egne rammer imidlertid andre kulturer, nemlig blandt tyendet. Bl.a. på det sanselige og seksuelle område, der trivedes relativt spontant og informelt andre steder, hvor Severin kom til at tjene.

Dette eksempel er netop komplekst. Mødet med et andet civilisationsniveau i en anden kulturel gruppe forstås og beskrives på det subjektive plan ud fra to variabler: køn og alder. Hermed indgår civilisationsprocessen, der hos Elias er en objektiv, samfundsmæssig udvikling, i en anden perceptionsammenhæng: den individuelt, kønsspecifikt og lokalt udformede livssituation. Severin er ikke den typiske, ideelle tids- og kulturrepræsentant. Han er

Fig. 1. I det 20. århundrede møder vi forskrifter i civilisation, f.eks. i husholdningslitteraturen. Her belæres vi om de vigtigste undtagelser for brug af kniv og gaffel. Slikasparges og artiskok er det en civilisatorisk misforståelse at håndtere med bestik. I øvrigt er korrekt borddækning i sig selv et civilisationssymbol, et æstetisk mønster med indbyggede adfærdskrav. (Efter Esther Scheel (Red.), *Haandbog for Nutidshjem*. Kbh. 1937-38).

et tilfælde, der undtagelsesvist belyser nogle processer i kulturudviklingen, der i øvrigt er mørke om. Severins socialisationsbaggrund og hans manglende psykiske (og måske fysiske) evne og motivation til at give sig i kast med husholdets underverden, kan lige så lidt som hans motivation for at føre dagbog og for det sociale opstigningsforløb, han tegner dagbøgerne igennem, forklares ud fra den personlige kontekst eller fra en generel historisk udvikling. Ydermere rummer Severin Weiersøes dagbog så mangetydige, men perspektivrige tilkendegivelser, at der ikke forekommer noget tjent ved at presse den ind i et forudbestemt økonomisk-sociologisk aflæsningskema, som det har været tilfælde i en nylig publikation (Zerlang, Toft Andersen og Thorup Thomsen 1982). Som subjektiv kilde, og dermed som kilde til civilisationshistorie, fortjener den langt større interesse for sin egentlige og væsentlige karakter af kompleksitet og sammenfald af spredte betydninger. Den er ikke repræsentant for en i forvejen tilvejebragt og tilstrækkelig kulturforståelse — den er imod fortolkning af kulturmenneskets lidet forståelige situation, med mindre kulturelle elementer inddrages i analysen.

Kritikken her skal understrege, at læsning af et dagligdagsdokument som den pågældende dagbog ikke er tilstrækkelig dyb eller giver fornøden kulturel indsigt, hvis den sker ud fra en socialhistorisk eller litterær metode. Her mangler forankringen i den kulturelle livssammenhæng, og den kan dermed heller ikke formidle en forståelse af hverdagslivet, der overhovedet når på højde med dagbogens egen udsigelseskraft og nuancerigdom. Dagbogsskriveren risikerer at blive en mekanisk opfattet repræsentant for sin tid i stedet for en sammensat menneskelig bærer af sin kultur. Det er vigtigt netop at forstå subjektive udsagn i deres egenart, dvs. som subjektive kilder, der primært oplyser om kildens ophavsmand eller -kvinde, og som sådan er personlighedshistorie, ikke samfundshistorie. Den livfuldhed, de bedste dagbøger udsiger, kræver nænsom læsning, hvis den skal overføres i formidlingsøjemed. Læsningen må udgå fra dagbogens eget univers og ikke fra en konstrueret historisk model (se min analyse af bondepigen Kirsten Hansdatters ungdomsliv 1863 i Clausen (Red.) 1984).

Det er givet, at dagbøgerne, der i de senere år har været en yndet kilde til belysning af den etnologiske forståelse af hverdagslivet, netop har fortjent denne yndest på grund af deres mangfoldighed af ytringer og tydningsmuligheder (Schousboe 1980). I den forstand står de optegnelsen nær, ligesom de kan sammenlignes med den empiriske informationsrigdom, etnologen møder i sit feltarbejde — i samspillet med de undersøgte mennesker. Også i optegnelsen, i den etnologiske indsamling af viden i levende miljøer, der er en hjørnestein i etnologens samspil med den kultur, han/hun studerer, er der til stadighed tale om en konfrontation med andre og anden civilisation, der i næsten Eliask forstand berettiger til en hævvelse af kulturens aldrig afsluttede dynamik.

Jeg vil videregive et enkelt eksempel fra en af mine egne feltdagbøger.

Det handler om et undersøgelsesarbejde om håndarbejde, udført i forbindelse med mit forskningsprojekt om håndarbejde 1980-82:

Informant: Jeg havde knyttet en rya til min svigermor, da hun fyldte 70. Vi var ovre i . . . (et sted i Vestjylland, BK), og hun hængte den op over fjernsynet.

BK: Hun kunne godt li' den, kan jeg forstå?

Informant: Jah, joh, nej, det ved jeg faktisk ikke rigtigt. Jeg havde brugt mange timer på at lave den, og da vi så kom og besøgte hende nogen tid efter . . . så lå den *foran* fjernsynet . . . Så sagde jeg til hende, at den var beregnet til at *hænge*, og så rystede vi den og hængte den op samme sted som før. Over fjernsynet.

BK: Men hun syntes vel, den var pæn?

Informant: Ja, det ved jeg ikke rigtigt, for da vi kom igen, lå den på gulvet foran fjernsynet. Det er ikke, fordi hun er særlig senil, for så snart vi var indenfor, undskyldte hun sig og sagde, at naboerne hver gang, de var inde, havde spurgt hende, hvorfor hun havde hængt gulvtæppet op på væggen. Åbenbart havde hun ikke vidst, hvad hun skulle svare, og for at være fri for altid at skulle svare dem, så var tæppet endt på gulvet.

I en moderne forbrugs- og fritidsorienteret, mediepræget livsform gælder der bestemte normer og vurderinger, der ofte ikke har bagland i de nærmeste familierelationer. Her eksisterer der nogle andre måder, der ikke umiddelbart godtager hvad som helst. Kun for et blindt udblik er det muligt at tale om konservatisme, slet og ret. De barrierer, visse kulturmedlemmer nogle gange har over for forandringer og indførelse af nye regler, bunder ofte i kultursammenhænge, der både har deres historie og deres stadige relevans i en lokal eller social kontekst (Højrup 1983).

Meget ofte er kultur beskrevet ud fra det overlegne eller overståede kulturstadens plan. Det betyder, at kulturbeskrivelser ofte findes tilgængelige som kilder til en anden kulturforståelse end den, der rent faktisk præger selve forståelsen i det miljø, der beskrives. Oplysningstidens præster på landet, hvis beskrivelser i dag udgør et før-etnologisk materiale, repræsenterer ofte positive forsøg på at formidle en forståelse for en anderledes kultur (Blicher 1795; Junge 1798). En mængde andre kulturbeskrivelser kendetegnes modsat af snarere at beskrive mangel på kultur end tilstedeværelsen af den:

”Efter jordefæstelsen samledes man ved kaffebordet i hjemmet. Den stedlige kogekone, som i øvrigt var kendt for sine velmente, omend ikke altid lige smagfulde dekorationer på kaffebordet, havde i dagens anledning overgået sig selv: På de chokoladeovertrukne lagkager — lækre som altid — stod med flødeskumpåskrift: ”Farvel, kære mand og fader”

samt inde midt på kagerne dannebrog på halv stang udført i rød gele” (Græsbøll 1976, s. 68).

Citatets grundholdning er en bedreviden. Sådan bærer vi os ikke ad længere. Handlingen bliver dermed anekdotisk og relativt uforståelig, et vidnesbyrd om overstået kultur, om et tilbagelagt og besejret kulturtrin. Dermed siger citatet i virkeligheden mere om en nutidskultur, hvor kulturmedlemmerne modsat fortidens kogekoner og begravelseskæster forstår at sætte skel mellem en verdslig (subjektiv) æstetik og nogle normer for moderne sørgeskultur. Citatet er en velvillig genfortælling af et stykke kultur, andre har erindret. Dertil er det parret med nutidsforståelse, og det er denne egne vurdering, der sættes som norm for fortidsforståelsen. Det bliver kryptisk, at andre ikke har formået at trække den selvsamme grænse for æstetisk udfoldelse og sørgeadfærd, som mennesker måske opfører i dag. Citatet forbliver set fra enten præstens side eller fra den side, ”hvor man forlængst har lært sig at spise med kniv og gaffel”. Det er kultur set et andet sted fra, end der hvor kulturen faktisk leves.

Kulturhistorien og kulturoverleveringen er fuld af den slags eksempler. Ja, faktisk er den type kulturhistorie en særlig genre, der i bevidsthedsmæssig, men også historisk konkret henseende er blevet til billeder, der indgår i vore forestillinger om det forgangne. Inden for den ypperste billedgørelse af fortiden, nemlig malerkunsten i forrige århundredes sidste tiår, trivedes idealiseringer, hvis formål var at iscenesætte ”folkelivet” i overensstemmelse med det seende øjes sociale og kulturelle normer. Hør f.eks. hvordan en af Danmarks bedst kendte genremalere i sit møde med en levende kultur bringes til at korrigere virkeligheden for at kunne realisere sit forehavende. Maleren Fr. Vermehren var ikke ude blandt folket i et antropologisk eller etnologisk ærinde. Han har knapt nok kendt til hjemlige historiske skildringer af folkets, dvs. den hjemlige bondealmues, liv. Alligevel havde det hans interesse, og hvor kunstnerkolleger foretrak at nøjes med at besøge ”folket” for at forfærdige en hastig skitse, valgte Vermehren den langsomme og pinsomme måde: at tage ophold blandt sine motiver:

”Der var nu imidlertid meget at tage fat i, naar et Menneske udenfor Bondestanden skulde kunne tilbringe en Sommer i dette Lokale . . . Jeg fik da Marie til at være mig behjælpelig, og da jeg næste Dag kom derind, var Uhumskhederne fjærnedede fra Gulvet saa godt det lod sig gjøre, og hun havde strøet et Lag Grus over det, der indtil en vis Grad dæmpede de stærke Uddunstninger” (Zenius 1976, s. 45).

Lod kunstnere publikum til en start få et blik ind i folkets eksotiske livsformer som en art voyeurisme i giftermål med det stigende behov for at fatte folkelige rødder (få havde vel blåt blod i livsnødvendig konstant cir-

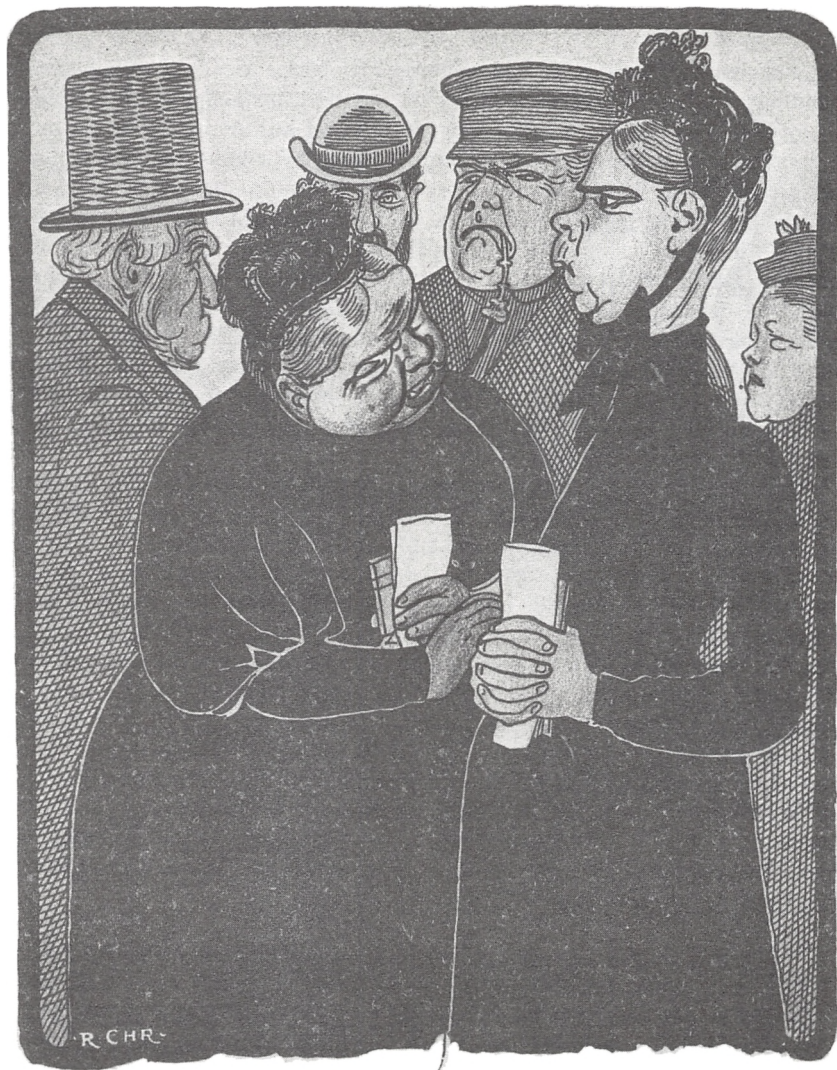

Fig. 2. I mødet mellem land og by, mellem forskellige kulturmiljøer, får civilisationstilegnelsen udtryk og karakter. (Vittighedstegning af Rasmus Christiansen).

kulation i kredsløbet?), så foregik denne roddannelse ikke ubelært af samtidens egne og borgerlige normer for kulturelle og individualistiske idealer. Da Vermehren i 1858 havde undfanget ideen til sit kristent-nationale billedværk af "Sædemanden", mødtes han af den selvsamme traurighed, som interiøret ovenfor indgav ham. I et brev til broderen Christian fra året 1858 beretter han om jagten på et værdigt menneskeobjekt for sit sidenhen folkekære og højtelskede maleri:

"Men Sandheden er, at det er Skidt, hvor jeg er. Ikke fordi jeg er saa daarlig tilmode i Kunsten; men fordi jeg har en næsten uovervindelig Lede for Almuen, saadan som den gaaer og seer ud. — Det er nu et reent Lykketræf, at jeg har fundet en ganske flink ung Mand, der har været Husar, som jeg kan bruge til Sædemanden; men du skulde see Karle, jeg har afmønstret i den Anledning, og som ere blevne mig anbefalede som Skønheder. De var rædsomme baade af Ansigt og Figur. Og saa Pigerne man seer. Huh! Hah! — Sjokkedorther! Indadtilbens! Forfærdelighed!" (Zenius 1976, s. 40).

Det virker ofte stærkt for en senere tids mennesker at stifte bekendtskab med de folkelige kulturtilstande. Det filter, hvormed vi kildemæssigt kan observere disse tilstande, er ofte farvet af forudseenhed. I visse tilfælde gør sig imidlertid det omvendte gældende. Her er vi næppe i tvivl om, at iagttageren har set på bondekulturen med briller, anskaffet i en anden kultur, nemlig den urbane og borgerlige. Alligevel må vi ikke glemme, trods den negativitet, vi umiddelbart vurderer citaterne med, at Vermehren trods alt var en af dem, der prøvede at overvinde sit ubehag over et anderledes civiliseret miljø. Han var overbevist om det væsentlige i at skildre en anden civilisation end hans egen, skulle hans egne civilisationstærskler end sættes på prøve. Kunstneren Julius Exner vovede sig langt mindre uden for det kendte miljø, men foretrak at forfærdige skitser i bondekulturens velbjærgede miljøer. Ikke mindst på Amager fandt han inspiration i et forindustrielt økomiljø præget af vareproduktion til hovedstadens markedsøkonomi (Rasmussen 1963).

Civilisationsbegrebet og etnologien

Som nævnt har Norbert Elias' hovedværk om civilisationsprocessen i de senere år afstedkommet en frodig international diskussion inden for mange forskningsgrene. I tilknytning hertil, eller sideløbende hermed, har europæiske, amerikanske og nordiske forskere fremlagt arbejder, der erklæret eller utilsigtet har bidraget til tesaerne om civilisationsprocesserne eller talt dem imod.

Elias' beundringsværdige indsats for at kortlægge og syntetisere forholdet mellem opkomsten af det affektkontrollerende moderne menneske og den centralistiske stat er præsenteret flere steder, og også på dansk (Gleichmann, Goudsbloom und Korte 1979; Gunder Hansen 1980). Endvidere har et par af Elias' mindre arbejder været offentliggjort på dansk (Elias 1980a, 1980b og 1983). Hvad består Elias' civilisationssyn af, og på hvilken måde kan det få indflydelse på den hjemlige kulturvidenskab, etnologien?

I det følgende skal vi prøve ud fra Elias' civilisationstese at diskutere nogle inspirations- og arbejdsfelter for den etnologiske arbejdsmåde. Ovenfor har vi allerede indkredset nogle grundlæggende temaer og interesser. I det følgende skal de uddybes med en mere redegørende fremstilling af Elias' civilisationsforståelse. Vi har valgt at tage udgangspunkt i en af Norbert Elias' seneste tilkendegivelser, hvor han på meget konkret vis illustrerer sin civilisationstese. Det drejer sig om et indlæg, han bidrog med i forbindelse med afholdelsen af den vesttyske sociologkongres i Bremen 1980. Norbert Elias var bedt om at foredrage over emnet "Civilisation og vold". Givetvis har man forventet, at han ville diskutere et af de senere års mest brændbare politiske temaer i Vesttyskland: terrorismen. Det gjorde han også. Men på sin egen måde:

"Prøver man at undersøge voldens problem, stiller man sig sædvanligvis spørgsmålet forkert. Man spørger f.eks.: Hvordan er det muligt, at mennesker i et samfund begår mord, at de bliver til terrorister af begge køn. Spørgsmålet skal stilles omvendt: Hvordan er det muligt, at så mange mennesker kan leve så relativt fredeligt med hinanden, sådan som tilfældet er i de store samfund, i de store statssamfund i vor tids Europa, Amerika, Kina og Rusland. Det er bemærkelsesværdigt og enestående. Det bør man forklare. Aldrig før i historien har så mange mennesker, millioner af mennesker, levet så relativt fredeligt med hinanden. I vor tids store stater og byer lever man adskilt fra volden" (Elias 1981, s. 5).

Tankegangen er legendarisk for Elias' måde at forstå civilisation og kultur på. Til dels opdraget i Frankfurterskolens ånd og praksis, som han er, finder vi hos ham en udpræget antipositivisme og kulturkritik forsynet med et udblik, der kritisk-generøst giver retningslinjer langt ud over eksempelstudierne – til en livsforståelse, en samfundstolkning og en nutidskritik (Gleichmann, Goudsbloom und Korte 1979).

Den konception af civilisationsprocessen, Elias har frembragt, handler om en stadig pacificering af kultursamfundet og dets medlemmer. Elias' analyse, der strækker sig fra før 1200-årene og frem til 1800-årene, beskriver dannelsen af den centraleuropæiske magtinstans "staten" og tilblivelsen af "det moderne menneske", der præges af en stadig stigende evne til selvbeherskelse, følelseskontrol, formaliseret samvittighed og handling. Samti-

dig — og i samspil med den stigende kapitalistiske, økonomiske akkumulationstvang — udvikler det evner til social og kulturel omgang. Mennesket som historisk skabning fremstår således ud af en økonomisk, social og psykodynamisk formgivelsesproces. En sideløbende udvikling, der samtidigt, men langt fra lineært eller evolutionistisk betinger et historisk billede, befolket af fremmed, magtmæssig/økonomisk rationalitet og et formgivet menneskeprodukt, kendetegnet af evne til grænsedragning, affekthusholdning, jeg-styrke og følelsesmæssig differentiering.

Elias begynder sin civilisationshistorie i årtusindets begyndelse med en beskrivelse af ridderkulturen. Han beskriver den økonomiske udvikling, der fører frem til centralisering af magten og med hofkulturen som eksempel samtidig danner et nyt slags menneske kendetegnet af driftsbeherskelse, jeg-følelse og manerer. I takt med, at interaktionen i samfundet intensiveres, opstår skam- og pinlighedstærskler, der foranlediger nye normer for og bemejring af høflighed, etikette og følelse. Efter århundreders hofkulturel dominans overtager borgerskabet disse historisk udviklede egenskaber, og under den borgerlige kulturs lederskab formidles den nye mennesketype til alle dele af befolkningen (Elias 1939, bd. II s. 420 ff).

Elias beskæftiger sig ikke detaljeret med denne sene formidling af elitekulturen. Faktisk kommer han kun sporadisk ind på den. Tyngdepunktet i hans civilisationsproces ligger i den moderne mennesketypes genese, dens oprindelse. Han ser denne udvikling ud fra samtidige kilder og her ikke mindst boomet inden for den litterære genre, vi benævner etikette- eller anvisningsbøgerne (Wildeblood and Brinson 1965). De litterære, foreskrirende idealuniverser for menneskelig handling og tankegang, der kendes mange århundreder tilbage, og som med Erasmus af Rotterdam fik et højdepunkt i renæssancen, oplyser imidlertid ikke i sig selv om deres baggrund. Den komplekse civilisationsudvikling, Elias beskriver og begrebsliggør, vækker interesse og behov for flere detaljestudier, punktundersøgelser og længdesnit inden for flere andre områder. Hvor detaljeret, Elias nogle gange end er, så vil de fleste historikere og etnologer ønske mere viden og flere konkrete nedslag i periodens historie. Især undersøgelser, der afdækker nye, mangedydige lag af civilisationsprocessens konkrete forløb. For så vidt skaber Elias et lignende behov for udblik til mindre civiliserede dele af kulturens medlemmer, som Ariès' barndommens historie gør det (Ariès 1960). Disse måder at forske og skrive historie på tilgodeser ikke behovet for viden om det mindre berørte i perioderne. En indvending kan således være, at historien i for høj grad bliver præget af rendyrkede fænomener, idealtyper, der blokerer for indsigten i det slet civiliserede og modstandsprægede, det, der havde potentielle muligheder for anderledes udviklinger.

Nils Gunder Hansens introduktion til Norbert Elias indeholder en kritik af civilisationstesernes manglende formidling mellem det økonomiske/magtmæssige plan og det psykohistoriske (Gunder Hansen 1980, s. 74f). Endvi-

dere berører han problematikken omkring civilisationsformernes relative løsrivelse fra deres sociale rum(betingethed): "civilité (bliver) ved sin abstrakthed selvstændiggjort som en dyd, man som sådan kan besidde" (s. 67). Denne indvending rejser vigtige spørgsmål om, hvorvidt civilisationsprocessen kommer til at dreje sig om ydre former eller psykiske forandringer med begrænset virkerum i de(n) enkelte? Studerer vi eksempelvis danske bønder i 1600-, 1700- eller 1800-årene, vil vi finde højerestands civilisationsudtryk uden synderlig psykisk betydning. Noget tilsvarende gælder i borgerlige miljøer, hvor den engang adelige kultur får betydning som tilegnet civilisationsniveau.

Disse indsigelser omstyrter imidlertid ikke Norbert Elias' store fortjeneste: at tilvejebringe modeller for socio- og psykogenetiske forandringer i tilværelsen i "Aftenlandet", den vesterlandske civilisation. Netop ambitionen om at konstruere funktionsdygtige modeller for civilisationens udvikling hører til en af Elias' store fortjenester. Historien eller historievidenskaben har, som humanistisk videnskab og vidensområde, ikke sin mening i beviset, men i fortolkningen af fortid og nutid. Som den uafsluttede og erkendelsessøgende proces, enhver humanistisk historiebeskæftigelse er, kan modeltænkning på teoretisk begrundet vis fastholde afsøgning og fortolkning (Hanssen 1973). En sådan udfordring er Elias' model for voldens tilstedeværelse og relative udgrænsning. Dette aspekt vil vi eksemplificere nedenfor.

"... jeg skal lemmelæste Eder!"

Et af de dokumenter, der gang på gang har fascineret historikere og kulturforskere som en subjektiv kilde til forståelse af fortidens anderledes personlighedstype, er Leonora Christinas "Jammers Minde". Det er intet dokument om hverdagslivet, ligesom det heller ikke er enhver som helst erindring. "Jammers Minde" om opholdet i fængslet Blåtårn 1663-74 er righistorisk og nationalt en omstridt kilde (Leonora Christina 1980, s. 255ff). Den danske kunsthistoriker Julius Lange hævdede således tidligt, at forfatterinden til værket karakteristisk og med forudseenhed for eftertidens heltindedyrkelse ikke undså sig for at være den, der måske vel rigeligt "pointerer og idealiserer efter dramatiske Hensyn". De fleste indvendinger drejer sig uagtet deres berettigelse mere om kildens sandhedsværdi end om dens funktion som kilde til en anderledes kulturel bevidsthed. Hvad man har hæftet sig ved i Leonora Christinas bevidsthed og handlen har langt mere været hendes religiøsitet og fromhed, hendes intellektuelle og psykiske overlevelsesevne end f.eks. kompleksiteten i hendes civilisationsniveau.

"Jammers Minde" må omgærdes af forbehold. Alligevel åbenbarer det imidlertid sine steder et indblik i, hvorledes en af rigets mest dannede kvinder omgikkes med sit følelses- eller affektliv. I sine egenhændige beskrivelser af den fysiske vold, hun sætter op mod sin opvarterske i fængselscellen, bringer Leonora Christina læseren en tydelig fornemmelse for, at den kor-

porlige tugtelse langt fra er udgrænset, endsige tabueret for en 1600-tals højerestands kvinde:

” . . . foruden nogle Ord slog jeg hender først paa den ene og saa paa den anden Kiæft, saa Blodet stod ud af Næse og Mund, og hun faldt imod sin Slagbænk og stødte sit Skinnebeen Huden af. Hun begyndte at bruge Mund og sige, at hun aldrig fik saadan Ørfigner i sine Dage. Jeg sagde strax: ”Holder Kiæften; ellers, I skal faae flere af dem! Jeg er ikkun lidt vred; men gjør I mig ret vreed, jeg skal lemmelæste Eder!” (Leonora Christina 1980, s. 185).

Skulle kongedatteren her tale ind i eftertidens forståelse med en erindring, der idealiserer og dramatiserer en begivenhed fra Blåtårn, så må hun have gjort sig overvejelser om et publikums velvillige accept af hendes voldelighed. Sådan kan vi ikke forstå det i dag. Vi kan kun fatte dette eksempel på voldelighed med fremmedfølelse og distance.

Leonora Christinas opførsel er en form for selvtægt, der ikke mere er legitim i vores civilisation, og den er slet ikke forenelig med nutidens ideologiske opfattelser af hunkønnet eller af overklassen. Fysisk voldsudøvelse i private anliggender anses jævnt hen for primitivt og vulgært. Vold anses for magtesløshed over for andre afværgemuligheder og reaktionsmåder. Fysisk vold har i stigende grad frem mod vor egen tid været fordømt som tegn på manglende dannelse og civilisation. Inden for strafferet og kriminalforsorg har udviklingen typisk været præget af aftagende fysisk voldsanvendelse, ligesom vold i hverdagslivets omgangsformer og i det private liv er blevet erklæret for en stadig dårligere måde at løse krise- og konfliktproblemer på. Trods alt er volden ikke forsvundet. Den eksisterer stadigvæk, selv om den i vores officielle liv har formulerede grunde til ikke at eksistere. Korporlig magtanvendelse i forbindelse med uenighed af alle arter er blevet trængt tilbage i privatlivets ufred på hverdagens individuelle plan. På det større historiske plan, hvor nationalstaternes interesser skal beskyttes og udbredes, er krig, besættelse og invasion imidlertid stadigvæk (og fattet af stadig flere med dybeste bekymring — f.eks. inden for de ekspanderende fredsbevægelser) udtryk for en brist i civilisationsniveauet. På det individuelle livsplan har den fysiske voldsanvendelse i mange år været et udtryk for, ”at naturen gik over optugtelsen”, som det hedder i en kendt vending. På det storpolitiske plan derimod eksisterer der en civilisationsbetinget ret til voldsanvendelse gennem en række statslige institutioner. Den ”tilladte” voldsanvendelse foregår ud fra andre interesser og målestokke end den private, hverdagslige vold. Men forholdet illustrerer ikke desto mindre Elias’ tese om statens voldsmonopol.

I civilisationsprocessen foregår der således en centralisering af volden. Hvor ekstrem Leonora Christinas situation end var, så tydeliggør hun imid-

lertid med sine egne vendinger en holdning, hvor volden næppe var fremmed som udtryksmiddel. Vi fornemmer, at volden var en integreret del af den daglige opførelse. Den var hverken udgrænset eller belagt med tabu. Faktisk formidler hun en forståelse af sig selv som en person, der i sin bedste ret giver opvartersken en smertelig belæring om hendes fejltrin og dertil en verbal forsikring om, at det kunne være gået meget værre. Da blodet vælter ud af opvarterskens mund, bliver hun gjort bekendt med, at Leonora om nødvendigt vil anse sig i sin bedste ret til at invalidere pigen på kortere eller længere sigt. Ud fra en Eliask fortolkning møder vi her et historisk eksempel på "skamløshed og manglende pinlighedsfølelse" over for den individuelle og spontane aggressivitet.

Leonora Christina bebrejder ikke sig selv. Hun får ingen skyldstanker over sine gerninger, og hun ser dem ikke som brist i selvkontrol eller standsmæssig dannelse. Havde hun gjort det, ville hun som den udprægede strategiker, hun var, givet have forbigået episoden i tavshed. "Jammers Minde" er et retfærdiggørelsesskrift, et politisk skrift, der på perspektivrig vis kan være udgangspunkt for forståelsen af en kvindelighed, der befinder sig mellem det punkt, hvor aggressioner leves ud i handling og skrift, og en senere tids kvindebioграфier, hvor anslaget mod den personlige integritet får form af skrupel over modværge, moralsk anfægtelse og psykisk lidelse (Showalter 1980, s. 170).

Som en tilføjelse vil vi nævne, at Norbert Elias de senere år har været intenst optaget af studiet af kriminelle, outsiders/randeksistenser og marginalgrupper. Måske er det en logisk konsekvens af hans egentlige civilisationskritik, at civilisationen i dag tydeligst aflæses i marginale sammenhænge? Hvis det er tilfældet, har hans erfaring ligheder med den antipsykiatriske debat i de seneste tiår.

Vold som kulturelt fænomen

Den kulturhistoriske forskningstradition har flere steder beskæftiget sig med fænomenet vold (Matthiessen 1910 og 1919; Egardt 1972; Troels-Lund 1879-1901). Jo ældre kildematerialet er, desto tydeligere fremstår den fysiske vold som en integreret bestanddel af hverdagslivet. De gode, gamle dage kan ikke gøres synonyme med de fredelige, gamle dage. Lige så fejlagtigt ville det være at udnævne moderne tiders kultur til ikke-voldelig, blot fordi visse tidligere dominerende voldsformer er afviklet eller blevet tabubelagt, privatiseret eller organiseret i institutioner.

I det hele taget er voldsfænomenet i flere af de kulturhistoriske klassikere temmelig fremtrædende. Det afspejler den kulturelle anderledeshed, kulturhistorikerne har opfattet fortidens livsformer med, på samme tid som de har gjort sig overvejelser om nutidens civilisationsprodukt: det moderne menneske og dets evner til at forstå sin egen (fremmede) historie. Hos

Troels-Lund rejser denne problemstilling med en særlig styrke. I sin bestræbelse for at formidle ikke blot historiske data, men måske frem for alt en historisk forståelse af kulturel anderledeshed, ser han det som en nødvendighed at udfordre sin egen tids normer og vurderinger. I hovedværket "Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede", der udsendtes første gang 1879-1901, og siden hen er blevet en folkelig klassiker i mange oplag, skriver Troels-Lund i 12. bogs 5. kapitel om de fordomme, hans nutids læsere måtte være i besiddelse af (Kildegaard 1983a, s. 43). Emnet er ægteskab og sædelighed, og det er tydeligt, at Troels-Lund forud for sin formidling har foretaget overvejelser om sit publikums civilisationsniveau og dets begrænsninger i forhold til at forstå 1500-årenes mennesker. Når fortidens liv sættes frem til beskuelse, "må vi imidlertid, for at vinde den rette forudsætning for forståelsen, vælge os et synspunkt med friere udsigt" hedder det (6. udgave 1968-69, bd. VI s. 365). Holdningen er væsentlig for intentionen i Troels-Lunds kulturhistoriske forfatterskab. Det gælder i civilisationshistoriske arbejder om at udvikle en kulturrelativ synsmåde (Klausen 1970, s. 16). Det betyder på ingen måde, at forskeren skal udvikle holdningsløshed og plat kulturaccept (Marcuse 1965). Men derimod gå i rette med og bevidstgøre sig om sine egne forudsætninger og begrænsninger i studiet af kultur, der er anderledes (Kildegaard 1979, s. 8).

Dette problem er særlig vanskeligt, når hverdagskulturens umiddelbart let identificerbare og følelsesbetonede aspekter er til behandling. Netop sådanne civiliserede fænomener som følelse, medmenneskelige egenskaber, driftsliv og moralforestillinger er ofte en forståelsesbarriere for det forgangne liv og dets historie og kultur. Hvis vi bliver inden for temaet vold og f.eks. ser på den udprægede vold, der tidligere praktiseredes i børneopdragelsen, vil vi have meget let ved at karakterisere volden som et udtryk for ufølsomhed over for fortidens små. Troels-Lund skrev:

"Hvad der støder os mest ved hin tid, er den bestandige tale om trusler, *vold*, slag, prygl som mandens magtmidler. Vi går uvilkårligt ud fra, at hvor sligt anvendes, befinder man sig på et lavt dannelsesstrin, hvor sand forståelse, retfærdig og kærlig løsning af samlivets vanskeligheder er udelukket. Vi kræver ordet, det klarende ord, *som sejrens magtform*. Under søger vi imidlertid fordomsfrit nutids forhold, vil det vise sig, at *også vor tid* befinder sig ved en betænkelig *yderlighed*. Medens vi fordømmer den slagfærdige hånd, indrømmer vi i det parlamentariske, offentlige, selskabelige og ægteskabelige liv det slagfærdige ord en magt og selvstændigt værd, der overskrider det berettigedes grænser og ingenlunde borger for det bedste og fornuftiges sejr. *Vor tid* er altså også hildet i sin dom" (6. udgave 1968-69, bd. VI s. 552).

Kulturhistorikeren taler her ikke for den tid, han skildrer, men han taler på den anden side heller ikke for den tid, han skildrer for — sin egen. Han fremhæver tydeligere end mange andre samtidige, at nutiden ikke nødvendigvis er den højeste civilisationsform. Troels-Lund er flere gange blevet karakteriseret som evolutionist. Ud fra den her diskuterede problemstilling passer karakteristikkene ikke. Troels-Lund ligner Norbert Elias i sin afstandtagen fra evolutionismen. På det barndomshistoriske forskningsplan foregriber han den moderne opfinder af barndommen, Philippe Ariès. Men Troels-Lund har gode grunde til at forveksles med evolutionismetanken, især fordi han i så udpræget grad betjener sig af botaniske metaforer i det sproglige. Kan man abstrahere fra denne form og nå frem til en dybere forståelse af

Fig. 3. I civilisationsudviklingen blev volden som handling og udtryk efterhånden institutionaliseret og privatiseret. Når det gjaldt voksnes vold mod børn, blev vold legitimeret som en opdragende funktion. Her straffer gods-ejeren på Rudbjerggård sine sønner med stok i 1893.

hans civilisationsovervejelser, så vil man se, at planterigets sproglomster er et taktisk formidlingsforsøg, men ikke hans egentlige forklaring (Stoklund 1969, s. 8).

Voldstemaet i forbindelse med børneopdragelsen er senere på særdeles perspektivrig måde taget op af den svenske etnolog Brita Egardt i et bidrag til skolens historie og strafudviklingens kultur. Egardts forfatterskab kan i øvrigt fremhæves i denne sammenhæng, fordi det på mange måder eksemplarisk har omhandlet civilisationsteoretiske aspekter i den nordiske kultur. Næppe mange andre nordiske etnologer har som hun kredset omkring fænomener som internalisering, affektudvikling, tabuers funktion og historie (Egardt 1962 og 1972). I sit arbejde om voldsformer inden for skole og opdragelse sporer hun en udvikling, der civilisationshistorisk viser vejen fra smertepåførelse til opdragelse til selvkontrol. Egardt råder tydeligvis samtidig til ikke at lade forståelsen af tidligere tiders vold mod børn bero på nutidens normer (og tabuer). På andre tidspunkter i civilisationens historie har volden været forbundet med rituelle kulturinstitutioner, og hvad der i moderne øjne umiddelbart måtte forekomme at være spontant opståede voldsudøvelser, havde ofte en ganske fastforankret baggrund i forskrifter for, hvornår og hvordan der skulle vanke tærsk til de små. Endvidere var der, som vi også hører hos Troels-Lund, meget ofte tale om, at straffe for forseelser af selv den mindste art vurderedes ud fra et helt andet verdenssyn (Kildegaard 1980).

Norbert Elias behandler også en række af de etikettebøger, der blev skrevet med henblik på børn og unge, men han forfølger ikke problemstillingen i dens modsætningsfyldte forløb. Den hollandske sociolog og historiker Cas Wouters har derimod i en meget perspektivrig forskningsskitse — med Norbert Elias' store billigelse og interesse — fremskrevet civilisationsprocessen i børns skiftende livsbetingelser frem mod nutiden. Wouters finder anledning til at karakterisere den af Elias, analyserede proces som en proces bestående af stadig større formalisering af samkvem og adfærd. I nyere tid derimod præges ikke mindst barn-voksen-relationen af stigende informalisering, dvs. svækkelse af ydre civilisationssymbolik. Wouters pointerer, at denne svækkelse beror på stadig større affekthusholdning i individet (se Wouters' bidrag i Gleichmann, Goudsblom und Korte 1979).

Civilisation og æstetik

Norbert Elias' civilisationsforståelse, som vi anser for at være et ud af mange andre inspirerende og perspektivgivende forsøg på at trække lange linjer og formulere modeller for kulturens udvikling, beskæftiger sig ikke erklæret med at tilvejebringe en særlig hypotese om det æstetiskes betydning. Det æstetiske er til stede som en integreret bestanddel i de skiftende perioders

opfattelse af individ-samfund, eksteriør-interiør (forstået som livsmæssige udfoldelsessfærer) og endelig forholdet til den egne krop, næstens og andres i særdeleshed. Måske skyldes det en accept af traditionelle faglige opsplitninger og kompetenceområder, at Elias ikke udmønter særlige overvejelser om det æstetiske betydning for civilisationsprocessen? Måske har det noget at gøre med, at det æstetiske teoretiske ståsted, han muligt på sin tid ville kunne henvise til, har forekommet ham at være for meget bundet af litteraturvidenskab og kunstvidenskab, der hverken inddrog sociologiske eller psykoanalytiske betragtninger? En forklaring kan også være, at Elias ganske forudseende var bevidst om nødvendigheden af at udfolde en æstetikforståelse, der langt mere knyttede an til det æstetiske aspekt i hverdagslige fænomener og handlinger, et mere kulturbestemt og sociologisk syn på æstetik, end det institutionsbestemte og kunstner/skoledefinerede syn på problemet?

Hvorom alting er, så spiller civilisationsprocessen i Elias' fortolkning ikke mindst på en stadig mere bevidst erhvervelse af æstetiske udfoldelser og bevidstheder. Netop i en af hans grupper af hovedkilder, i etikettelitteraturen, bliver dette tydeligt. Den forfinelse af nydelsen, der ledsager den stigende selvbeherskelse og driftsøkonomi, foregår i takt med, at stadig flere "uæstetiske" aspekter forlader hverdagslivet. Eksempelvis holder man op med at flå og partere dyr det sted, hvor måltidet indtages, eller under spisningen. Dvs. der opstår sfærer eller nye rum, der adskiller fødevaretilberedningen og -indtagelsen. Man begynder at forfine spisestuationen med strikte ritualer omkring bordskik, påklædning og mønsterforordninger. Man holder ligeledes op med at forholde sig spontant til kroppens funktioner.

Som eksempel materiale for danske forhold vil jeg citere et hjemlig bidrag. Det drejer sig om den detaljerede og særdeles sanselige beretning om det store "bilager" i 1634. Anledningen var kong Christian IV's store bestræbelser for at gøre den udvalgte prins Christians formæling med Magdalene Sibylle af Sachsen til et internationalt opbud af civilisationsforståelse og kulturformåen. Bilager betød bryllup, og Holberg mente herom, at "Intet Bilager er blevet celebreret med større Magnificence — — saa at Kjøbenhavn dette Aar var som en Skueplads af europæisk Galanteri" (Ogier 1914, s. IX). Og sandt at sige var da også alle sejl sat til. Det danske hofs og aristokratis bevidsthed om at udgøre en provins i forhold til de europæiske magt- og kulturcentres raffinerede civilisationsformåen kom til udtryk i en gigantisk iscenesættelse af den feudale, repræsentative offentlighed (jfr. Habermas 1962). Skræddere og sygiger forarbejdede æresklædninger til hofprædikanten, hofbarberer, dansemestre, postejbagere, vaskepiger og bøsseskytter. Borgerne i byen blev beordret til at sørge for proviant og standsmæssigt husrum til den strøm af udlandets civilisationselite, der trængtes på Europas støvede landeveje med de ubekvemme huller og det plørede søle. Frem kom de. Medtagne af rejsen, men med parykker, toiletter og behørig sminke i behold — og uden mine

til at lade sig imponere af en provinskonges forfængelige læggen sig i selen for at realisere ambition og kultur uden tilstrækkeligt grundlag.

Var idealerne nok så franske, var manerer og lyster derimod anderledes danske og tyske. Borddekorationerne, der fyldte pladsen mellem den i øvrigt rigelige forsyning af madretter, var

” . . . lavede af Vox, Gips eller Sukker, malede med forskellige Kulører og forgyldte, de herligste Arbejder som forestillede Jagtscener, Triumftog, Jagtens og Kærlighedens Gudinder, Amoriner og mere af den Slags” (Ogier 1914, s. 86).

Således skrev den franske gesandt Charles Ogier, hvis reportage fra begivenhederne i 1634 i dag er en meget væsentlig kilde til dette forsøg på civilisationsopvisning. Måske havde man kunnet forudse udlændingenes kulinariske tilbøjeligheder, men på ét punkt gik det helt galt. De hjemlige gæster markerede sig alt for voldsomt på drikkeplanet, og selv om den rigeligt importerede vin forsødedes af opvartende mundskænke, tragtede danskerne mere efter at slukke tørsten i øl end ved hjælp af sydens sure druer. Det gav resultat, og Ogier noterede sig det på en måde, der senere hen fik karakter af smædeskrift mod danskens ufuldkomne civilisation:

” . . . Spisesale, Sovegemakker, Forstuer og Forhaller ligefrem svømmede. Og for at aflede og udtørre disse Søer blev der overalt paa Slottets Trapper med lige stor Afstand anbragt Kar og Tønder, hvori de drukne og fugtige Drikkebrødre nok saa bekvemt kunde komme af med deres Overflod og lade Vandet . . . Ikke var i Mands Minde en saa stor Fest funden Sted, ej heller haabede man, at den maatte komme igen” (Ogier 1914, s. 79).

Måske er det en bittersød del af danskernes kulturhistorie, at en af rigets virkelig geniale personligheder i følge overleveringen kom af dage på grund af indestængt høflighed? Den bekendte vending ”at have en Tycho Brahes dag” refererer i alt fald til anekdoten om, at den fremragende matematiker og astronom omkom, fordi han undlod at tømme sin blære, mens han befandt sig i fornemt selskab.

Disse farverige og populære eksempler har vi ikke anført i den hensigt at formørke kulturhistorien med endnu flere anekdoter. Vi har derimod hentet dem ud af anekdotens formørkelse, af kulturhistorien, for at lade dem berette om civilisationen. Eksemplerne taler hver især om ufuldkommenhed og fejltrin i forhold til en foreskrevet civilisation, der med stigende vægt bemægtiger sig sindene i de herskende klasser op igennem 15-1600-årene. Renæssancens økonomiske og politiske magtkoncentration frembringer idealer, der langt mere end nogen sinde tidligere får form af hele livssyn,

omfattende etiketteforskrifter, egentlig kunst løsrevet fra kirken og gjort til vare (Hauser 1953). Som en attraktiv løftestang i denne proces foreslår vi "det æstetiske". Fordi det appellerer til drifterne og sanserne. Det æstetiske kan ses, smages, bæres på og gøres til genstand for vurdering, det vil sige forene og adskille kulturelle grupper og dermed danne kulturel bevidsthed. Den arbejdsfri klasse kan hermed finde sine sløseriteknikker, sine konsumvaner og sin kropspølse (Veblen 1899 og 1948; Schivelbusch 1980). Dette efterstræbelsesværdige mønster rummer store dele fascination og dermed mangetydighed. I princippet bæres det af en bred æstetisk forholden sig til selvet og omverdenen. Det strukturerer andre livsmæssige planer. Dette aspekt er muligvis den afgørende motivationsfaktor i den senere del af den civilisationsproces, Norbert Elias så fremragende har formidlet og bragt på begreb. Vejen fra hoviskhed til hoftone og borgersind er ikke blot økonomisk rationel, og sådan skildrer Elias den langt fra heller. Den er også attraktiv, efterstræbelsesværdig, fordi den på det subjektive plan lover udfrielse fra en bundethed i "tilbageblevne", "forhindrede", "udviklingsløse" livssammenhænge (Kildegaard 1984). Denne omstændighed giver de civilisations-accepterede former en chance, — undertiden i modsætning til objektive økonomiske klasseinteresser eller i en vis modsætning til menneskers socialisationsbetingelser. Dette aspekt vil vi afrunde med at eksemplificere.

Civilisation og eksklusivitet

I den civilisationsudvikling, vi møder hos Norbert Elias, betyder tilegnelse af stadig nye civilisationstegn eller -symboler en vigtig rolle på alle planer. Det gælder inden for manerernes rolle, inden for følelsen, men ikke mindst — og det er det, Elias rent faktisk skriver mindst om — inden for de fysiske og materielle dimensioner, hvori det moderne menneske er i stand til at kommunikere sit civilisationsniveau. Civilisationen er trods Elias' hovedvægt på driftskontrol og udvikling af jeg-centrummets personlige dynamik ikke blot forståelig som noget indre eller åndeligt mellemmenneskeligt. Civilisationen giver sig konkrete fysiske resultater, og det er ikke blot inden for de centraliserede volds- og magtinstanser med eksempelvis det offentlige byggeri, fængselsvæsen, militær, trafik osv. I det private hverdagsliv frembringer civilisationsprocessen også sine konkrete udsagn, tydelige for den, der vil tyde dem.

En af de problemstillinger, der udspringer af Elias' civilisationstese, er, hvorvidt de synlige tegn på civilisationsformåen i virkeligheden modsvarer af en tilsvarende indre civiliserethed. Er eksempelvis de mange kommunikative civilisationssymboler i virkeligheden ikke blot et udtryk for en overfladeverden eller en civilisation, hvor tegnene eller symbolerne for tilegnet civilisation forekommer stadig flere grupper og sociale lag opnåelige inden for den samfundsmæssige ramme, der defineres af vareøkonomien og dens

alment kommunikative universer? Problemet trænger sig på for de kulturforskere, der beskæftiger sig med forholdet mellem elitekultur og den bredere kultur i Danmark igennem de sidste århundreder.

Måske navnlig i studiet af kulturprocesserne umiddelbart før og efter vort eget århundredes begyndelse træffer vi på problemer, der ikke umiddelbart forudsås af Elias og hans civilisationstese. I dette tidsrum, hvor vareøkonomien slår bredt igennem i den danske kultur, og hvor de konservative, feudale kulturstrukturer lider deres endelige nederlag, foregår der nogle strukturelle og betydningsbærende forandringer på et andet forklaringsplan end det, Elias opererer med. Der sker nemlig en relativ "demokratisering" af civilisationssymbolerne, en øget udveksling af betydninger i hverdagslivet og en tiltagende understregning af det overfladiske civilisationssymbols betydning. Et par eksempler skal belyse dette forhold.

"Man har talt om Tiden fra Halvfemserne og indtil lidt ind i det nye Aarhundrede som *Etatsraadernes Tid*. Det er kun delvis rigtigt. Der skabtes ganske vist mange Etatsraader i de to Tiaar. Men de var ikke alle lige ægte. Etatsraad blev man i *den gamle Stil* fra sjette Frederiks Dage som et Bevis paa Kongens Gunst og Naade efter en lang og trofast Tjeneste i et højt og ansvarsfuldt Statsemede. . . . Men nu blev i Pengevældets nye Stortid Titlen — som det hed i England — blot en "Hank", der blev sat paa Navnet. Særlig Anseelse krævedes ikke forud, den haabede man oprigtigt kom med Titlen, noget, der dog ikke hver Gang holdt Stik . . . Titler skabte heller ikke i den Epoke Kavalerer eller Gentlemen!" (Rung 1942, s. 225).

Hvad der her tematiseres, er civilisationssymbollets løsrivelse fra det klassiske sociale grundlag. Den årsagssammenhæng og overensstemmelse, Elias opererede med i sin fremstilling af perioden fra ridderkulturen til hofkulturen og et stykke ind i den borgerlige æra, brydes netop i den borgerlige kultur, i vareøkonomien og pengevældet. Her bliver statsmagten i stand til at distribuere titler og privilegier uden hensyntagen til kulturel arv eller socialisationsbaggrund. På samme vis bliver adgangen til byttemidlet penge en adgang til civilisationssymboler, der i deres æstetiske og symbolske værd er løsnat fra den traditionelle samfundsmæssige sammenhæng. Det betyder, at man må mobilisere andre forklaringsfaktorer end dem, Elias foreslår. I det 19. og 20. århundredes historie og politiske økonomi forandrer symbolerne karakter. I en skønlitterær sammenhæng, men også i historisk og sociologisk betydning, har aristokraten Karen Blixen særdeles perspektivrigt behandlet denne problemstilling. I de overvejelser, som Blixen foran pejsen foretog sammen med Aldous Huxley, har hun reflekteret over skiftet i civilisationssymbolikkens karakter fra det feudale aristokratis privilegiekultur til det demokratiske konsumsamfund (Blixen 1951).

En afgjort betydning får forandringen af civilisationssymbolikken i forståelsen af 1800-årenes fremvoksende arbejderbevægelse og arbejderkultur. Umiddelbart synes fremkomsten af lønarbejdernes livssammenhæng at tilvejebringe betingelserne for et symbol- og civilisationsfællesskab gennem lønningsposen, byttemidlet penge i forhold til den ny tids konsumvareverden. Arbejderklassen som en ny erfaringsammenhæng og en ny livsform, der længe betragtedes som udtryk for ukultur og civilisationsløshed (Thompson 1963 og 1967), befinder sig i en uforpligtet situation over for fortidens repertoire af civilisationssymbolik. Den vesttyske etnolog Hermann Bausinger har peget på dette fænomen i hans perspektivrige studie af borgerliggørelse. Når arbejdere danner sangkor i kjole og hvidt, og når man i arbejderhjemmene smykker væggene med billeder af både Marx, konge og fædreland, så kan disse "borgerlige" civilisationstegn ikke automatisk fortolkes som udtryk for borgerlig indforståethed. Tværtimod repræsenterer de noget *andet*, en anden læreproces og en friere forholden sig til (borgerlige) normer for kultur og civilisation (Bausinger 1973, s. 28).

I vores eget aktuelle kulturbillede, der nok kan forekomme flimrende og uforståeligt i dets konstante forandring og med dets hurtigt skiftende scene underkastet modens og massemediernes dominans, møder vi i stigende grad eksempler på "anti-civilisation" og brud med symboler, der engang kunne forstås som entydigt aflæselige (Kildegaard 1983b, s. 17). Symbol- og kulturforskere i udlandet har gennem de seneste år advaret mod at aflæse nutidens symboler så entydigt, som man tidligere har gjort (Baudrillard 1972; Hebdige 1979). Samtidig er kravet om at analysere civilisation blevet koblet til et mere komplekst synssæt og analyseapparat, der betoner motivation, modstandsformer og formidlinger mellem civilisationsprocessens forskellige planer. Det betyder ikke, at vi skal affærdige Norbert Elias. Det betyder snarere, at vi skal gøre os bekendt med hans arbejder og der ud fra stille nye problemer og søge andre svar i bestræbelsen på at forstå Aftenlandets kulturprocesser.

Slutbemærkninger

Vi har givet eksempler på den sundevedske ungdom, der i danseskolen underkastede sig strenge ordrer for at være i stand til at udvise civilisations-symbolisk færdighed. Vi har hørt om den vestjyske svigermor, der kom i klemme mellem naboernes og svigerdatterens normer for, om et tæppe befinder sig bedst på en væg eller et gulv. Vi har givet et eksempel på, hvordan en stræbsom bondeknægt hos en ny arbejdsgiver i 1820'erne belæres om, at det ikke passer sig at bruge fingrene til at spise med. Vi har set, hvordan en af renæssancens fremmeste kvinder ikke bluedes ved at beskrive sin vold, og hvordan Christian IV forgæves bestræbte sig på at skabe sig internationalt

ry i opvisningen af civilisationsformåen. Ved vort eget århundredes begyndelse har vi formidlet eksempler på, hvorledes borgerskab og arbejderklasse har været stillet over for begrebet civilisation i deres konkrete hverdagsliv. — Som vi startede med at påpege, er det i studiet af permanens og forandring, etnologien møder civilisationsprocessen i dens kompleksitet. I mødet med det, man altid har gjort, og stillet over for det nye, det man forventes at gøre, bringes etnologer og kulturforskere til forståelse af det civiliserede menneske.

Vi tror som Norbert Elias ikke, at civilisationsprocessen er en planlagt proces. Selv om den står i afgjort forbindelse med den økonomiske udvikling, det vil sige forløber som en del af den kapitalistiske samfundsudvikling, så kan civilisation og kultur netop ikke aflæses som værende direkte og i alle henseender bestemt af kapitaludviklingen. Samfundets og statens genese afleder ikke automatisk menneskets kulturelle eller civilisatoriske tilblivelse eller genese, som Elias benævner det. På den anden side er kulturhistorien heller ikke slet og ret et frilagt område, hvor ethvert menneske af lyst og villighed bare kan kaste sig ind eller indgå kompagniskab med andre for at danne frie handlingscentre (Balle-Petersen 1981, s. 110). Det er etnologens opgave at undersøge både, hvad der skaber motivation, eller mangel herpå, til at deltage i fællesskaber og civilisationshistoriske processer. Kulturhistorien har intet autonomt, objektivt forløb, men den civilisationstype, der kendetegner vor egen kultur, er modsat heller ikke blot et resultat af kulturmedlemmernes frie valg og viljer. Kulturudviklingen må undersøges og forstås i forhold til de politiske og økonomiske strukturer. Kultur- og civilisationsformer er imidlertid så komplekse og relativt egenartede, at de kræver et større analyseapparat, der syntetiserer elementer fra flere fagdiscipliner. Det er bl.a. blevet påpeget af den britiske socialhistoriker (og fremtrædende fortaler for den nye fredsbevægelse) E.P. Thompson (Thompson 1977).

Ligesom den civilisationsproces, Norbert Elias har analyseret, aldrig er fuldendt, dvs. har nået noget endemål, men derimod stadig befinder sig i en bevægelse, der forløber med skiftende tempo og skaber stadig nye komplekse former og udtryk, således må den forskning, der ønsker at oplyse om den, permanent revidere sit analyseapparat. Det betyder, som den svenske etnolog Börje Hansen tidligere har formuleret det, at arbejde med et "rörligt sökarljus". Der findes tilstrækkelige faglige erfaringer i etnologien for, at kulturen mest perspektivrigt undersøges og formidles under udfoldelse af radikalitet og kritik, f.eks. hos Troels-Lund. Hos ham finder vi eksemplærisk evnen til at se det usete og det ildesete i den hensigt at bekæmpe fordomme og stive selvpfattelser. Den målsætning kan lignedes med det motto, grundlæggeren af den største kulturhistoriske institution i Norden, det svenske Nordiska Museet i Stockholm, i forrige århundredes slutning lod skrive over indgangen: "Kend dig selv".

Litteratur

- Ariès, Philippe 1960: *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris. (Engelsk oversættelse: *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York 1962. En forkortet fransk udgave Paris 1975 findes i dansk oversættelse: *Barndommens historie*. Kbh. 1982).
- Balle-Petersen, Margaretha 1981: *Budskab og fællesskab. Nogle synspunkter på forskningen omkring folkelige bevægelser på lokalt plan. I: Nye strømninger i dansk lokalhistorie*. Århus, s. 109-141.
- Baudrillard, Jean 1972: *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris. (Engelsk oversættelse: *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. St. Louis 1981).
- Bausinger, Hermann 1973: *Verbürgerlichung — Folgen eines Interpretaments*. I: Günter Wiegmann (Hrsg.), *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*. Göttingen, s. 24-49.
- Beck, Peter 1975: *Ung mand fra Sundeved, Åbenrå*.
- Blicher, Niels 1795: *Topographie over Vium Præstekald*. Viborg. (Genudgivet af Blicher-selskabet ved Ella Jensen Herning 1978).
- Blixen, Karen 1951: *Daguerreotypier*. Kbh.
- Carlsen, Olaf (Udg.) 1943: *En jydsk Drengs Dagbog 1824-1835*. Severin Weiersøes Optegnelser fra Dreng- og Ungdomsaarene. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1979: *De "levende" og de "døde"*. En indholdsanalyse af en grundtvigsk bondes erindringer set i lokalt, socialt og kulturelt perspektiv. Indlæg til et forskningsseminar. I: *Folk og Kultur*. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 80-98.
- Christiansen, Palle Ove 1983: *Historie + antropologi = historisk antropologi? Et etnologisk argument*. I: *Fortid og Nutid*. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXX hft. 1, s. 1-18.
- Clausen, Claus (Red.) 1984: *Ungdommens Historie*. Kbh. (Under udgivelse).
- Egardt, Brita 1962: *Hästslakt och rackarskam*. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar. Nordiska Museets handlingar 57. Stockholm.
- Egardt, Brita 1972: *Körperliche Züchtigung und Schandstrafe in der Schwedischen Volksschule des 19. Jahrhunderts*. I: *Ethnologia Scandinavia*. A Journal for Nordic Ethnology, s. 115-144.
- Elias, Norbert 1939: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen I-II*. Basel. (Genudgivet Bern 1969).
- Elias, Norbert 1980a: *Et blik på en ridders liv*. I: *Kultur og Klasse* nr. 38, s. 79-96. (Dansk oversættelse af afsnittet "Blick auf das Leben eines Ritters" i første bind af Elias 1939).
- Elias, Norbert 1980b: *Sportens oprindelse som et sociologisk problem*. I: *Den Jyske Historiker* nr. 19-20, s. 63-88. (Dansk oversættelse af: *The*

- Genesis of Sport as a Sociological Problem. I: Eric Dunning (Ed.), *The Sociology of Sport. A Selection of Readings*. London 1971, s. 88-115).
- Elias, Norbert 1981: *Zivilisation und Gewalt. I: Ästhetik und Kommunikation*. Beiträge zur politischen Erziehung Heft 43, s. 5-12.
- Elias, Norbert 1983: *De døendes ensomhed*. Kbh. (Dansk oversættelse af: Über die Einsamkeit der Sterbenden in unseren Tagen. Frankfurt a.M. 1982).
- Feilberg, H.F. 1889-99: *Dansk Bondeliv, saaledes som det i mands Minde førtes navnlig i Vestjylland*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1952).
- Frykman, Jonas och Orvar Löfgren 1979: *Den kultiverade människan*. Lund.
- Gleichmann, Peter, Johan Goudsblom und Hermann Korte (Hrsg.) 1979: *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. Frankfurt a.M.
- Græsbøll, Bent 1976: *Folkeminder fra Bulbjerg-egnen*. Egns- og folkelivsskildringer gennem et århundrede. Viborg.
- Gunder Hansen, Nils 1980: *Subjektets civilisering. En introduktion til Norbert Elias' historiske psykologi. I: Kultur og Klasse nr. 38, s. 50-78*.
- Habermas, Jürgen 1962: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied. (Norsk oversættelse: *Borgerlig offentlighed. Dens framvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfund*. Oslo/Kbh. 1971).
- Hanssen, Börje 1973: *Kulturens permanens och förändring. I: Nord-Nytt nr. 3-4, s. 34-44*.
- Hauser, Arnold 1953: *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur I-II*. München. (Dansk oversættelse: *Kunstens og litteraturens socialhistorie I-II*. Kbh. 1979).
- Hebdige, Dick 1979: *Subculture. The Meaning of Style*. London. (Dansk oversættelse: *Subkultur og stil*. Århus 1983).
- Højrup, Thomas 1983: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Kbh.
- Junge, Joachim 1798: *Den nordsiellandske Landalmues Character, Skikke, Meeninger og Sprog*. Kbh. (Forkortet genudgivelse ved Hans Ellekilde Kolding 1915).
- Kildegaard, Bjarne 1979: 1968 — *diskussionerne blusser op, kritikken tager form. I: Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 4, s. 3-16*.
- Kildegaard, Bjarne 1980: *Hvis Columbus opdagede Amerika, hvem opdagede så barndommen? Fem billeder af barndommens historie i Danmark. I: Kontext. Socialistisk magasin nr. 41, s. 49-107*.
- Kildegaard, Bjarne 1983a: *Små potter har også ører. Etnologiske synspunkter på studiet af børns kultur og historie. I: Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 15, s. 35-48*.
- Kildegaard, Bjarne 1983b: *Det store spektakel. Om behag og ubehag i de nye klær. I: HUG! nr. 36, s. 14-18*.

- Kildegaard, Bjarne 1984: *Fru Emma Gad. En æstetiker og moralist i dansk kultur*. Kbh. (Under udgivelse).
- Klausen, Arne Martin 1970: *Kultur. Variasjon og sammenheng*. Oslo.
- Leonora Christina 1980: *Jammers Minde*. Gyldendals bibliotek, Dansk litteratur bd. I. Kbh.
- Marcuse, Herbert 1965: *Repressive Tolerance*. I: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr. and Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Boston, s. 81-123. (Norsk oversættelse i: *Om toleranse. En kritikk av den rene toleranse*. Oslo 1969, s. 100-142. Svensk oversættelse i: *Kritik av den rena toleransen*. Stockholm 1968, s. 100-141).
- Matthiessen, Hugo 1910: *Bøddel og Galgefugl. Et kulturhistorisk Forsøg*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1962).
- Matthiessen, Hugo 1919: *De Kagstrøgne. Et Blad af Prostitutionens Historie i Danmark*. Kbh. og Kristiania. (Genudgivet Kbh. 1964).
- Ogier, Charles 1914: *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634. Memoirer og Breve XX*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1969).
- Rasmussen, Holger 1963: *Københavnsbønder. I: Historiske Meddelelser om København*, s. 75-98.
- Rasmussen, Holger 1979: *Bernhard Olsen. Virke og værker*. Kbh.
- Rung, Otto 1942: *Fra min Klunketid. En hjemlig Kavalkade*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1965).
- Schivelbusch, Wolfgang 1980: *Das Paradies, der Geschmack und die Verunft. Eine Geschichte der Genussmittel*. München und Wien. (Dansk oversættelse: *Paradiset, smagen og fornuften. Nydelsesmidlernes historie*. Kbh. 1980).
- Schousboe, Karen 1980: *Bondedagbøger — kilder til dagliglivets historie. Introduktion & registrant*. Brede.
- Showalter, Elaine 1980: *Victorian Women and Insanity. I: Victorian Studies Vol. 23 No. 2*, s. 157-181.
- Stoklund, Bjarne 1969: *Bondegård og byggeskik før 1850*. Kbh.
- Stoklund, Bjarne 1981: *To danske kulturforskere i grænselandet mellem historie og antropologi. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab*, s. 55-72.
- Thompson, E.P. 1963: *The Making of the English Working Class*. London.
- Thompson, E.P. 1967: *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism. I: Past and Present No. 38*, s. 56-97.
- Thompson, E.P. 1977: *Folklore, Anthropology, and Social History. I: Indian Historical Review Vol. 3 No. 2*, s. 247-266.
- Troels-Lund, Troels 1879-1901: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede I-XIV*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1968-69).
- Troels-Lund, Troels 1894: *Om Kulturhistorie*. Kbh. (Optrykt i tredje udgave af *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. Kbh. 1908-10 og i fjerde udgave Kbh. 1914-15).

- Veblen, Thorstein 1899: The Theory of the Leisure Class. An Economic Study in Evolution of Institutions. New York. (Forkortet norsk oversættelse: Den arbejdsfrie klasse. En økonomisk studie af institutioners udvikling. Oslo/Kbh. 1976).**
- Veblen, Thorstein 1948: The Portable Veblen. Edited and with an Introduction by Max Lerner. New York. (Genudgivet West Drayton 1976).**
- Wildeblood, Joan and Peter Brinson 1965: The Polite World. A Guide to English Manners and Deportment from the Thirteenth to the Nineteenth Century. London.**
- Williams, Raymond 1958: Culture and Society 1780-1950. London.**
- Williams, Raymond 1976: Keywords. A Vocabulary of Culture and Society. London.**
- Zenius, Marianne 1976: Genremaleri og virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren. Kbh.**
- Zerlang, Martin, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen 1982: En selvskreven historie. Om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark. Kbh.**
- Ästhetik und Kommunikation. Beiträge zur politischen Erziehung Heft 42, 1980, s. 96-144. (Tema: "Kulturwissenschaft").**

Historisk familieforskning

Af Helge Paludan

Helge Paludan, f. 1935, cand. mag. i historie og tysk 1962, amanuensis i middelalderens historie ved Aarhus Universitet 1962, afdelingsleder i historie sammesteds 1965. Har været medarbejder ved Gjellerups Verdenshistorie (1970) og Gyldendals Danmarkshistorie bd. I (1977) og har skrevet artikler om middelalderhistoriske og historiografiske emner.

”En ny radikalisering af venstrefløjen mener jeg må komme fra det hold, der har den opfattelse, at produktion og reproduktion hører sammen. Altså fra dem, der tager hensyn til slægtens overlevelse, til Jordens bevarelse og til familiens opretholdelse”.

Sådan udtalte forfatteren Bente Hansen sig den 27. november 1983 til dagbladet Politiken. ”Dansk socialhistorie” bd. VII skildrer 1960’ernes omvæltninger i familielivet med følgende citat af samme Bente Hansen:

”På bladet (i.e. Politisk Revy) kastede vi os med arme og ben ud i kampen for det, vi forstod ved kroppens frigørelse, tabuernes ophævelse, eksperimentet for eksperimentets skyld, og for det, vi mente var kvindernes ret til samme erotiske frihed, som mændene havde haft . . . vi blandede fri porno sammen med fri kropsudfoldelse, sexuel åbenhed sammen med kvindefrigørelse” (s. 301).

Det synes indlysende, at tyngdepunktet i Bente Hansens samfundskritik har forskudt sig, når hun i 1983 til afslutning udtaler, at hun anser det for ”et sygdomstegn i et samfund, når så få er motiverede for at få børn, og at børn vurderes som et forbrugsgode, som man må overveje, om man har råd til eller ej”.

At værne om familielivets værdier er i 1980'erne blevet et anliggende for dele af det politiske venstre. I 1960'erne udtalte højst mere gammelmodige elementer på højre fløj sig for noget sådant. 1980'ernes tilsyneladende samstemmighed strækker sig dog utvivlsomt ikke til at omfatte enighed om, i hvilken udformning familien er bevaringsværdig. Familielivet og dets vilkår ændrer sig hele tiden og er netop af den grund permanent varme debatemner. Ideologiske holdningsforskydninger som Bente Hansens afspejler da en engageret debattørs bestræbelser på løbende at opsamle erfaringer og lære af dem.

Videnskaberne og familien

Samfundenes mest systematiske erfaringsindsamling og -bearbejdning foretages af videnskaberne. For så vidt man vil udforske forhold af ældre dato, kommer traditionelt historievitenskaben på tale. Familieforholdenes status som permanent debatemne gennem de seneste årtier har naturligt nok i alle vestlige lande affødt en omfattende samfundsvidenskabelig forskning omkring den moderne familie. I mange lande er der tillige kommet gang i en udforskning af familiens historiske udvikling.

En hovedinspirationskilde til denne nye retning inden for historievitenskaben har utvivlsomt været feltets omtalte aktualitet som kulturelt og politisk debatemne. Det var indlysende af interesse at få opklaret familiens historiske herkomst, hvad enten hensigten var at komme på det rene med, hvad det egentlig var, man ville emancipere sig fra, eller man ville nå til klarhed over, hvilke værdier det egentlig var, man ønskede at værne om. En anden faktor, som kan forklare de sidste tiårs forbløffende vækst i produktionen af familiehistorisk litteratur er historiefagets almindelige bevægelse fra politisk og økonomisk til social og kulturel historie. Hertil føjer sig den mere videnskabssociale omstændighed, at forskerstabene fra 1960'erne blev store nok til at kunne afsætte mandskab til arbejdet med det kvantitativt omfattende kildemateriale til emnet. Folketællinger, kirkebøger og tilsvarende registre rummede rundt om i landenes arkiver en datamængde, som det var umuligt for enkeltforskere at indsamle. Først det videnskabelige team-work gjorde dette muligt. Computerens indførelse medførte, at de indsamlede data kunne behandles elektronisk.

De noget forskellige udgangspunkter for den familiehistoriske forskning er kommet til i betydeligt omfang at præge dens resultater. Det er ikke hensigten i nærværende artikel at bringe en blot tilnærmelsesvis fyldestgørende oversigt over forskningens allerede indvundne resultater eller blot at yde alle hovednavne retfærdighed. I det følgende søges indkredset nogle karakteristiske hovedpositioner blandt den historiske familieforsknings udøvere.

Demografien

Det er blevet praksis at anse den nye historie om familien for opdelt i tre skoler eller retninger, hvis interesser ligger på hver sine problemstillinger: 1. en demografisk skole, 2. en retning, hvis interesse er indholds- eller følelssiden af familielivet, og 3. en retning, der interesserer sig for husstandens socio-økonomiske funktioner (Anderson 1980).

Den historisk-demografiske skole repræsenteres af de forskere, der har arbejdet med den omtalte indsamling og bearbejdning af data fra de ældre personregistre. Den nåede nogle væsentlige resultater allerede i 1950'erne, da franske forskere introducerede den såkaldte familiekonstitutionsmetode. Den indebærer, at man for en periode optegner alle tilgængelige data om alle de personer, der kan registreres i et eller nogle få sogne: hvornår de er født, har indgået ægteskab, er blevet begravet etc. For 1600- og 1700-tallet kan man ikke påregne fuldstændighed i materialet. Men det er dog lykkedes at følge et meget stort antal pars demografiske adfærd gennem hele livsforløbet. Undertiden er denne forskningsretning blevet kritiseret for at være bedre til at frembringe data end til at forklare dem. Her skal dog fastslås, at den historiske demografi har indvundet sikker viden på mange punkter, hvor alt før var uklart, at den har bekræftet nogle længe nærede antagelser og varigt forkastet nogle andre.

Det mest perspektivrige resultat er antagelig den iagttagelse, at der i Vesteuropa i hvert fald fra 1600-tallet (måske endnu tidligere) herskede et historisk enestående ægteskabsmønster. De fleste steder var dette mønster gældende endnu i det 19. århundrede og blev først brudt ned i løbet af det 20. århundrede.

Dets mest markante træk er en sen ægteskabsalder. I Europas landlige områder, hvor langt de fleste mennesker boede, giftede mænd sig gennemsnitligt første gang i en alder af 27-28 år og kvinder i en alder af 25-26. Hertil kom, at ca. 10% af den voksne befolkning aldrig giftede sig. I andre kulturer indgås første ægteskab betydelig tidligere, og så at sige alle voksne individer bliver gift mindst én gang. Årsagerne til og konsekvenserne af dette vesteuropæiske ægteskabsmønster, som første gang påvises 1965 (Hajnal 1965), er blevet et hovedtema for den socialhistoriske diskussion.

Et andet vigtigt resultat vedrører størrelsen af de europæiske husstande. De kvantitative undersøgelser i denne sammenhæng foretages for at få opklaret udbredelsen af forskellige husstandstyper. En sociologisk diskussion herom havde stået på siden 1800-tallet og opererede med nogle ikke altid klart definerede begreber om bestemte familietyper. I den moderne demografiske diskussion opererer man enkelt sagt med begrebet en *kernefamilie*, som omfatter et forældrepar og dets børn. Endvidere med en *stamfamilie*,

hvor husstanden tillige omfatter en ældre generation, oftest mandens forældre. Stamfamilien kan udvides til at være en *storfamilie*, hvor også husfaderens voksne søskende, evt. med ægtefæller, indgår i husstanden.

Det 19. århundredes samfundsforskning, især franskmændene Frédéric Le Play, fastslog som noget af et dogme, at de sidstnævnte, udvidede familier var karakteristiske for de europæiske bondesamfund før den industrielle revolution. De tilførte samfundet et væsentligt element af stabilitet, fordi en sådan husstand aldrig døde ud. Kernefamilien derimod betegnedes af Le Play som den ustabile familie. Den var karakteristisk for industribyernes befolkning. Husstanden opstod her i det øjeblik, hvor et par giftede sig, og den opløstes igen, når parterne døde. En sådan families børn hørte kun til husstanden i den kortvarige egentlige barndom. Derpå frigjordes de fra hjemfamilien og drog ud i livet som arbejdskraft for andre.

I 1960'erne begyndte imidlertid det dominerende center for demografisk, historisk forskning, The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, som ledes af Peter Laslett, at publicere sine resultater af en lang række studier over engelske sogne, hvorfra der foreligger materiale helt tilbage til 1500-tallet. Det viste sig, at den gennemsnitlige husstandsstørrelse havde været temmelig konstant omkring 4,75 personer helt fra begyndelsen af det undersøgte tidsrum og til slutningen af det 19. århundrede. Da omsider begyndte den at falde, til den i dag er omkring 3 (Laslett 1965, 1966, 1969 og 1972).

Laslett mente, næppe med urette, at have vist, at den udvidede familie aldrig havde været enerådende eller blot dominerende i Nordvesteuropa. En påfølgende hektisk forskningsdebat viste, at det i hvert fald kunne diskuteres, om han til gengæld havde bevist, at kernefamilien altid havde været dominerende. Gennemsnitshusstandsstørrelsen kunne bedrage iagttageren. Det var f.eks. muligt, at bedsteforældre og store børn efter tur fungerede som medhjælpere i bondefamiliens husstand.

Lasletts noget firkantede, med megen pomp lancerede teser bød sig nærmest til som genstand for kritik. Det lader sig dog næppe i dag betvivle, at netop kritikken affødte en forfinelse af problemstillingerne, som har trukket megen væsentlig forskning efter sig.

Laslett har selv nuanceret en række af sine iagttagelser. Bl.a. taler han nu om et særligt vesteuropæisk husstandsmønster, sideordnet og kombineret med det af Hajnal konstaterede ægteskabsmønster. Kombinationen kommer i stand gennem det forhold, at de bondesønner og -døtre, der først giftede sig, når de var sidst i tyverne, i ungdomsårene karakteristisk kom ud at tjene som medhjælp i fremmede husstande. Disse tjenestefolk, der hyppigt skiftede plads, udfyldte i Nordvesteuropa de funktioner, som slægtninge havde i sydeuropæiske husstande (Laslett 1977).

Den historiske demografi har endvidere påkaldt sig opmærksomhed gennem studier i befolkningernes børnefødselsmønstre. Denne indsigt har fået

særlig aktualitet i forbindelse med diskussionen om 1970'ernes og 1980'ernes markante fald i de industrialiserede landes fødselstal. I de førindustrielle bondesamfund forebyggede den sene ægteskabsalder, at de enkelte kvinder fødte kæmpestore børneflokke. I de fleste områder fødte kvinderne fra 5 til 6,5 børn i løbet af deres frugtbare alder. Sådan forblev det i de fleste lande til slutningen af 1800-tallet. Kun i Frankrig begyndte de enkelte kvinders børnetal at falde allerede fra slutningen af 1700-tallet. I det 20. århundrede er tallene i industrialiserede lande faldet drastisk, ofte til under 2 børn pr. kvinde. Et karakteristisk træk er tillige i den sammenhæng en tilbøjelighed til at koncentrere børnefødslerne i ægteskabernes tidlige år (Anderson 1980).

Det 20. århundredes mennesker kan derfor påregne en periode som livskraftige individer efter, at forpligtelsen som opdrager af det yngste barn er afviklet. Noget sådant var helt ualmindeligt i det førindustrielle samfund, fordi børnefødslerne her varede ved til efter, at kvinden var fyldt 40 år. Endnu omkring 1900 levede kvinder gennemsnitligt 20 år efter den sidste fødsel, i dag 50 år.

Sådanne iagttagelser har fået den tyske socialhistoriker Arthur E. Imhof til at tale om "de vundne år" (Imhof 1981). Han finder, at europæerne har ladet denne demografiske landvinding komme bag på sig, for så vidt som kulturmønstrene ikke synes at have tilpasset sig dem. Han antager, at vor tids mange familiesammenbrud i form af skilsmisser m.v. hænger sammen med, at vi har overtaget familieideal, der går tilbage til en tid, hvor ægtefæller som o. 1800 kunne påregne ca. 20 år sammen, indtil den enes død skilte dem ad. I dag kan parterne påregne 50 år sammen, medmindre noget andet end døden skiller dem ad. Hvilket som bekendt ofte sker.

Følelserne

Med en sådan utvetydigt moralsk problemstilling flytter Imhof selv vægten i sin forskning til det, Anderson kalder en følelsesorienteret tilgang til emnet (Anderson 1980).

Forskningsobjektet er ikke længere noget kvantificerbart, hvor resultaterne kan aflæses på computeren. Det er i stedet tallenes betydning eller mening i en sammenhæng, der interesserer. For franskmændene Philippe Ariès, hvis bog om barndommen formentlig er verdens mest udbredte socialhistoriske monografi, drejer det sig "ikke om familien som realitet, men om familien som begreb" (Ariès 1960). Amerikaneren Edward Shorter, hvis bog om den moderne families opkomst også har været en bestseller, erklærer, at familiens nuværende krise ubestrideligt er en krise på følelsesplanet; dens ingredienser er tiltrækning og frastødning mellem mennesker. Derfor må familiehistorikerne skrive om følelsernes rolle (Shorter 1976).

En således motiveret forskning må koncentrere sig om *familielivet*. Dens sigte er i sidste instans en højnelse af nutidige menneskers livskvalitet. Skribenterne kan være i divergerende grad skeptiske over for den nuværende situation, men fælles for dem er en opfattelse af de sidste par hundrede års familieliv som noget historisk enestående, når sagen anskues fra indholdssiden.

Det antages, at følelsesmæssig hengivenhed spillede en underordnet rolle i de førindustrielle bondesamfund. Det var ejendoms- og slægtskabshensyn, der bandt parrene sammen. Ægteskabet var et arbejdsfællesskab, karakteriseret ved skarpt adskilte kønsroller. Kvinderne havde i bondehusstanden deres eget domæne, men det betragtedes som underlegent. Parterne var da adskilt ved en kløft, som først og fremmest var følelsesmæssig. Det var en mand uværdigt at stige *ned* til kvinden og give hende andel i sine følelser. Der skete da det nye, at det blev muligt for en mand at føle så meget for en kvinde, at han ville dele følelser med hende (Shorter 1976).

Man har bevæget sig fra et patriarkalsk samfund, hvor manden var juridisk og reelt overordnet, til en situation, hvor parterne er lige og ligeværdige (Mitterauer und Sieder 1977). I dette partnerskab, som har afløst patriarkatet, er rollerne principielt ombyttelige. Kvinden kan være udearbejdende lige så vel som manden. Manden kan i harmoniske tilfælde udføre husarbejdet eller dele deraf.

Under denne udvikling mod partnerskabet er en følelsesstorm af nærmest orkanagtig styrke gået ind over det vestlige familieliv. Vindstødene er gået i flere retninger. Som en hovedeffekt har de optøet seksualitetens isbjerg (Shorter 1971), der havde været frosset gennem århundreder i bondesamfundets onde, gamle dage. Denne optøning er kommet til udtryk i to seksuelle revolutioner. Shorter mener at kunne placere disse ved med den demografiske forskningsretnings metoder at registrere data om uægteskabelige fødsler og fødsler før ægteskabernes 9. måned, begge umiskendelige tegn på ikke-ægteskabelig seksuel udfoldelse.

Kombineret med andet kildemateriale tyder disse data på en første modernisering af det intime liv i det 18. århundredes slutning. Da gennembrød tanken om den romantiske kærlighed for første gang i stor målestok bondesamfundenes følelsesmæssige barriere mellem kønnene. Menneskene søgte deres nye livsmål, lykken, på seksualitetens område. Derfor kastede man sig ud i en forelsket opvartning, der ofte udviklede sig til et egentligt seksuelt samkvem, med en partner, som man satsede på at få til varig livsledsager.

Den anden seksuelle revolution er at finde i anden halvdel af det 20. århundrede, hvor seksuel udfoldelse i stigende omfang blev et normalt indslag i alle voksne individers liv. Det primære krav til tilværelsen blev tilfredsstillelse af de seksuelle behov, såvel kødets lyst som den så vidt muligt permanente hensættelse i forelsket sindstilstand. Partnere, der ikke i længden var leveringsdygtige i sådanne ydelser, blev i tiltagende omfang udskiftet

med nye (Shorter 1976). Denne livsform, der kan betegnes som serielt monogami, er kun vanskeligt forenelig med den moderne families anden følelsesmæssige hovedbestanddel, kærligheden mellem forældre og børn.

For Shorter er kernefamilien imidlertid ikke en demografisk størrelse; han definerer den som en sindstilstand. Den opstod i begyndelsen af det 19. århundrede. En af dens ingredienser var den romantiske følelse mellem ægtefællerne. Men hovedsagen var noget lige så nyt: moderkærligheden til børnene.

I de førindustrielle samfund behandledes spæde børn med ligegyldighed. Spædbørnsdødeligheden var kolossal; man kunne ikke investere følelser i babyer, før de viste sig levedygtige. Og fordi ingen engagerede sig i spædbørnene, blev de ved med at dø.

Først da mødre begyndte at nære en opofrende kærlighed til de nyfødte, blev denne onde cirkel brudt. Fra da af fik man en helt ny slags familieliv (og et stort spring opad i folketallet). Man har diskuteret, om det store gennembrud skal placeres, da den franske overklasse i det 17. århundrede ret pludselig fattede interesse for sine børn og deres uddannelse (Ariès 1960), eller i det 19. århundrede, hvor den jævne befolkning i land efter land gribes af moderkærlighedsbølgen (Shorter 1976).

Men det er for denne forskningsretning uomtvisteligt, at familien i det 19. og 20. århundrede er blevet det primære tilholdssted for menneskers følelsesliv. Om forklaringerne på denne udvikling har man været mindre enige.

Økonomien

For at forklare de iagttagne forhold vender både demografiske forskere og forskere med interesse for familielivets indholdside sig mere og mere til den økonomisk-socialt orienterede tankegang omkring familien. Relevansen af en sådan forklaringsmåde er egentlig indlysende for historikere. Mere eller mindre er den da også forekommet hele tiden, også i en grad, der giver anledning til at påpege det betænkelige i en alt for firkantet inddeling af forskningen i bestemte, hinanden udelukkende skoler.

Alligevel forekommer det relevant at tale om en særlig økonomisk-social eller rettere husstandsøkonomisk tilgang til familiehistorien som forskellig fra andre forskningsledende interesser (Anderson 1980). Der er nemlig ikke blot tale om at etablere socio-økonomiske forklaringer på fænomener, som er konstateret gennem demografisk eller livsindholdsorienteret forskning. Der er tale om en principielt anden måde at stille spørgsmål på. Det drejer sig om egentlig økonomisk historieforskning, hvor familien bliver interessant, fordi den er en økonomisk, dvs. en producerende og reproducerende størrelse.

Man interesserer sig for, hvordan familien udadtil, over for omverdenen, og indadtil, medlemmerne imellem, reagerer på forskellige udfordringer. Et hovedspørgsmål er, hvorledes familien indretter sig med den altid eksisterende begrænsning af ressourcer. De to nødvendige ressourcer var i bondesamfundene jord og menneskelig arbejdskraft.

I det kornproducerende Europa var de begrænsede jordarealer det helt nødvendige grundlag for produktionen. Til ind i 1800-tallet var foldudbyt-

Fig. 1. Familiebruget på landet var en livsform, hvor produktion og reproduktion hørte sammen. På det lille husmandssted i Fårevejle sogn på Sjælland, hvor hele familien blev fotograferet i 1908, levede endog dyr og mennesker under samme tag. Under opvæksten på forældrenes fælles arbejdsplads får børnene fra første færd indblik i de voksnes virksomhed og tager tidligt selv del deri. Den store dreng på billedet har allerede slidt sig lidt rundrygget. Familien er en økonomisk enhed. Børnene oplever at have del i et ægte fællesskab. Men for en demografisk betragtning er denne familie for stor. De små brug kunne højst brødføde én arving. De overskydende børn måtte regne med at skulle lære sig en anden livsform end hjemmets, f.eks. som lønarbejdere i byerne. (Foto i Dansk Folkemuseum, Brede).

tet temmelig lavt. Dårlige høstår indebar altid knaphed og sult. For bondefamilien var det på den ene side nødvendigt at have husstandsmedlemmer nok til den i perioder af året meget arbejdskraftkrævende produktion. På den anden side var det risikabelt at have overskydende arbejdskraft.

Dette grundvilkår har efter denne forskningsretnings opfattelse influeret dybt på den europæiske indretning af familieforholdene. Selv en beskeden befolkningstilvækst leder i de kornproducerende områder til mangel på jord at dyrke. I de centrale områder var imidlertid efter det 16. århundrede nyopdyrkning af jord kun mulig i meget begrænset omfang. Det blev da en grundregel, at et nygift par skulle have noget at gifte sig på. Det betød i almindelighed, at en ny familie først kunne dannes, når en eksisterende gård blev ledig. Uden et brug at leve af måtte parret afstå fra at gifte sig.

Leverandør af jord til nye familier var frem for alt den foregående generation. Den vigtigste form for jordoverdragelse var arv eller arvefæste. Denne forskningsretning har da interesseret sig meget for de enkelte agrarområders arvesystemer, fordi de på et centralt punkt giver indsigt i familieøkonomiens udformning (Goody, Thirsk and Thompson 1976).

Bondefamiliens økonomi er en enhed af produktion og reproduktion. Familien producerer til eget forbrug samt til eventuelle aftvungne renter. Produktionen til marked er ubetydelig. Familiens størrelse er da indrettet efter produktionens behov samtidig med, at produktionen også afstemmes efter familiens størrelse (Chayanov 1966).

Forklaringskraften i denne iagttagelse har sat sig igennem langt ud over den snævert økonomisk orienterede forsknings grænser.

Produktionsmådetænkning

En sammenkædning af familieformen med den fremherskende produktionsmåde, dvs. den måde, hvorpå forbindelsen mellem produktionsmidlerne og deres benyttere er organiseret, også i den industrialiserede periode har været en nærliggende tanke for Marx-inspirerede forskere. Denne forskerposition synes navnlig at have gjort sig kraftigt gældende i Vesttyskland.

Mest udpræget finder Heidi Rosenbaum i 1800-tallets Tyskland side om side fem forskellige familietyper, som hun afleder af lige så mange forskellige udformninger af arbejdslivet: en bondefamilie, en gammeldags håndværkerfamilie, en hjemmeindustrifamilie, en borgerlig familie og en proletarisk familie (Rosenbaum 1982). De to første hører det endnu ikke uddøde feudalsamfund til; de to sidste er produkter af den nye kapitalistiske produktionsmåde. Hjemmeindustrifamilien er en overgangsform mellem de to produktionsmåders familie.

De fem typer rummer hver sit mønster for en klassebestemt måde at indrette livet på. I det 20. århundrede ser Rosenbaum, omend det konkrete for-

løb er alt for lidt udforsket endnu, den hovedtendens, at det borgerlige familieideal tvangsforeskrives alle samfundsklasser og gøres til fælles familiemønster for samtlige klasser. Karakteristiske træk ved dette borgerlige mønster er forestillingen om, at man bør gifte sig af kærlighed, og idealet om at begrænse børnetallet til nogle få stykker, der til gengæld opdrages med omhu og kærlighed. Det er moralsk ønskeligt at leve i en harmonisk familie, i hvis skød den rekreerende fritid kan tilbringes. En sådan livsform anbefalede Alfred Krupp i 1877 forgæves sine arbejdere. Den gang tilbragte de nemlig meget af den sparsomt tilmålte fritid på værtshus; men det 20. århundredes arbejdere gik i deres meget rigeligere fritid hjem til familien og så TV.

Et noget anderledes resultat når Heinsohn, Knieper og Steiger (1979) med deres kapitallogiske analyse af familiesituationen under kapitalismen. De finder, at børn og familie indlysende er en økonomisk belastning for lønarbejderen, og at hverken økonomiske eller naturlige incitamenter tilskynder ham til at danne familie. Mennesket er nemlig ikke af naturen indrettet på at leve i familie, er ikke "familienhaft". Forfatterne hævder, at Europas befolkninger siden Reformationen af statsmagterne er blevet tvunget til at leve i familie og avle en masse børn, som de ikke ønskede. Således tjente 16. og 17. århundredes hekseforfølgelser i følge forfatterne til at udrydde jordemødre og kloge koner, der havde kendskab til svangerskabsforebyggende teknikker. Empiriske belæg for denne påstand savnes dog i fatal grad. For mig at se foretager forfatterne da først og fremmest en uhistorisk tilbageprojicering af den økonomiske rationalitet bag det nuværende fald i de vesttyske fødselstal.

Den mest vellykkede kombination af en produktionsmådeanalyse med udforskning af familielivet er opnået i forbindelse med økonomien i den tidlige hjemme- og forlagsindustri. Denne organisationsform bevarede enheden af hjem og arbejdsplads og tillod alle familiens medlemmer at deltage i arbejdsprocesserne. Men noget nyt var alligevel kommet til i og med, at den fremmede forlægger reelt disponerede på familiens vegne. Fra forlæggeren kom både råvarer og instrumenter (væve o.l.). Heri lå i forhold til bondesamfundenes tradition den fundamentale forskel, at

→

Fig. 2. I de nye industribyer var hjem og arbejdsplads adskilte steder. På arbejdspladserne havde små børn intet at gøre. De måtte selv stille noget op med tilværelsen i de små lejligheder, på gaderne og i baggårdene. Denne baggård i Tværgade i Århus o. 1918 var dog et ganske levende miljø. Børnene leger uden for døren til en (ganske vist elendig) bolig, og der er både høns og duer i gården. Bagest i gården kan man kigge ind ad vinduerne til et arbejdende værksted. (Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus).

”etablering og opretholdelse af familien som produktions- og forbrugsenhed ikke længere var knyttet til ejendomsoverdragelsen gennem arv. En familie kunne i stedet etableres alene på grundlag af, at den var en arbejdsenhed” (Medick 1976).

Forskergruppen omkring Hans Medick har påvist vidtgående familiemæssige konsekvenser af denne mekanisme. Vielsesalderen faldt i hjemmeindustriområderne; man skulle ikke længere afvente, at en arv blev udløst. Børnetallene steg, både som følge af de tidlige ægteskaber, og fordi børns arbejdskraft kunne nyttiggøres i hjemmeindustrien. Partnervalget blev frigjort fra hensynet til en eventuel medgift, men indskrænkedes på den anden side af nødvendigheden af at vælge en partner med industrielle færdigheder (Kriedte, Medick und Schlumbohm 1977).

Hjemmeindustriens produktionsform indebar, at familien og husstanden overlevede den industrielle revolutions tidlige stadier som producerende økonomisk enhed. Opkomsten af fabrikken indebar derimod en klar adskillelse mellem hjem og arbejdssted. Den proletariserede arbejders familieliv var i princippet hans arbejde uvedkommende. Den teoretiske model for den proletariske familie påpeger meget klart de opløsende konsekvenser af de lønarbejdende familiemedlemmers (typisk faderens, ofte moderens, til tider også børnenes) lange fravær fra hjemmene (Rosenbaum 1982).

Empiriske undersøgelser, ikke mindst fra de engelske industriområder, tyder dog på, at de tidlige fabriksbyers virkelighed var mere mangfoldig end modellen. De proletariserede landarbejdere indvandrede ofte familievis til byerne. Kernefamilien, til tider endda suppleret med voksne slægtninge, fungerede i mange tilfælde som en slags socialt sikkerhedsnet i og med, at alle medlemmer kunne sendes på arbejdsmarkedet. Hvis manden mistede sit arbejde, kunne måske kone eller børn skaffe en indtægt. Denne mekanisme har også givet proletariatets kvinder og børn en vis selvstændighed, der ikke forekom i borgerhjemmene, hvor kvinder og børn var underordnet mandens autoritet.

Industribyernes virkelighed var dog som nævnt mangfoldig. Således var det overalt en kilde til vanskeligheder, at arbejdslønnen udbetaltes til det enkelte familiemedlem. Deraf opstod problemet med ægtmænd, der brugte lønnen på sig selv, især til alkoholforbrug. Husholdningspengeproblemet opstod på den måde og blev kun mere presserende i det omfang, arbejderklassen tilkæmpede sig de højere byklassers livsstil med en hjemmegående husmoder uden egen lønindtægt.

Dette mønster betegnes ofte som karakteristisk for den borgerlige familie. Den tyske historiker Karin Hausen har dog påpeget, at dets rødder snarest skal søges i den tidlige, ikke-adelige embedsstand. I det 18. og 19. århundrede havde det i hvert fald for de fattigfine tyske fyrstetjenere ind-

lysende logik at indrette sig med en opofrende hustru, der kunne og ville gøre det til sin tilværelses mål at være baggrund for mandens karriere. Med bureaukratiernes og karriereerhvervenes tiltagende vækst vandt denne familieform da større og større udbredelse. Symptomatisk nok leverede ikke mindst det 19. og det tidlige 20. århundredes akademikere til tider groteske bidrag til videnskabelig underbygning af ideologien om hjemmets kvinde (Hausen 1976 og 1977).

Kulturmønstre contra økonomiske modeller

Den økonomisk orienterede familiehistoriske forskning har haft en kolossal gennemslagskraft ved gang på gang at kunne påvise den økonomiske rationalitet i en bestemt familær adfærd. Ikke mindst synes de Marx-inspirerede tyske forskeres produktionsmådetænkning frugtbar til etablering af *forklaringer* på de indtræffende forandringer i familielivet, til at få greb om den historiske *dynamik* omkring familien. Til gengæld har denne tænkning vanskeligere ved at præstere en forklaring, når noget *ikke* forandrer sig.

Vi har set dette problem gå på spidsen i det kapitallogiske bevis for, at det er ufornuftigt og unaturligt for lønarbejderen at leve i familie (Heinsohn, Knieper und Steiger 1979). Men lønarbejdere lever den dag i dag i familie. Mere eller mindre lykkeligt, men de gør det. Forfatterne reagerede på dette dilemma med en lidet dokumenteret tese om århundreders tvang som forklaring på fænomenet. Deres egentlige dilemma er dog snarere den økonomiske forskningstilgangs begrænsninger. Teoriene giver god forklaring på familiesystemernes dynamik, men ikke rigtig på deres træghed. Den er ikke økonomisk rationel, men ikke desto mindre en realitet.

Problemet kan siges at bestå i, at de mennesker, der lever i familier, nok er økonomiske væsener, men ikke kun det. Bl.a. er de bærere af kulturtræk, der i mange tilfælde kan være opstået i en helt anden historisk sammenhæng. Et forsøg på at se den europæiske familie som integrerende bestanddel af et helt kulturmønster med en betydelig tidlig og rumlig udstrækning foreligger i en ny bog af den engelske socialantropolog Jack Goody (Goody 1983).

Denne bestræbelse bringer Goody til at tale den samlede moderne familiehistorie midt imod. Han beskylder den for selvoptagethed og navlebeskuelse på den nuværende vestlige civilisations vegne. Historikerne gør sig skyldige i en smagløs etnocentrisme, som i virkeligheden blokerer for indsigt i fortidens menneskers liv:

”Kronologisk kan disse forfatters studier begynde i år 1500 eller i år 1800: begrebsmæssigt går deres orientering baglæns fra i dag. Vanskeligheden med denne seen tilbage er, at den har tendens til at tillægge

nutiden for stor betydning — på en positiv eller negativ måde. Nutidens, vor egen tids, anliggender står i vejen for en forståelse af fortiden . . . De fører til . . . en dikotomisk tilgang, der trækker en skarp linie mellem os og dem, mellem det moderne og det traditionelle, det kapitalistiske og det prækapitalistiske. Hele dette opbud af tvedelende begreber er af begrænset værdi, når man vil efterprøve og analysere forskelle og ligheder i familie-, slægtskabs- og ægteskabsmønstre over lang tid og udstrækning. Alt det "traditionelle" bliver bare mast sammen i én udifferentieret klump . . . Den slags dikotomier fører, dybt rodfastet som de er i dagen i dag, uundgåeligt til en overbetoning af de særlige, enestående træk ved det "moderne". Denne dybtgående partiskhed forleder forskningen til problemstillinger, der ensidigt privilegerer Vestens indsatser ikke bare i teknologisk henseende, men også åndeligt og moralsk både før og efter det 16. århundrede" (s. 2-3).

Goody prøver i stedet at få greb om det særlige ved europæisk familieliv ved at foretage en sammenligning med forholdene i Afrika syd for Sahara, hvor han har arbejdet som antropolog. Det bringer ham til den erkendelse, at der i hele området rundt om Middelhavet herskede fælles familieførelser indtil 300-tallet e.Kr. Så langt skal vi tilbage for at finde rødderne til en særlig "vestlig" familie. På den tid skete der et brud i slægtskabssystemerne i nogle Middelhavslande, men ikke i dem alle. Det hang sammen med etableringen af en historisk unik foreteelse, den kristne kirke. Denne institutionelle ramme omkring en af områdets mange religioner fik adgang til at eje jord. For at få flest mulige donationer prøvede kirken da at få ændret landenes arvesystemer, der hidtil havde favoriseret ægteskab og dermed ejendomsoverdragelse mellem nære slægtninge. Kirken derimod prøvede at forbyde ægteskab mellem nærtbeslægtede. Det lykkedes i betydeligt omfang, men dog ikke bedre end, at der overalt, hvor Kristendommen vandt udbredelse, opstod århundredlange konflikter mellem de kirkelige familieforskrifter og de lokale slægtsorienterede arvesystemer.

Ud af denne konflikt udviklede sig det helt særlige vestlige familiesystem. I dette var indbygget modstridende idealer, og det fik derfor en mangfoldighed af lokale varianter. Men det var også et system, hvor mange træk sejlivet overlevede fra 300-tallet til 1900-tallet. Det er lige så vigtigt at fremstille denne lange træghed ("longue durée") i systemet som at forklare de moderne forandringer, der måtte være udløst af "feudalismens sidste transformationer, handelskapitalismen, industrisamfundet, Hollywood eller den tyske tradition" (s. 155).

Familiehistorieindustriens reaktion på Goodys provokation må imødeses med spænding!

Kulturdebat i Danmark

De videnskabelige positioner, der er søgt indkredset i det foregående, kan til en vis grad alle genfindes i det mere begrænsede intellektuelle og videnskabelige miljø i Danmark eller i hvert fald i Norden.

Familien har, som antydnet med det indledende citat af Bente Hansen, også her været et centralt emne for den almindelige kultur- og samfundsdebat. Den nye kvindebevægelse, der har haft stor gennemslagskraft i Danmark, leverede i sine tidlige stadier den formentlig skarpeste familiekritik.

Gennem 1970'erne blev udenlandsk samfundskritisk litteratur i meget stor mængde oversat til dansk. Der udkom også en hel del familiekritik, men den var sjældent historisk. Der var som med englænderen David Coopers bombastiske titel "Familiens død" (dansk udgave 1972) tale om bidrag fra den såkaldte antipsykiatri eller som med tyskeren Petra Milhoffers "Familie og klasse" (dansk udgave 1975) om en nymarxistisk, sociologisk analyse. Cooper mente som psykiater at have erfaret, at familielivet påtvang mennesker et kvælende samliv, der hindrede skabende åndelig og erotisk udfoldelse. Milhoffer ville vise, at den familiære livsform bidrager til, at folk under opvæksten får en falsk bevidsthed om karakteren af det borgerligt kapitalistiske samfund, idet de kommer til at betragte det som noget naturligt. Ligevægtige danske debattører som Hanne Reintoft måtte hertil spørge, hvor børneopdragelsen da skulle finde sted. De praktiske erfaringer med institutionsbørn fandt hun ikke opmuntrende (Reintoft 1977).

Der kunne næppe anvises realistiske veje uden om familien som ramme om børns opvækst. Det fandt også psykologen Per Schultz Jørgensen, der i en meget udbredt debatbog analyserede børns manglende udfoldelsesmuligheder i den lille forbrugerfamilie, der ikke bød dem nogen muligheder for berøring med produktionslivet:

"Er der andet end forvirring at hente i et samvær præget af så stor usikkerhed, utilfredshed, negativisme — pakket ind i en situationsbestemt opgejlet forbrugs-privathed? Kan identitetens og karakterens holdepunkt blive andet end tingsorienteret: Jeg er det, jeg har? . . . Er det et skræmmebillede af et overtilpasset, forbrugende, men på bunden usikkert menneske . . . ?" (Schultz Jørgensen 1975, s. 225).

Sådanne spørgsmål endte især i pædagogikken i overvejelser, om den familiære situation var ved at udvikle en helt ny socialisationstype. Den tanke, at nutidens unge var mindre målrettede, mere indstillede på en her-og-nu-tilværelse end de generationer, pædagogikkens lærebøger handlede om, forekom tydeligvis mange overbevisende.

Når diskussionen på denne måde var fremme ved at tale om en helt ny mennesketype, var det nærliggende at stille spørgsmålet, hvori det nye egentlig bestod, og hvordan det havde været før. I dette lys må man nok forstå den betydelige offentlige interesse omkring den amerikanske familiehistoriker Christoffer Lasch' bog om "Narcissismens kultur" (dansk udgave 1982). Lasch beskriver i en psykoanalytisk terminologi det moderne behandlersamfundets menneske som selvoptaget uden evne til opofrelse for andre. En lodigere livsform finder han i det ældre, gensidigt forpligtende familieliv.

Interessen for familien omfattede da i 1980'ernes begyndelse også dens fortid. Det har givet sig udslag i en dansk udgave af Shorters flere gange nævnte bog om den moderne families følelsesmæssige udvikling, som på dansk meget symptomatisk blev til "Kernefamiliens historie" (1979); og så kom omsider 1982 Philippe Ariès' da 22 år gamle klassiker om barndommens historie på dansk.

Den historiske omdannelse af hverdagslivet befandt sig nu i centrum af det bogkøbende publikums interesser. Det manifesterede sig klart i modtagelsen af Søren Mørchs Danmarkshistorie, som gør denne side af samfundslivet til den centrale (Mørch 1982).

Historiske bidrag i Danmark

Historiefagets professionelle udøvere var rimeligt godt rustet til at imødekomme den eksplosivt voksende interesse for familiens fortid. Flere forskere var i gang med dette eller beslægtede emner. Det er nok samtidig karakteristisk for bredden i engagementet på feltet, at henimod et flertal af de væsentlige arbejder er blevet til andetsteds end på de historiske institutter, der glædeligvis ikke har monopol på at drive historisk forskning i Danmark.

Faghistorikernes optagethed af emnet afspejler sig måske tydeligst i fremkomsten af et antal forskningsoversigter, der opregner og kommenterer hovedværker fra den internationale litteratur. Disse oversigter rummer en mere fuldstændig litteraturgennemgang, end nærværende artikel har givet mulighed for, og kan varmt anbefales som udfyldende læsning (Vammen 1977; Damsholt 1981; Olsen 1983).

Den forskningsposition, der har afsat det grundigste arbejde på dansk grund, er den historisk-demografiske. Dens centrale skikkelse, Hans Chr. Johansen, har haft nært samarbejde med Peter Lasletts Cambridge gruppe. Set udefra har denne type forskning netop på nordisk område stor interesse, fordi de kirkebøger og folketællinger, der er bevaret i vore arkiver, imponerer både ved deres mængde og deres grundighed.

Johansens i familiehistorisk sammenhæng vigtigste forskningsresultat er påvisningen af, at det vesteuropæiske familiemønster i ekstrem grad gjorde sig gældende i Danmark. Hans undersøgelser i et repræsentativt kirkebogs-

materiale fra danske landsogne viser, at vielsesalderen for førstegangsviede i sidste halvdel af 1700-tallet i gennemsnit var 31 år for mænd og mellem 27 og 28 år for kvinder. Denne nærmest europæiske rekord tilskrives ”kombinationen af at leve i kernefamilie og et begrænset antal landbrug, der vanskeliggjorde etablering inden for ens eget sociale lag” (”Dansk socialhistorie”, bd. IV s. 59f; Johansen 1975).

Den anden hovedhjørneste i det forindustrielle danske familiesystem, kernefamiliens dominans, er påvist af Jørgen Elklit (Elklit 1969 og 1977). Han finder mest typisk husstande på 4-6 personer. Storfamilier forekommer ikke i Danmark, og tregenerationsfamilier var sjældne i hvert fald ved folketællingen i 1845, som Elklit har studeret i detaljer. Han påpeger dog tillige, at de ældre folk, der fandtes, ofte boede hos deres gifte børn. Men de gamles antal var endnu 1845 så begrænset, at det ikke på nogen måde prægede familiemønsteret i landet.

Såvel Johansen som Elklit antyder, at husstandsøkonomiske strategier rummer forklaringen på de demografiske realiteter, som i øvrigt er deres forsknings hovedanliggende.

En egentlig familiehistorisk behandling af den danske bondeøkonomi findes vist nok ikke; men en i bl.a. denne sammenhæng perspektivrig indsats er nu i gang med Henrik Horstbølls studier over sammenstødet mellem det 18. århundredes samfundsreformatorer og bondesamfundets husholdningsmentalitet (Horstbøll 1983).

En dansk understregning af familieøkonomiens betydning i europæisk sammenhæng er givet i Kristof K. Kristiansens artikel ”Familiebruget under pres — økologiske og sociale betingelser for den nordvesteuropæiske agrarudvikling 1300-1700” (Kristiansen 1982). Kristiansen præciserer, at den er nøglen til forståelse af den historiske dynamik i de pågældende århundreder. Samtidig demonstreres, med en advarsel mod alle én-faktorforklaringer, den familiehistoriske forklaringsmådes i virkeligheden grænseoverskridende perspektiver. Familien var en social enhed af central økonomisk betydning, fordi bonden traf de vigtigste økonomiske dispositioner; men disse dispositioner påvirkede naturens balance. Problemstillingen får da set fra 1980’erne også noget at gøre med den tiltagende økologiske krises rødde.

I den sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at den hidtil mest seriøse danske analyse af denne krises konsekvenser for samfundene af biokemikeren Jesper Hoffmeyer tillægger den historiske udvikling omkring familien en væsentlig betydning (Hoffmeyer 1982). ”Efter at reproduktionen er holdt op med at være et selvforvaltet område, står vi”, skriver Jesper Hoffmeyer, ”tilbage som atomer i det sociale rum . . . Men i det lange sigt må fællesskabsstrukturene svare til produktion og reproduktion for at komme i harmoni” (s. 189).

Det synes i det hele taget karakteristisk, at familiehistoriske tilgange viser sig frugtbare på tværs af traditionelle fagskel. Den følelsesorienterede forsk-

ningsretning, interessen for, hvad familielivet gør ved de mennesker, der lever det, forekommer i Danmark mest helstøbt repræsenteret (foruden i kvindeforskningen) af litteraturhistorikeren Thomas Bredsdorff. Han har i en meget omtalt bog om "Tristans børn" analyseret det i hans øjne problematiske borgerligt-romantiske kærlighedsbegreb, som han finder forleder nutidsmennesker til at praktisere det lidet lykkelige serielle monogami (Bredsdorff 1982). Bredsdorffs udgangspunkt er den kendsgerning, at

"mennesker har en seksualdrift. Og de får børn. Omkring disse to naturgivne kendsgerninger er der formet nogle rammer — institutioner — der regulerer samliv, opdragelse, generationsskifte. Rammerne befæstes — eller udskiftes — med mange midler. Blandt midlerne er et sæt af forestillinger. Central blandt dem er kærligheden . . . Når mennesker elsker, fyldes de af en bevidsthed, de kan opleve som deres sande identitet, men som ikke desto mindre er betinget af det samfund, de elsker i" (s. 12).

Denne tankegang kunne med megen grund betegnes som socialhistorie. Bredsdorffs faglige særkende er alene, at han vælger skønlitterære tekster som sit kildemateriale. Tillige sprænger han i længden den livskvalitetsorienterede forskningstilgængs rammer ved i Marx' ånd at opfatte kærlighedsbegrebet som en ideologisk forestilling, der i sidste instans er affødt af produktionsmåden.

På lignende måde kombineres en marxistisk historieteori med en konkret beskrivelse af situationer fra familielivet i Erik Sigsgaards pionerarbejde om børns vilkår i Danmark gennem 300 år (Sigsgaard 1979). Dens konklusion bliver, at Sigsgaard tør

"lade det gælde for de fleste, at lige så stærkt det er gået fremad med vores fysiske sundhed (indtil de senere år, hvor miljøødelæggelsen truer arten), lige så skævt går det med den psykiske. Vi har det halv- eller hel-skidt med hinanden og er bange for, hvor det bærer hen" (s. 189).

Det pessimistiske syn på børns situation i nutiden knytter en forbindelse mellem Sigsgaard og Ariès' barndomshistorie, skønt den sidstnævntes kulturpessimistiske grundsyn synes vanskeligt foreneligt med en marxistisk historieopfattelse.

Ariès' tankegang er dog ikke desto mindre ved at blive noget af en hovedhjørnestein under dansk kultur- og samfundskritik. Han er en af inspiratorerne bag den voksende interesse for civilisations- og mentalitetshistorie. Det er iøjnefaldende, at dele af den marxistiske fagkritik efter perioden med strengt økonomiske analyser af arbejdslivet nu har vendt sig til et studium af ikke-arbejdende grupper, herunder børn. Et centralt eksempel er Niels Brøndum Josephsens og Niels Kayser Nielsens vellykkede introduktion til

litteraturen om barndomshistorie (Brøndum Josephsen og Kayser Nielsen 1981). Karakteristisk for den danske venstrefløjs Ariès-reception konkluderer den, at man

”roligt kan tage Ariès’ tankegang til sig og applicere den på historien. Ariès har ikke skrevet den endegyldige barnehistorie, men han har fremlagt en tese, som er og vil være grundlæggende vigtig for alt arbejde med børnehistorie fremover” (s. 48).

Den tese, der forekommer 1980’ernes samfundskritik så uomgængelig, går, som tidligere berørt, ud på, at barndommen er noget, der rundt om i verden bliver opdaget på et bestemt historisk tidspunkt. Først da begynder nogen at bekymre sig om børnene; men prisen for den beskyttede barndom er en tiltagende udgrænsning af børnene fra det menneskelige fællesskab.

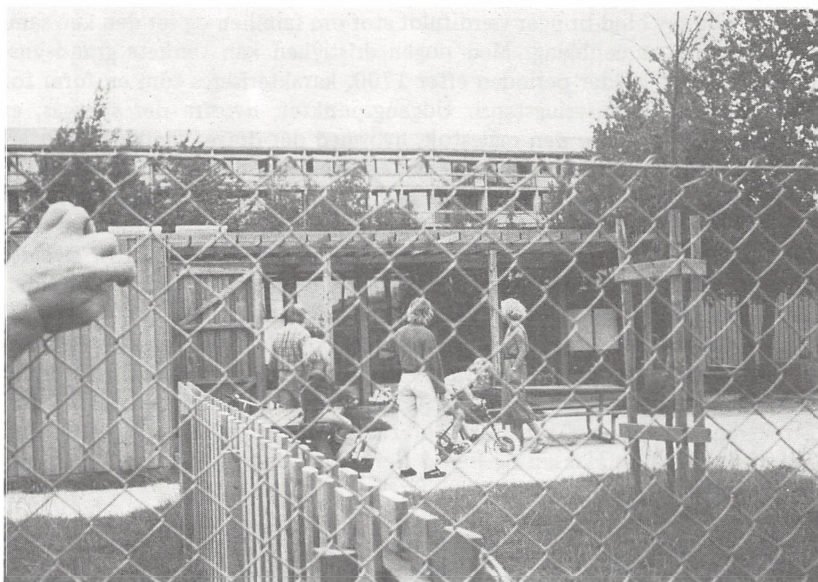

Fig. 3. I moderne byer er børnene udskilt af de voksnes aktive tilværelse, men til gengæld er de dagen igennem omgivet af specialister i omgang med børn. Nærmeste nabo til den ståltrådsindhegnede børnehave i Gellerup ved Århus er i 1984 betonboligblokkene. De voksnes arbejdspladser ligger i helt andre kvarterer af byen. (Foto: Johanne Paludan).

Tre væsentlige synteser

I det foregående er søgt registreret nogle holdninger til studiet af familiens udvikling, nogle positioner, hvorfra danske forskere stiller deres spørgsmål til de enkeltundersøgelser, der aldrig kan omfatte alting på én gang.

Sluttelig skal omtales nogle synteser, dvs. samlede fremstillinger, der prøver at få overblik over de indvundne resultater ved at sammenfatte og fortolke dem. Det forekommer mig, at i hvert fald tre nye og meget væsentlige værker har sammenfattet historien om den danske (den sidste bog faktisk hele den nordiske) familie under tre temmelig forskellige grundsynspunkter.

Som det første fortjener at nævnes hele værket "Dansk socialhistorie" bd. I-VII. Det har forlængst affødt mange kommentarer og sat megen diskussion i gang. Forlængst er det påpeget, også af forfatterne selv, at det præges af temmelig forskellige forfatterprofiler. Men lige så fuldt må det slås fast, at alle syv bind bringer værdifuldt stof om familien og ser den i en samfundsmæssig sammenhæng. Med nogen dristighed kan værkets grundsynspunkt, når det gælder perioden efter 1700, karakteriseres som en form for økonomisk moderniseringsteori. Udgangspunktet, hvorfra der spørges, er velfærdsstaten; den er den målestok, hvormed der drages sammenligninger, og det endemål, udviklingen synes at pege frem imod. Der er tale om et før og et efter. Først om et traditionelt landbosamfund; det kommer i opbrud (Hans Chr. Johansens bind om perioden indtil 1870). Så er "det nye samfund på vej" (Vagn Dybdahls titel til bindet om tiden 1870-1913). Til sidst kommer det nye samfund, først med "sociale brydninger" (bd. VI om tiden 1914-40); men så har vi selve "Velfærdsstaten" (tiden 1940-78).

Bag denne i det væsentlige støt fremadskridende evolution ligger én drivende faktor: den økonomiske vækst i form af en jævnt voksende produktion. Sammenkædningen af socialt fremskridt med økonomisk vækst fremgår særlig klart af karakteristikken af 1970'ernes krise på omslaget til bind VII af Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen, de to forfattere, som også i fællesskab skrev bd. VI:

"Socialhistorien slutter i en tid, hvor samfundet i flere henseender befinder sig i opbrud. Med en økonomi i ubalance. Med et politisk liv mærket af protestpartier og græsrodsbevægelser. Og med et vaklende familiemønster".

Når økonomien vakler, vakler det hele, også familiemønsteret.

En anden variant af fremskridtstænkning synes grundlæggende i Søren Mørchs tolkning af udviklingen siden 1880. Hans bog er den danske syntese,

som mest helstøbt tillægger familie- og hverdagslivet en afgørende betydning (Mørch 1982).

Mellem 1880 og 1960 skete der, mener Mørch, mere end nogen sinde før gennemgribende ændringer i de forhold i livet, som opleves som mest afgørende for den enkelte. Vel at mærke ændringer, som ingen har kunnet skyde fra sig eller lade gå hen over hovedet på sig. Samtidig ser han hele perioden som afgørende præget af Danmarks omdannelse fra et landbrugs- til et industrisamfund:

”Pointen hér er den, at et samfund, hvor mere end 50 pct. af befolkningen arbejder i landbruget, tilsyneladende ikke kan undgå at have absolut fattigdom. For Danmarks vedkommende sank landbrugets arbejdsstyrke til under halvdelen af den samlede produktive befolkning omkring 1880” (s. 13).

Derfor lader Mørch sin periode begynde omkring 1880 og vil slutte, ”når Danmark ikke længere er et landbrugsland, dvs. når mindre end 20 pct. af arbejdsstyrken er beskæftiget ved landbruget. Denne begivenhed indtraf omkring 1960”.

Periodens hovedtræk er på familiens område en tiltagende intimisering. I landbofamilien var det afgørende, om et familiemedlem kunne arbejde.

”I byarbejdernes kernefamilier var det anderledes . . . Det afgørende, det der betød noget, var, hvad man følte for hinanden. Det emotionelle indhold i familien fik større og større vægt efterhånden som det praktiske blev overtaget af industrien og funktionsspecialisterne — behandlerne” (s. 377).

Fra 1960 skete så tilmed det afgørende, at gifte kvinder som det normale kom ud på arbejdsmarkedet.

Denne kvindeselvstændiggørelse ses som en fuldbyrdelse af kvindens frigørelse fra landbrugssamfundets umyndiggørelse. I det 19. århundrede var det sådan, at ”kvindens opgave i et landbrugssamfund som det danske var tæt knyttet til de legemlige funktioner. Hele hendes tilværelse blev betragtet som hørende til privatlivet . . . ” (s. 308). Fordi privatlivet angik kroppen og dens funktioner, ansås det for en del af naturen, ikke af kulturen. Det fik hårde konsekvenser for kvinderne:

”Kvinder var i landbrugssamfundet næsten udelukkende en del af reproduktionsapparatet, og de kvindelige funktioner var private både i kraft af deres legemlighed for kvinden og for den mand kvinden tilhørte som en ting”.

At tale om legemsfunktioner var upassende:

”Den eneste legemsfunktion, der foregik offentligt, nemlig spisning, udførtes efter forskellige ritualer, der i videst muligt omfang tilslørede, at det faktisk var fødeoptagelse, der foregik” (s. 309).

”Det mandsdominerede landbrugssamfund stemplede alt vedrørende forplantning og kønsliv som laverestående, ja urent. Det gjaldt om ikke at lade sig mærke med eksistensen af den slags ting. Denne opfattelse skabte et uløseligt dilemma for kvinder” (s. 311).

Et første vigtigt skridt på frigørelsens vej nåedes med 1920'ernes noget friere forhold til seksualmoralen. Æren herfor tilkommer ikke ”de litterære og kunstneriske bohemer”, men byernes lavere samfundslag, arbejderklassen, der hele tiden havde haft et mere afslappet forhold til seksualmoralen (s. 399).

Originaliteten i Mørchs synspunkt ligger i betoningen af arbejderklassens kulturelle rolle. Det gennemføres med en konsekvens, der også får følger for hans opfattelse af stadierne i familielivets udvikling. Det bliver lidt af et dogme, at alt godt kommer fra arbejderkulturen, dvs. fra byerne, og alt skidt fra landbrugssamfundet, altså fra landet. Det må være forklaringen på, at det 19. århundredes bornerthed og dyrkelse af gode spisemanerer placeres som element i bondekulturen. Den tredje part, byernes borgerskab, der vel netop i Victoria-tiden adskilte sig fra bondestanden ved at opelske sådanne kulturtræk hos sig selv, lades ude af billedet for at få den lige linie fra landbrugssamfundet til velfærdssamfundet klar.

Den samme tankegang bringer Mørch til at skildre den landlige børneopdragelse og landsbyskolen som noget i retning af børnemishandling, medens bybørns længere og længere skolegang tilsvarende ses som et helt uproblematisk fremskridt i kultur. De moderne bysamfunds fremmedgørelse af børn synes hos Mørch en helt ukendt anfægtelse.

Netop i vurderingen af livet på landet markeres en tydelig forskel mellem Søren Mørchs bog og den nyeste og hidtil mest omfattende syntese om nordisk familiehistorie af svenskeren David Gaunt (Gaunt 1983).

Gaunt gør rede for det 20. århundredes mange angiveligt familieunderstøttende tiltag i den svenske velfærdsstat. Samtidig konstaterer han, at de stort set gik uden om de tyndt befolkede svenske landdistrikter. Her beholdt familierne deres betydning for børneopdragelsen. Det synes ikke at have afstedkommet ulykker. ”Erfaringen viser, at unge mennesker fra landet bliver ansvarsbevidste, dygtige og sympatiske mennesker”, har en tanketung sociologisk undersøgelse nemlig fundet ud af i 1970'erne.

Ligeledes finder Gaunt, at husmoderen i det førindustrielle bondehushold varetog selvstændige funktioner, som kvinderne i de tidlige borger- og ar-

bejderfamilier ikke havde, fordi disse funktioner simpelt hen faldt væk i industrierne. Derfor bliver der ikke tale om en lige linie af kvindefrigørelse fra et gammelpatriarkalsk samfund til nutidens lighed mellem kønnene.

Gaunt er i det hele taget utilbøjelig til at stemple én udformning af familielivet som tilbagestående og dermed mindreværdig i forhold til en anden. Dette er nært sammenhængende med, at han overhovedet er betænkelig ved at tale om adskilte familietyper. Hans emne er ikke familien, men *familielivet*. Det nære samliv mellem mennesker kan udformes på mangfoldige måder, der sammenfattende kan kaldes for familieliv. Men familien er ikke i sig selv en ting, der kan trues, skades, leve eller dø (s. 288f).

Gaunts kapitler handler da ikke om bestemte, kronologisk placerbare familietyper, men om lige så mange aspekter af det nære samliv mellem mennesker over alt i de nordiske lande incl. Finland. Emnerne, f.eks. ægteskabelige og uægteskabelige forhold eller arv og generationskonflikter, behandles i deres fulde kronologiske udstrækning fra Vikingetiden til det 20. århundrede.

Gaunt opererer ikke med faste udviklingsstadier som ”den middelalderlige familie” eller ”den moderne familie”, fordi denne fremgangsmåde efter hans opfattelse gør forskeren blind for de seje traditioner, der ligger bag ved familielivet. Samtidig har dog hans arbejde en bærende tanke, nemlig at europæernes måde at indrette sig på i bund og grund hænger sammen med områdets afhængighed gennem århundreder af sin kornproduktion. På denne faste grund levedes livet på mange varierede måder, der sætter sig spor den dag i dag.

Gaunt, der er uddannet historiker med ansættelse ved universitetet i Umeå, har med sin metodisk og indholdsmæssigt overbevisende, særdeles velskrevne bog givetvis slået sit navn fast som Nordens for lang tid førende på feltet. Det har i følge bogens forord taget forfatteren 10 år at løse problemerne med udvalg af kildemateriale, tolkningsmåde og præsentation af stoffet. Under arbejdets gang har han, hedder det, ”forsøgt at uddanne mig selv i folkemindevidenskab, socialantropologi og demografi for at nå en tværvidenskabelig udkigspost”. Hertil er kommet, med hans egne ord, ”amatørmæssige” strejftog hos idé-, rets- og litteraturhistorikerne. Gaunts tidligere videnskabelige produktion vidner om, at det er en dækkende beskrivelse af hans arbejdsfelter. I forhold til den familiehistoriske tradition, vi har omtalt, kan man sige, at han helt ned i forskningsteknikken behersker såvel den demografiske som den følelsesorienterede og den økonomiske tilgang.

Mødet med disse synteskabende arbejder trænger da et pinagtigt spørgsmål ind på læseren: Kan kun den, der behersker tre-fire forskellige videnskaber, udtale sig med vægt om fortidens familieforhold?

Antropologi eller historie?

David Gaunts bog præges i hvert fald af en alsidighed og en ligevægt, som næppe kunne være nået, hvis tingene var blevet anskuet alene fra ét fags synsvinkel. Jack Goodys opgør med de nutidsfikserede historikeres behandling af emnet udsprang på samme måde af hans muligheder for at anlægge både et historisk og et antropologisk synspunkt.

Hermed er måske dog mest konstateret, at for de alsidige, der i tilgift er lidt geniale, er intet umuligt. Men på vegne af historiefagets videnskabelige husmænd må man nok mere meningsfyldt spørge, om der er noget, vi dog kan udrette med udgangspunkt i vort ene fag. Eller er det, historikere foretager sig, når de beskæftiger sig med familien, fuskeri på andres gebeter, i hvert fald på antropologiens? Et reelt ja til sidstnævnte spørgsmål er, tror jeg at forstå, svaret i Palle Ove Christiansens "etnologiske argument" vedrørende forholdet mellem historie og antropologi (Christiansen 1983). Han finder det vanskeligt at se ret meget antropologi eller nybrud i en hel del af den forskning,

"som nu serveres under betegnelser som historisk antropologi m.v. Temaerne er nye og mange af dem inciterende, men udnyttelsen af de antropologiske erfaringer, forskningsindgange og aspekter er ret lille" (s. 11).

Hvis jeg har forstået Christiansens tankegang nogenlunde rigtigt, er det nemlig påfaldende, at historikere læser i den antropologiske litteratur som Fanden i Bibelen, idet de udelukkende fokuserer på de empiriske fremtrædelsesformer, som antropologerne beskriver. Men disse historikere forstår ikke, hvad funktionalistisk antropologi er. Antropologer studerer aldrig fænomenerne for deres egen skyld, men kun som en indgang til den samfundsstruktur, som de er en del af:

"Fænomenerne er altså primært "data" og ikke i sig selv formål for forskningen. Antropologen vil selv i en historisk undersøgelse næppe finde på at skrive en bog om hekseriets historie i lokalitet NN, om dødens historie etc. Hans kolleger vil straks søge efter, hvor hans problem er, hvorimod historikeren sjældent vil blive stillet overfor et lignende spørgsmål" (s. 10).

Det må forstås sådan, at antropologens egentlige problem altid vil være det generelle i sammenhængen. I den sidste ende vil han sige noget om mennesket i almindelighed. Bl.a. derfor kommer Christiansen til, at "antropologiens næsten universelle problemkrav og historikerens empiriske forplig-

telse over for fortiden næppe kan undgå at komme i konflikt med hinanden” (s. 18).

Lad nu bare være, at det forekommer mig misforstået at tilskrive historikeren en særlig forpligtelse på kildenære teorier (jfr. Paludan 1978). Det forekommer mig afgørende, at antropologien bekender sig til det principielt generelle. Hvis det er en dækkende karakteristik, forekommer Christiansen mig at have ganske ret i, at antropologien aldrig for alvor kan mødes med historien, der søger det tidsfæstede, det unikke og nuancerede.

Det er ganske vist tydeligt, at et antropologisk udgangspunkt sætter Goody og Gaunt i stand til at skrive en ny slags bog. De skriver om familieliv som livsmønstre, der er udstrakt i tiden, men ikke om en familie, der var en institution, der varede fra dét år til dét år. Det er ganske åbenbart forskningsfrugtbart, som de gør, at prøve at spore det varige eller i hvert fald det langvarige. Men i sidste instans arbejder de som historikere, der ikke prøver at arbejde sig ind mod en almen sandhed, men ud mod de forandringer, der i længden er sket også med deres objekt. Deres pointe er blot, at der kommer en proportionsforvridning ud af at stirre sig blind på de seneste forandringer.

Gaunt forekommer mig endvidere i sin erkendelsessøgen at være karakteristisk historiker også i den forstand, at han relaterer sine iagttagelser om familielivet til andre historisk unikke forhold såsom kriser og krige. Det er en frugt af, at den historiske familieforskning har den særlige fordel *ikke* at være en selvstændig disciplin. Der findes ikke familiehistorie, kun historikere, der studerer familier. Der ville sikkert være noget at vinde ved at udbygge en disciplin med veldefineret eget begrebsapparat. Men prisen derfor ville utvivlsomt blive en afsondring af resultaterne fra anvendelighed i sammenhæng med anden historisk erkendelse. Den pris er der næppe grund til at betale.

Skal historiske familiestudier bruges til noget, vil det nok være forstandigst også i fortsættelse at drive dem som integrerede elementer i anden udforskning af den nu engang til tid og sted bundne historie.

På den måde kan det historiske arbejde med emnet ganske vist tage sig mere gammelhumanistisk ud end etnografien, etnologien, antropologien, eller hvad nu de fag kalder sig, som alle tilstræber at blive humanvidenskabens par excellence, det sidste stadium før naturvidenskaben om arten menneske. Den del af antropologien, der udforsker artens oprindelse, opfatter sig forlængst som en naturvidenskab og publicerer sine resultater i naturvidenskabelige tidsskrifter.

Det kan alt sammen være ganske rimeligt. Så måske skal vi i det mindste konkludere, at den antropologiske tilgang er mere up to date og ude i vigtigere anliggende end den historiske? En sådan tankegang frister i hvert fald manganen en frustreret humanist. For hvad skal egentlig alle disse forskninger i det enestående føre til? Måske skulle man som historiker ligefrem

trøste sig ved, at nogle andre tager sig af det vigtige, og gå videre med sine små hobbyssystemer, vel vidende, at det i hvert fald ikke gør nogen fortræd, om man skulle komme til at fuske lidt på fremmed område?

Det er jeg ikke aldeles overbevist om.

Mange krogveje

Mine overvejelser skyldes synspunkter på menneskets væsen, som jeg har mødt i en helt anden ende af den naturvidenskabelige erkendelse. Jeg tænker på molekylærbiologien, sådan som jeg er i stand til at forstå den. Denne videnskab, der arbejder inde i cellerne eller rettere sagt i cellekernerne, synes på vej mod et nyt syn på arternes arvelige konstitution. Udviklingen går, når man studerer tingene på det niveau, for hurtigt til, at en darwinistisk udvælgelse af de individer, der bærer den ideelle kombination af arvemasse, kan være tilstrækkelig forklaring. Men der kan være tale om, at dele af arvemassen ved en *ulige evolution* har ændret sig brat uden, at hele organismen er "fulgt med" i en tilpasningsproces over hele linien. Hvis det forholder sig sådan, er det næppe givet, at en bestemt art som *homo sapiens* er udstyret med en harmonisk "natur", der helt igennem er indrettet på liv i et bestemt miljø, snarest Afrika i palæolitisk tid. Artens egenskaber kan have udviklet sig i ulige tempo.

Men hvis mennesket på den måde er udstyret med en ikke-harmonisk "natur", er det mindre overraskende, at det kan indrette sig på så mangfoldige måder. Naturtvangen over adfærden bliver en kompliceret affære.

"Gud skabte menneskene lige, men de har så mange sære ting for", skrev allerede Prædikeren i Det gamle Testamente. Det er blevet flittigt citeret af humanister af mange slags, hvis fælles bestræbelse var, at de gerne ville bag om alle de sære ting eller de mange "krogveje", som det hedder i en anden oversættelse, for at få greb om det sandt menneskelige. Men hvad, om Gud og den ulige evolution skabte menneskene skæve, så de igen og igen realiserer deres indbyggede, modstridende tilbøjeligheder i nye udformninger? Så var det måske dog en idé at følge menneskene ad deres sære krogveje. Hvis det menneskelige kun eksisterer varieret over tiden, må den historiske tilgang være et godt bud på at få greb om dets flygtige væsen.¹

1. Jeg er min kone, molekylærbiologen Kirsten Paludan, stor tak skyldig for hendes tålmodige bestræbelser på at forklare mig sin vanskelige videnskab. For *mine* hasarderede konklusioner af *hendes* idé om den ulige evolution hæfter alene jeg selv. En molekylærbiologisk drøftelse af den darwinistiske evolutionsteori's krise, som den tager sig ud for den dobbelte nobelpristager Francis Crick, er fremkommet i Orgel and Crick 1980.

Historisk familieforsknings muligheder

En historisk indfaldsvinkel er da næppe den dårligste bl.a. til studiet af menneskets familieliv. Vi kan godt vove at studere det historisk vel vidende, at vi somme tider fusker lidt, for netop det historiske, selve erkendelsen af forandring, vil have en værdi i sig selv.

Ser vi på den måde bort fra de mest absolutte videnskabelighedskrav, går det vel også an at foreslå familiehistoriske problemstillinger med den gode begrundelse, at de interesserer mange. Den hastigt voksende historiske interesse i samfundet retter sig ikke mindst mod fortidens hverdagsliv. Hvert eneste lokalarkiv i Danmark rummer givetvis materiale, som kan oplyse om familielivet i en nærmere eller lidt fjernere fortid.

Der ligger store arkivoplevelser og venter på de lokalhistorikere, der vil kaste sig over undersøgelser på dette felt. De vil vel ikke hver for sig nå til at afdække alle menneskeheds vanskeligheder; men mindre har også ret og vil kunne bidrage til belysningen af en problematik, der i hvert fald nok skal bevare sin aktualitet.

For nutiden synes i gang med sine egne variationer over temaet menneskeligt samliv. Set fra såvel den økonomiske, den demografiske som den emotionelle side foregår der nye "sære" ting omkring os.

Vi synes på vej ind i et samfund, hvor der kun bliver arbejde til nogle få, eller kun en ubetydelig mængde arbejde til hver, såfremt alle skal deltage i det. Menneskenes forhold til arbejdet har imidlertid altid influeret på deres måde at leve sammen på. Måske er da en udvikling mod noget fundamentalt nyt allerede i gang.

Netop nu melder dagspressen om en række aldrig før sete demografiske fakta: fødselstallet i Danmark er lavere end nogensinde før; over halvdelen af alle danske husstande består af kun én person; i løbet af 6 år er antallet af enlige mødre fordoblet til 140.000.

De menneskelige konsekvenser af denne adfærd diskuteres livligt i pressen. Spørgsmålet om fremskridt eller katastrofe i det, der sker, er tydeligt egnet til at bringe lidenskaber i kog. På baggrund af familielivets historie tager ændringerne sig ikke ud som indlysende fremskridt i livskvalitet. Tanken om følelsesmæssige massenederlag er nærliggende. Eller er familiehistoriens lære snarere, at der må være tale om endnu en variant af familielivet? En udformning, hvor husstandens vægge ikke længere sætter grænserne for beboernes følelsesliv?

Den vanskelige, følelsesorienterede spørgemåde må kunne afføde endnu mange undersøgelser. For det er vel stadig, som den landflygtige, tyske sociolog Max Horkheimer skrev i 1930'erne (Horkheimer 1936) befriende at have et sted, hvor man ikke alene er en funktion, men et helt menneske?

Helt tidløs synes i hvert fald sandheden i Bredsdorffs motto for ”Tristans børn”: ”Ingen kan elske alene”.

Litteratur

- Anderson, Michael 1980: *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*. London.
- Ariès, Philippe 1960: *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris. (Engelsk oversættelse: *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York 1962).
- Ariès, Philippe 1982: *Barndommens historie*. Kbh. (Dansk oversættelse af Ariès 1960 i forkortet udgave Paris 1975).
- Bredsdorff, Thomas 1982: *Tristans børn*. Angående digtning om kærlighed og ægteskab i den borgerlige epoke. Kbh.
- Brøndum Josephsen, Niels og Niels Kayser Nielsen 1981: *Barnet i familien og historien*. Kommentarer og introduktioner. I: *Den Jyske Historiker* nr. 21, s. 17-58.
- Chayanov, A.V. 1966: *The Theory of Peasant Economy*. Ed. by Daniel Thorner, Basile Kerblay and R.E.F. Smith. Homewood, Illinois. (Oversat fra russisk).
- Christiansen, Palle Ove 1983: *Historie + antropologi = historisk antropologi? Et etnologisk argument*. I: *Fortid og Nutid*. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXX hft. 1, s. 1-18.
- Cooper, David 1972: *Familiens død*. Kbh. (Dansk oversættelse af: *The Death of the Family*. New York 1970).
- Damsholt, Nanna 1981: *Familien i vesteuropæisk middelalder*. En orientering. I: *Fortid og Nutid*. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIX hft. 2, s. 176-183.
- Dansk socialhistorie I-VII. Kbh. 1979-82.
- Elklit, Jørgen 1969: *Folketællingen 1845*. Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale I-II. Århus.
- Elklit, Jørgen 1977: *Husstandsstruktur i Danmark 1769-ca. 1890*. I: *Fortid og Nutid*. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVII hft. 2, s. 194-210.
- Gaunt, David 1983: *Familjeliv i Norden*. Stockholm.
- Goody, Jack 1983: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge.
- Goody, Jack, Joan Thirsk and E.P. Thompson (Ed.) 1976: *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge.
- Hajnal, J. 1965: *European Marriage Patterns in Perspective*. I: D.V. Glass and D.E.C. Eversley (Ed.), *Population in History. Essays in Historical Demography*. London, s. 101-143.

- Hausen, Karin 1976: Die Polarisierung der "Geschlechtscharaktere" — Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben. I: Werner Conze (Hrsg.), Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen. Stuttgart, s. 363-393.
- Hausen, Karin 1977: Historische Familienforschung. I: Reinhard Rürup (Hrsg.), Historische Sozialwissenschaft. Beiträge zur Einführung in die Forschungspraxis. Göttingen, s. 59-95.
- Heinsohn, Gunnar, Rolf Knieper und Otto Steiger 1979: Menschenproduktion. Allgemeine Bevölkerungstheorie der Neuzeit. Frankfurt a.M.
- Hoffmeyer, Jesper 1982: Samfundets naturhistorie. Historien er de bølgeslag, som opstod, da tidens, stoffernes, menneskenes og energiens strøm blev tvunget samme vej. Charlottenlund.
- Horkheimer, Max 1936: Studien über Autorität und Familie. I: Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung. Paris, s. 51-59. (Genoptrykt i: Heidi Rosenbaum (Hrsg.), Familie und Gesellschaftsstruktur. Materialien zu den sozioökonomischen Bedingungen von Familienformen. Frankfurt a.M., s. 297-305).
- Horstbøll, Henrik 1983: "Nedsivningsteori", Kultursammenstød og Kulturhistorie. Kampen mod bondesamfundets husholdningshorisont i Danmark i det 18. århundrede. I: Den Jyske Historiker nr. 26, s. 76-98.
- Imhof, Arthur E. 1981: Die gewonnenen Jahre. Von der Zunahme unserer Lebensspanne seit dreihundert Jahren oder von der Notwendigkeit einer neuen Einstellung zu Leben und Sterben. Ein historischer Essay. München.
- Johansen, Hans Chr. 1975: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense.
- Kriedte, Peter, Hans Medick und Jürgen Schlumbohn 1977: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus. Göttingen.
- Kristiansen, Kristof K. 1982: Familiebruget under pres — økologiske og sociale betingelser for den nordvesteuropæiske agrarudvikling 1300-1700. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIX hft. 4, s. 592-606.
- Laslett, Peter 1965: The World we have lost. London. (2. udgave London 1971).
- Laslett, Peter 1966: New Light on the History of the English Family. I: The Listener Vol. 75, s. 233-234.
- Laslett, Peter 1969: Size and Structure of the Household in England over Three Centuries. I: Population Studies Vol. 23, s. 199-223.
- Laslett, Peter 1972: Mean household size in England since the sixteenth century. I: Peter Laslett and Richard Wall (Ed.), Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan

- and colonial North America, with further materials from Western Europe. Cambridge, s. 125-158.
- Laslett, Peter 1977: Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology. Cambridge.
- Lasch, Christopher 1982: Narcissismens kultur. En analyse af et samfund i opløsning. Kbh. (Forkortet dansk oversættelse af: The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations. New York 1979).
- Medick, Hans 1976: Zur strukturellen Funktion von Haushalt und Familie im Übergang von der traditionellen Agrargesellschaft zum industriellen Kapitalismus. Die proto-industrielle Familienwirtschaft. I: Werner Conze (Hrsg.), Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Neue Forschungen. Stuttgart, s. 254-282.
- Milhoffer, Petra 1975: Familie og klasse. Et bidrag om de politiske konsekvenser af familial socialisation. Kbh. (Dansk oversættelse af: Familie und Klasse. Ein Beitrag zu den politischen Konsequenzen familialer Sozialisation. Frankfurt a.M. 1973).
- Mitterauer, Michael und Reinhard Sieder 1977: Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie. München.
- Mørch, Søren 1982: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. Kbh.
- Olsen, Ib 1983: De nyeste hovedretninger indenfor den familiehistoriske forskning om Vesteuropa i perioden ca. 1400 til ca. 1800. I: Historisk Tidsskrift bd. 83, s. 166-194.
- Orgel, L.E. and F.H.C. Crick 1980: Selfish DNA: the ultimate parasite. I: Nature Vol. 284, s. 604-607.
- Paludan, Helge 1978: Planer og planløshed i kildearbejdet. Nogle synspunkter vedrørende kildebegrebet og dets baggrund. I: Niels Christensen, Jens Christian Manniche og Uffe Østergård (Red.), Tradition, oprud og formidling. Diskussion om historisk metode og teori på Historisk Institut 1973-78. Den Jyske Historiker Særtryk 1. Århus, s. 132-173.
- Reintoft, Hanne 1977: Om familien I-II. Kbh.
- Rosenbaum, Heidi 1982: Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts. Frankfurt a.M.
- Schultz Jørgensen, Per 1975: Forbrugsfamilier — og dens børn. Kbh.
- Shorter, Edward 1971: Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe. I: The Journal of Interdisciplinary History Vol. 2, s. 237-272.
- Shorter, Edward 1976: The Making of the Modern Family. New York.
- Shorter, Edward 1979: Kernefamiliens historie. Kbh. (Dansk oversættelse af Shorter 1976).
- Sigsgaard, Erik 1979: Om børn og deres virkelighed. Set i perioder over 300 år. Kbh.

Vammen, Tinne 1977: Familiehistorisk forskning: En introduktion. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVII hft. 2, s. 163-193.

Fra udstødte til anbragte

Marginalgrupperne i Danmark 1536-1950

Af John T. Lauridsen

John T. Lauridsen, f. 1951, mag. art. i historie 1980. Har været undervisningsassistent og senere kandidatstipendiat ved Historisk Institut ved Aarhus Universitet. Er medredaktør af "Den Jyske Historiker" og har skrevet afhandlinger og artikler om dansk socialhistorie, østrigsk arbejderbevægelse og fascismens historie.

Indledning

En februardag i 1588 lod magistraten i Århus byen gennemsøge for pasløse personer. Der blev lavet en liste over dem. På den finder vi bl.a. Marin Nielsdatter i Olufs bod, Simen Bøder i Morten Skredders bod, Berette Jens Olufsens som forlokkede godtfolks drenge og piger, Anne Overgodtz og hendes søn, begge var de voldsvorne, den løsagtige kvinde Karin Tamesdatter, Thendt Bunde i Erik Lauritzes bod som tidligere var forvist fra byen, vognkarlen Søren Pedersen i hospitalsboden med et ondt vidnesbyrd for tyveri, Jørgen Clausen med sine huskvinder i Knuds bod med et ondt rygte for at holde horer på stalde og at samle horer om aftenen til skalke og tyvepak. Næsten alle på den lange liste får et ord med på vejen. Der var tale om en broget skare af arbejdsløse, tidligere lovbrydere, ludere, fidusmagere, enlige kvinder og mødre. 128 personer i alt, heraf fire børn blev fundet frem i byens boder, baghuse og kældre. De blev alle smidt ud af byen den vinterdag.¹

En anden liste blev udfærdiget knap 100 år senere i Odense, i 1683. Det var en komplet fortegnelse over de 61 personer, som fandt husly i Gråbrødre hospital. Blandt dem var den tåbelige og stumme Frands Nielsen, den

blinde Jens Larsen, den udlevne og skrøbelige Eiler Clemmensen, krøblingen Peder Pedersen Hugget, den gale og stedse sengeliggende Anne Rytters, den ganske tåbelige Maren Lyngesøes, den meget elendige og ganske forstyrrede Cathrine Hattemagers, den i ansigtet kræftædte Waldborg Ibsdatter, det tåbelige og elendige menneske Karen Boes, der går på knæene.² Alle hørte de til de heldige, heldige i den forstand, at de overhovedet havde fundet en plads på et hospital. De fleste var ikke så heldige, alvorlige skavanker til trods.

Det er menneskeskæbner, som de bl.a. kommer til os på knappe lister som disse, det i det følgende drejer sig om. Den uensartede gruppe af mennesker, der af de forskellige grunde er kommet til at stå som marginaliserede i forhold til givne samfundsforhold: gale, tåber, ugifte mødre, lovbrydere, tiggere, fattige, krøblinge, gamle, syge, forældreløse børn, løsgængere.³ Alle grupper, der ikke har kunnet sikre sig en eksistens inden for det eksisterende samfundssystem. Alene det har gjort dem til normbrydende/marginaliserede, hvad enten de selv har ønsket det eller ej. Det kan måske synes en halsløs gerning at ville præsentere disse grupper som et socialhistorisk felt under ét, men det har den fordel, at sådan blev de indtil for 100 til 150 år siden endnu opfattet i samfundet, idet opdelingen og adskillelsen er en del af den udvikling, som kom senere. I øvrigt er der den ret banale pointe, at f.eks. et menneske, der har fysiske problemer, også ofte får sociale og måske psykiske problemer og omvendt.

Det tidsrum, det drejer sig om, er årene fra 1536 til ca. 1950, fra det udviklede feudale standssamfund til den kapitalistiske socialstat. Det kan synes som en ordentlig mundfuld både emnemæssigt og tidsmæssigt — og det er det også. Dertil kommer, at det er en kompliceret problematik at belyse årsagerne til den ændrede indstilling til disse marginalgrupper, som jeg med et lidt kedeligt ord har valgt at kalde dem. De får andre vilkår, bliver behandlet på en anden måde ud fra nye grundbetragtninger, ja de begreber, som de opfattes ud fra, ændres undervejs. Dåren eller den gale blev til sindssyg for i dag at være sindslidende. En tilsvarende begrebsudvikling gælder andre grupper: krøblingen, den invalide, den handicappede — forbryderen, den kriminelle — tåben, den åndssvage, den evnesvage, den intelligenshæmmede; betegnelserne afspejler faser i det forløb, der her skal gives et rids af.

Der er ikke skrevet meget og slet ikke noget samlet om det danske samfunds marginalgrupper. Når Niels Steensgaard i en i øvrigt meget stimulerende artikel skriver,

”at det i det mindste siden midten af 1960’erne har været på mode at studere minoriteter og uofficielle grupper som hekse, slaver, indianere, højreekstremister, oprørske bønder, kvinder og forbrydere i almindelighed”,⁴

nødes jeg i nogen grad til at modsige ham, hvad dansk forskning angår. Bortset fra at kvinder næppe hører hjemme i denne sammenhæng, er det egentlig kun heksene og i de seneste år højreekstremisterne, der har været på "mode" i den publicerede forskning.⁵ En tidligere tids omflakkende proletariat, tiggerne, de fattige, de gale m.m. har kun fået begrænset selvstændig opmærksomhed. Måske hænger det bl.a. sammen med nutidens danskers manglende interesse for sådanne emner?⁶

Udgangspunkter

Selv om den nyligt udkomne "Dansk socialhistorie"¹ ikke er blevet nogen kongernes historie endnu engang, er det langt hen ad vejen blevet en ny variant af statshistorien for de senere binds vedkommende. Vi får at vide, hvordan de regerende tacklede sociale problemer, mens vi ofte må savne den spænding mellem stat og samfund, ledere og ledte, som bl.a. giver sig udtryk ved, at ikke alt gik, som det skulle, eller som de herskende havde tænkt sig. De grupper i samfundet, der på en eller anden måde kom i konflikt med herskende forhold og normer eller ikke kunne indrette sig efter den herskende sociale orden, får vi kun lidt eller intet at vide om.² De fattiges, de syges og de gamles situation ses overvejende som et problem for staten, der krævede social- og sundhedslovgivning. Det er især gennem lovgivningen — statsmagtens initiativer — sociale forhold for de marginale grupper betragtes.

Dermed sker det alt for tit, at udviklingen anskues som en række af sociale love, der skaber stadigt bedre forhold, indtil vi når nutidens socialstat, hvor udviklingen er kulmineret. Vi føres af selve fremstillingsformen og angrebsvinklen ind på det spor, at det kun er gået fremad. Det vil sige, at det let bliver en ukritisk fremstilling. Udviklingen er ikke blevet anskuet på den måde, at der var sociale problemer, der var så store eller blev af et sådant omfang, at de truede eller på lidt længere sigt kunne komme til at true den sociale orden. Den sociale lovgivning må mere ses som en reaktion herpå end som resultatet af en stigende og omsiggribende humanisme. Det er i den forbindelse et spørgsmål, om ikke lovgivningen i sin realisering — bl.a. gennem institutioner og anstalter — afslører tendenser, der ikke var slet så humane.

Det er svært at skrive op mod denne opfattelse på nuværende tidspunkt, da den præger det allerreste af forskningen. Skal der kunne nås til en anden slags socialhistorisk forskning og fremstilling, må udgangspunktet ikke overvejende være de statslige initiativer, men i langt højere grad de sociale forhold og vilkår i samfundet. Det vil give en rigtigere og mere afbalanceret socialhistorie. Der er imidlertid langt igen, før vi når dertil. Den herskende fremgangsmåde kommer også til at sætte sit stempel på denne oversigt.

En af årsagerne til, at en bestemt måde at beskæftige sig med socialhistorien — og ikke mindst marginalgrupperne — på er dominerende, er selv-

følgelig, at den sociale lovgivning, de statslige initiativer, afkaster et kilde-materiale, der er relativt let at gå til. Det er meget sværere at undersøge problemet ud fra de trængendes synsvinkel, så vi får deres baggrund. Det kan kun gøres på én måde: ved en lang række af lokalundersøgelser. På dette område vil lokalhistorien have virkelig meget at bidrage med — og den har allerede bidraget med en hel del, som det vil fremgå i det følgende.

Når jeg mener, at der bør gøres mere ud af marginalgrupperne, er der en række grunde. For det første drejer det sig om en ikke helt ubetydelig del af befolkningen. I det 16. til 19. århundrede udgjorde marginalgrupperne måske 5 til 10% af befolkningen og endnu ved år 1900 mindst 5%.³ Set over et livsforløb var det mange, der måtte stifte bekendtskab med retsvæsen, andres fordomme, fattigvæsen, alderdom, sygdom m.m. For det andet er det et slags barometer over trykket i samfundet, hvor mange marginaliserede der er, hvordan de opfattes, hvordan de betragter samfundet og i det hele taget deres vilkår og årsagerne til marginaliseringen. Det er et felt i samfundet, hvor det måske mere end mange andre steder afsløres, hvilke værdier og normer statens magthavere ønsker opretholdt. Dermed er det også et felt, hvor vi tydeligere kan registrere ændringer i samme.

For det fjerde er det et område, hvor der er sket meget i den udenlandske forskning i den seneste snes år. Det har Niels Steensgaard helt ret i. I dag er diskussionerne om forbrydelse og straf, straffeteknologi, individuelle og kollektive oprør, normer og normbrud, gale/sindssygebehandlingen osv. højaktuelle i landene omkring os — også blandt historikere.⁴ Vi behøver ikke gå længere end til Sverige, hvor der i de senere år er kommet en række spændende bøger og artikler fra især universitetet i Umeå.⁵ Her har man under ledelse af Jan Sundin siden 1970'ernes anden halvdel arbejdet med et projekt om lovbruderen i 1800-tallets svenske samfund, dvs. i den periode hvor Sverige omstruktureres fra et agrar- til et industrisamfund. Bl.a. er forholdet mellem lovbrud, fattigdom og industrialisering undersøgt, ligesom det har været centralt at afdække forskelle og ligheder i den sociale kontrol med individet i det "nære" agrare lokalsamfund og i den fremmedgørende industriby. Udgangspunktet er lokalhistoriske analyser, hvorfra man søger at drage mere fælles og generelle konklusioner.⁶ Herfra vil der kunne hentes megen inspiration også for kommende dansk forskning.

Med marginalgruppe-problematikken i centrum er der en enkelt udenlandsk forskers navn, der mere end nogen andens trænger sig på. Det er den franske historiker og idéhistoriker Michel Foucaults. Hans bøger om fængselsvæsenets og sindssygevesenets udvikling er uomgængelige i denne sammenhæng. Adskillige af hans bøger er oversat til de skandinaviske sprog, og dele af eller hele forfatterskabet er blevet præsenteret her hjemme flere gange.⁷ Beskæftigelsen med hans idéer er imidlertid mere sket uden for de traditionelle faghistorikeres kreds — f.eks. hos psykologer, psykiatikere og idéhistorikere — eller hos den yngre historikergeneration og da kun i en

form, der mest har haft præsentationens karakter.

At Foucault ikke findes omtalt på en eneste af siderne i ”Dansk socialhistorie” og heller ikke synes at have øvet nogen indirekte indflydelse på fremstillingen, er måske næsten overflødig at nævne. I hvert tilfælde er det helt urimeligt. Her har forfatterne af de seneste bind af socialhistorien i for høj grad sat sig ud over, hvad der foregår i den udenlandske forskning. Alene ud fra den betydning, hospitalsvæsen, fængselsvæsen m.v. har i dag, burde det i den socialhistoriske forskning være centralt at følge disse institutioners og institutionsideologierne historiske udvikling. Her kan Foucault om nogen fungere både som inspirator og provokatør. Det fremgår bl.a. af Søren Mørchs ”Den ny Danmarkshistorie 1880-1960” (1982), hvor der med anvendelse af Foucault er kritisk blik for institutionsvældets udvikling.⁸ På nogle områder er den bog mere en socialhistorie end de tre sidste bind af ”Dansk socialhistorie”.

Der findes endnu ikke noget enkelt dansk arbejde, der væsentligt letter adgangen til og orienteringen i den del af den danske historiske forskning, der beskæftiger sig med marginalgrupperne. Oftest indgår problematikken i arbejder, der har et andet hovedsigte. Derfor bliver de bibliografiske henvisninger her så forholdsvis fyldige, uden at der på nogen måde kan blive tale om en gennemgribende kritisk stillingtagen. Nogle få enkeltværker skal fremhæves for deres henvisninger til speciallitteraturen. Det gælder Ingeborg Christmas-Møllers bog om fattigdomsproblemet og Hans Adserballes og Anders Kelstrups bøger om galskab og psykiatri. Og det gælder to antologier om lovbrudere, retssystem og fængselsvæsen, dels ”Fængsler og fanger” af Flemming Balvig, Ole Dalå, Svend Poulsen-Hansen, Harald Rømer og Preben Wolf, dels ”Den Jyske Historiker”s temanummer ”Lovens lange arm”.⁹ For perioden efter 1890 er Gunnar Viby Mogensen med fleres indføring i socialhistorien af en vis værdi, selv om den for en historiker i for høj grad koncentrerer sig om socialstatistikker fremfor de mere kvalitative kilder, ligesom lovbrud og retssystemet slet *ikke* præsenteres som socialhistorisk felt.¹⁰ Her kan der med fordel suppleres med Søren Mørchs ovenfor nævnte værk. Mens vi venter på en fortsættelse af ”Dansk historisk bibliografi” — helst med en moderniseret systematik — er den mest relevante selektive enkeltbibliografi for den her omtalte problematik den, der årligt trykkes i ”Folk og Kultur. Tidsskrift for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab”.

Fra 1536 til o. 1740: tålte, forviste eller udstødte

Det er ofte gentaget, at reformationen betød en forringelse af tiggernes, de fattiges, syges og gamles vilkår. De katolske klostres hidtidige funktion som forsørger for disse grupper ophørte med kongemagtens overtagelse af kirkegodset og klostrenes nedlæggelse. Hvad der kom i stedet — en række

hospitaller i de tidligere klostre i de større købstæder — var ikke en tilstrækkelig kompensation. Den opfattelses holdbarhed venter stadig på en egentlig undersøgelse, og et grundlag herfor vil bl.a. være de efterhånden mange monografier, der er trykt om enkelte købstæders gamle hospitaller.¹ Her gives besked om, hvor blandet den gruppe mennesker var, som fandt husly i hospitalerne, hvor mange de var, og hvilken pleje m.m. de fik.

Derimod er det sikkert, at kirkernes udgifter til fattighjælp og almisser efter reformationen svandt ind til det rene ingenting, også for de mere velhavende kirkers vedkommende.² Det var nu ikke kirken som institution, men præsten — sognets centrale figur — der administrerede de udefra kommende frivillige bidrag til fattigforsørgelsen. På landet benyttedes i øvrigt omgangsforførgelse, dvs. at sognets fattige, svagelige, gamle, krøblinge m.m. blev ført fra gård til gård for at nyde et par dages underhold, før de måtte videre.³

Det var kun en ringe del af den marginaliserede befolkningsdel, der fandt ly på hospitalerne. De fleste måtte klare sig på anden vis. At problemet var stort, fremgår bl.a. af, at der især i 1500-tallets anden halvdel oprettedes mange milde stiftelser på enkeltmænds initiativ. Rige adelsmænd og borgere afsatte midler og/eller bygninger til fattige enker og andre trængende. Et stort materiale om denne form for velgørenhed er trykt i Hans de Hofmans fundatssamling.⁴ I de private hospitaller og de såkaldte enke- eller almisseboder (småhuse på ca. 40 kvadratmeter) fandt mennesker — ofte kvinder af "dadelfri" vandel — husly i deres sidste år.⁵

Det er klart, at der i det feudale standssamfund var et behov for social omsorg, som ikke blev opfyldt. Der var en stor gruppe mennesker, der på tidspunkter i deres liv ikke kunne klare sig selv og ikke fandt hjælp hos familien eller slægten. Andre havde aldrig kunnet klare sig selv ved et arbejde, såsom gale eller blinde og krøblinge. Fandt de ikke vej til en husstand — det feudale samfunds centrale forførgelsesenhed — eller et hospital, hvor ringe vilkår det end kunne byde dem, var der kun det omflakkende tiggerliv tilbage.

Til disse grupper slutter sig de af samfundets ordenshåndhævere socialt udstødte: kvinder der havde fået børn uden for ægteskabet eller var prostituerede, mennesker der havde begået andre lovbrud, f.eks. tyveri eller vold. Den almindeligste og værste straf — bortset fra at miste livet — var udstødelsen af det lokale samfund. Oftest skete det med højst synlige beviser for udstødelsen: piske- eller brændemærker, manglende ører, lemlæstede fingre. Afstraffelsen foregik i fuld offentlighed, så alle kunne blive vidne til kroppens pine, før lovbryderen blev ført ud af sognet eller byporten.⁶ Den feudale strafferetspleje sigtede mod afskrækkelse af andre, idet den gjorde sit mellemværende med lovbryderen op.⁷

Hvor stor en gruppe udgjorde det udstødte proletariat, der var henvist til et liv på landevejene, til tiggeri, til en plads i et baghus eller et loft i byen,

så længe det varede? For 1500-tallets vedkommende kan intet siges, men for 1600-tallet kommer det første, omend spinkle kildemateriale, der kan give grundlag for forsigtige skøn. Gustav Bangs pionerundersøgelse af det vandrende proletariats omfang efter 1600-tallets midte, nåede — på grundlag af sjællandske kirkebøger — et resultat på omkring 10%.⁸ Med rette er det senere blevet indvendt, at hans undersøgelse drejede sig om en særligt urolig tid præget af krige og flygtningestrømme og om specielt trafikerede områder langs hovedfærdselsårer. Derfor havde analysen en tendens til at overdrive de omvandrede virkelige andel af befolkningen.⁹

Myndighederne regnede ved kopskattemandtallene i 1645 med 5-6% fattige og soldater, men det giver højst en undergrænse for de fattiges antal. Heri er ikke medregnet den del af tiggerne og løsgængerne, som myndighederne ikke ville anerkende som fattige.¹⁰ De foreliggende lokalundersøgelser tyder på, at marginalgrupperne har udgjort nærmere 10 end 5% af befolkningen. I 1590'ernes Ribe udgjorde alene de af byen understøttede fattige mellem 5 og 10% af byens befolkning.¹¹ Dertil kommer så de, som byen ikke fandt understøttelsesværdige. Grunden kunne være den simple, at de pågældende ikke var fra Ribe. Lokalsamfundene nøjedes helst med at støtte sine egne. Hvor mange, der betlede uden samfundets sanktion, er vi afskåret fra at finde ud af.

Hvad vi på nuværende tidspunkt ved mest om, er de kirkelige og verdslige myndigheders holdning til og reaktion over for samfundets marginalgrupper. Lovgivningen om tiggere, fattige, gale og lovbrydere er blevet gennemgået gang på gang, og brugbare arbejder foreligger om den strafferetslige udvikling og om lovgivningen vedrørende de gale.¹² Derimod er den udførligste gennemgang af fattig- og tiggerlovgivningen fra 1897 og ikke længere tidssvarende; i øvrigt går den kun til 1708.¹³ Olaf Olsen supplerer i sin bog om Christian IV.s tugt- og børnehus dette arbejde, men heller ikke han bevæger sig ud over 1600-tallet.¹⁴ 1700-tallet er i nogen grad blevet forskningens stedbarn, hvad angår fattigdommen og fattigvæsenet. Her må vi i stedet ty til de mange lokalundersøgelser, byhistorierne bl.a., for at kunne knytte forbindelsen til Harald Jørgensens hovedværk om det 19. århundredes fattigvæsen.¹⁵

Karakteristisk for lovgivningen fra 1536 og frem er, at den skelner mellem værdigt og ikke værdigt trængende betlere og fattige. Værdigt trængende var krøblinge, syge og svage. De fik — i bedste fald — tildelt et synligt bevis på deres status i samfundets bund, et tiggertegn, der tillod dem at tigge i deres hjemsovn og ikke andre steder.¹⁶ Man ville hindre de tiggendes bevægelighed, ligesom man ville skaffe sig af med de ikke værdigt trængende, dvs. de arbejdsføre, der selv kunne tjene til føden. De ikke værdigt trængende tiggere blev søgt holdt fra sognet af stoderkongen og hans hjælpere. Stodderkongen var de værdigt trængende tiggerses førstemand og kom fra

deres egen kreds. Han blev udpeget af de lokale myndigheder og udstyret med en uniform.¹⁷

Tiggeriet var på den måde på det nærmeste blevet en privilegeret næring på linie med andre i det feudale samfund, mens gruppen uden tiggertegn gjordes til lovbrydere og behandledes på linie med andre forbrydere. Det blev en forbrydelse at være løsgænger. Recessen 1536 påbød endog dødsstraf herfor, hvilket dog senere mildnedes til piskning og forvisning.¹⁸ Alle i samfundet skulle arbejde; det forstyrrede den sociale orden, hvis for mange ikke kendte deres rette plads under et patriarkalsk opsyn. Derfor var det også et middel til at få de tiggende løsgængere tilbage i samfundet at tvinge dem til at arbejde. Den koldingske reces 1558 tillod hver mand — adel og borger — at pågribe løsgængere og at ”holde dem til arbejde og trælle”.¹⁹ Omfanget af dette tvangsarbejde kender vi ikke, men det har næppe været stort og i hvert fald ikke tilstrækkeligt til at afhjælpe problemet. Det sidste kan vi slutte af, at statsmagten senere selv griber til at organisere tvangsarbejdet. Løsgængere sendtes fra 1570’erne til Bremerholm værft for at trælle i jern der, men det var ikke et større antal, det drejede sig om.²⁰

I de første år af 1600-tallet greb Christian IV efter udenlandsk forbillede til oprettelsen af et tugt- og børnehus i København. Hertil skulle omstrejvende voksne og børn sendes fra hele landet for at arbejde og lære et håndværk ved klædeproduktion. På én gang Danmarks første tugthus og et af de allerførste manufakturer. Det skulle på samme tid løse et socialt problem og tjene kongemagtens merkantilistiske politik, men sådan gik det dog ikke. Dels blev det aldrig en indbringende forretning, dels havde tvangsarbejdet ikke den tilsigtede kvalificerende effekt på de indsatte. En hel del døde.²¹ Efter at have været nedlagt i nogle år reorganiseredes tugt- og børnehuset i 1662. Skønt klædeproduktionen fortsatte, er det dog klart, at institutionen nu først og fremmest var et opsamlingssted for lovbrydere, tiggere, løsgængere og gale.²² Som sådan var den ret enestående i denne periode — indespærring var stadig undtagelsen.

Mange var blevet hjemløse under svenskekrigene, havde mistet alt og måtte tigge sig frem. Fra udlandet kom flere tiggere til, ligesom flokke af tidligere lejesoldater drog omkring i landet. Den unge enevældige stat søgte at komme dette omfattende løsgængeri til livs ad lovgivningens vej. Således blev det forbudt ledige karle og løsgængere at bære våben — det straffedes med døden (1670). Værre var det, at det blev bestemt, at man kun kunne være daglejer hos en bonde, hvis man var fastboende, samt at alle karle og inderster skulle bortfæste sig til tjeneste enten for et halvt eller et helt år, intet mindre (1683). I samme retning pegede indførelsen af både pas og skudsmålspapirer, som præsten skulle udstede og administrere, og som skulle bæres af alle, der fratrådte en stilling (1701). Rækken af forordninger kulminerede foreløbigt i 1708. Tiggeriet blev nu forbudt. I stedet skulle alle værdigt trængende fattige og svagelige forsørges af et lokalt fattig-

væsen, der overvejende byggede på frivillige bidrag plus visse faste ydelser. Eller sagt på en anden måde: de kommunale og kirkelige myndigheder skulle nu organisere tiggeriet hos borgerne og administrere fordelingen til de trængende.²³ Det ville give mulighed for øget kontrol med de fattige og besværliggøre livet for tiggerne.

Forordningen blev ikke skelsættende. For den som for en hel del af datidens lovgivning gælder det, at statsmagten endnu ikke besad det apparat, der skulle til for at sikre statslige påbuds eller forbuds realisering. Tiggeriet fortsatte i stort omfang, også selv om flere frivillige fattiggasser kom igang. De modsvarede blot slet ikke behovet. Prøvede forsørgelsesformer fortsatte, som bl.a. omgangsforførgelsen — den billigste form for forførgelse. Derved sparede de fattighuse, som staten allerede 1558 og igen bl.a. 1708 og 1731 havde påbudt opført.²⁴

To på hver sin måde karakteristiske eksempler kan illustrere, hvor svært det endnu i 1700-tallet var at skabe konsensus mellem statsmagten og den jævne befolkning om, hvad der var lov og lovbrud og om, hvem der var udstødte. I århundreder havde landbefolkningen hentet træ i skovene. At stoppe dette tyveri, som det efterhånden blev stemplet som, var næsten umuligt. Det var så almindeligt og udbredt blandt bønder og småfolk, at det ikke regnedes for noget alvorligt lovbrud — heller ikke af mange af de fogeder, der skulle sørge for lovens overholdelse. Blandt kulsvierne på Nordsjælland var det en stiltiende vedtagelse, at falsk ed i skovtyverisager ikke var en synd.²⁵ Det gjorde det ikke lettere for myndighederne at komme lovbrudet til livs.

Længe kæmpede statsmagten også mod befolkningens fordomme mod natmændene, de mennesker der påtog sig renovationsarbejdet i de større købstæder. Natmændenes arbejde med alskens uhumskheder og selvdøde dyr og deres samarbejde med bøddelen i hans arbejde havde fra middelalderen gjort dem både urene og uærlige i folks øjne. Man kunne ikke omgås dem. De måtte bo uden for byportene og komme ind om natten og udføre deres hverv. Statsmagtens krav om, at natmandsfamiliernes børn skulle gå i skole som andre børn i 1700-tallets første halvdel udløste mange alvorlige konflikter mellem købstadsbefolkningerne og øvrigheden. Man nægtede fortsat at omgås dem. Fordommene hang stærkt ved, natmændene var næsten ikke til at integrere. Den sidste større gruppe af disse mennesker, der levede på de jyske heder, blev i 1830'erne indfanget og tvunget ind under samfundets rammer.²⁶

Disse eksempler afspejler statsmagtens besvær med at få sin myndighed gennemtruffet på lokalt plan. En væsentlig forudsætning for, at det kunne ske, var det, der er blevet kaldt "retssystemets revolution": at statens lov erstattede lokalsamfundets lov, og at lokalsamfundets retsapparat erstattedes af statens.²⁷ Et væsentligt skridt hen imod dette var blevet taget med udstedelsen af en samlet lovbog for hele landet, Danske Lov 1683. Den

første egentlige undersøgelse af lovens gennemslag på lokalt plan lader formode, at det er sket i løbet af nogle årtier. Der dømtes efterhånden lokalt med henvisning til Danske Lov i stedet for efter lokal praksis, på magistratens autoritet o.l.²⁸ Hvad der derimod stadig manglede i 1700-tallets første halvdel, var et lokalt retsapparat, der var uafhængigt af lokale interesser og ville forfølge og pådømme sager derefter. Retssystemets revolution hører den følgende periode til.

Med udstedelsen af Danske Lov påtog staten sig formelt at tage vare på de gale, men kun i de tilfælde, hvor familie eller slægt ikke kunne. Mange gale sad både før og siden indespærrede eller lænkede hos familien, hvis de ikke fandt plads i en af hospitalernes dårekister eller anbragtes i arrest. Kun i København var der et særligt hospital for gale og lignende, St. Hans Hospital (fra 1630).²⁹ Andre gale var ikke mere "rasende", end at de kunne indgå i løsgængernes og tiggernes store flok.

Blandt andet hos biskop Peder Palladius kan vi lære om tidens syn på de gale: de var besatte af djævelen — en indstilling, der holdt sig i århundreder. Helbredelsen bestod derfor i djævleuddrivelse f.eks. ved oplæsning af udvalgte skriftsteder eller bønner.³⁰ Ikke sært, at det var de gale som gruppe, der først kom til at døje næsten livslang indespærring.

Om nogle af årsagerne til den ret store marginalgruppes eksistens er der allerede skrevet i det foregående, men hvor stor en andel f.eks. udstødte lov-brydere udgjorde i forhold til arbejdsløse, lykkeriddere, enlige uden forsørgerere eller husstand m.m., haves der intet overblik over. Strukturelt var det et stadigt problem, at der ikke var tilstrækkeligt arbejde til alle på landet. Det førte til vandringer fra land til by og fra by til by. Det medførte igen, at man forlod det sted, hvor man havde nære sociale og familiemæssige bånd. Man kom fra de mennesker, hvor man i nødstilfælde kunne have hentet hjælp og støtte, og var overladt til sig selv — og andres nåde. Hertil kommer de mange sygdoms-epidemier og de gentagne krige, der drev mange mennesker på flugt, opløste familier, førte til forsørgeres død osv. Bedst dokumenteret i den henseende er de i bogstaveligste forstand ødelæggende følger af krigen med Sverige 1657-60.³¹

Af det foregående skulle det være klart, at standssamfundet i sin "storhedsperiode" ikke rummede den ideale sociale tryghed i en velordnet feudal verden, hvor landsbyfællesskabet sørgede for alle, som en senere tid noget romantisk har forestillet sig.³² Der var ingen romantik ved det "stille" liv i de for det meste små byer og landsbyer. Sult og fattigdom var en truende mulighed for et flertal af befolkningen, og fællesskabet kunne ikke tage og tog sig ikke af alle som en pligt.

Fra o. 1740 til o. 1850: indespærring og arbejde

Kildematerialet foreligger meget rigeligere, og nye kildegrupper kommer til i denne periode. Dermed være ikke sagt, at vi nu sikkert kan give os i kast med afdækning af alle sider af marginalgruppeproblematikken. End ikke gruppernes omfang kan vi bestemme sikkert. Folketællingerne fra 1769 og frem til 1850 angiver mellem 2 og 4% af befolkningen som almissenydere,¹ men det er givet, at behovet for hjælp var langt større, og at selv de, der modtog hjælp, knapt kunne opretholde eksistensen derved. Et eksempel fra Hylke sogn ved Skanderborg kan illustrere, hvordan fattigvæsenet på landet længe fungerede. Fattigforsorgen blev lagt i faste rammer af præsten i 1732. Der var da 17 personer, der blev fundet værdige til understøttelse. Hermed var fastlagt et antal, der stort set holdt sig i resten af århundredet uanset, at de trængendes tal kunne være større. Sognets gårdes og beboeres ydelser var én gang blevet fastlagt med henblik på understøttelse af 17 trængende, og derfor måtte nye værdigt trængende vente med at modtage hjælp, til en af de hidtil ”nydende” afgik ved døden eller på anden måde blev hjulpet.² Det er klart, at den slags forhold i høj grad mindsker værdien af folketællingerne som kilde til fattigdommens udbredelse. For Sjællands vedkommende anslår Fridlev Skrubbeltrang, at 6 til 7 1/2% af landboerne lå de øvrige til byrde i 1780’erne, men at kun en brøkdel af dem regelmæssigt var almissenydere.³ Undersøgelser fra andre landsdele må vise, om fattigdommen var særlig stor på Sjælland.

Selv om det kildemateriale, der kan udnyttes statistisk er meget rigeligere i denne periode, idet der foruden folketællingslisterne foreligger fattigprotokoller, kirkebøger og forskellige skattemantal, er der langt igen, før vi har et nogenlunde skøn over marginalgruppernes samlede omfang. Tiggeriet og især løsgængeriet lod sig lige så lidt dengang som i dag registrere nøjere.⁴ Lovgivningen, præsteindberetninger,⁵ magistratsklager og den samtidige litteratur fortæller os blot, at det har været meget omfattende og plagsomt.⁶

Datidens litteratur blev ikke skrevet af betlere og løsgængere, men af oplyste borgerlige embedsmænd, præster, jurister m.m. Bl.a. derfor betragtedes tiggeriet som plagsomt, og den samtidige litteratur — ikke mindst de mange egnstopografier — er en ny og meget anvendelig kilde til belysning af synet på løsgængere, gale, lovbyggere og fattige.⁷ Ikke alle skildrer dog tiggeriet så malende som præsten J.P.W. Westenholz: ” . . . de mennesker, der én gang lader tiggerstaven blive varm i deres hånd, have sjældent siden lyst til at arbejde”. At dovenskab og egen skyld betragtedes som kilden til megen fattigdom, turde det næsten være overflødig at tilføje.⁸

Oprettelsen af et tugthus i Stege på Møn omkring 1740 indvarslede en

ny fase i indstillingen til tiggere, løsgængere, andre lovbrydere og fattige. Det var statsmagten, der viste vejen. Tugthuset i Stege blev i 1743 fulgt af et i Viborg og i 1752 af et i Odense.⁹ I København blev Tugt- og børnehuset udvidet betydeligt og skiftede meget karakteristisk navn til Tugt-, rasp- og forbedringshuset.¹⁰ I købstæderne begyndte man så småt at følge det statslige eksempel. Århus var vist den første købstad, hvor man forsøgte sig med en arbejdsanstalt for løsgængere og fattige. Den startede i 1757, måtte snart opgive produktionen, men blev senere sat igang igen i ændret form.¹¹ Eksemplet blev fulgt bl.a. i Ribe (1789), Aalborg (1792), Kalundborg (1794), Slagelse (1806), Køge (1824) og Kolding (1839).¹² Ved siden af disse arbejdsanstalter eller arbejdshuse oprettedes fattighuse både i by og på land. Også her var der som regel en arbejdstue, hvori fattiglemmerne kunne holdes beskæftiget. Fattighusenes antal tog kraftigt til på landet, især efter 1800. I 1837 var der 840, i 1879 1631 fattighuse på landet.¹³ I København udvidedes Almindeligt hospital, så det i 1801 rummede 557 og i 1845 ca. 1500 mennesker. De fleste var under fattigvæsenet.¹⁴ Større købstæder fulgte det københavnske eksempel og oprettede på kommunalt initiativ små hospitalet til de mest svage og syge fattige.

Nogen samlet statistik over omfanget af de oftest tvungne anbringelser, der fandt sted 1740-1850, foreligger endnu ikke, men med det bevarede kildemateriale skulle det ikke være umuligt at nå frem til et realistisk skøn. Fra både en række af tugthusene, arbejds- og fattighusene og hospitalerne foreligger der specialundersøgelser indeholdende oplysninger om de indespærrede antal.¹⁵ Hvor det ikke er tilfældet, kan folketællingslisterne tages til hjælp, hvad bl.a. Ingeborg Christmas-Møller demonstrerer.¹⁶ Køn og alder er informationer, materialet oftest giver.

At der var tale om en formelig indespærringsbølge — eller som Foucault kalder det ”den store indespærring” — kan der ikke være nogen tvivl om. Alene antallet af oprettede institutioner godtgør det, og specielt hvad angår lovbryderne, kan det også dokumenteres for første halvdel af 1800-tallet. Aldrig før eller siden har så stor en andel af befolkningen været indespærrede som lovbrydere på én gang.¹⁷

Hvorfor nu denne storstilede internering af gamle, syge, løsgængere, tiggere, fattige og lovbrydere? Hvilke tendenser kan det belyse i det øvrige samfund? Forskellige forklaringer på disse spørgsmål skal vi se nærmere på i det følgende.

På en plade til minde om oprettelsen af Odense Tugt- og Manufakturhus hedder det bl.a.: ”Et dobbelt nyttigt hus, som dobbelt nytte bringer, det lærer flittighed, og betleriet tvinger”.¹⁸ Som en af grundene til at oprette et manufakturhus i Århus anførtes det, at det skulle ”befri borgerskabet fra disse u-nyttige meublers daglige omløb”.¹⁹ Denne megen læggen vægt på nytten i oprettelsen af arbejdsanstalterne skal til dels ses i sammenhæng med, at man i købstæderne håbede, at det kunne blive en lønsom virksom-

hed, der både bragte tiggeriet til en ende og sparede udgifter til fattigvæsenet. Købstædernes egne arbejdshuse forpagtedes derfor gerne ud til enkeltpersoner.

Specielt oprettelsen af de første arbejdsanstalter i 1740'erne og 1750'erne kan ses som led i den merkantilistiske manufakturpolitik, der skulle hjælpe den indenlandske produktion. Med etableringen af manufakturer med tvangsarbejdskraft kunne der produceres mere med en billig arbejdskraft.²⁰ For de efterfølgende mange oprettede arbejdshuse m.m. duer denne forklaring næppe. Manufakturerne gav vist uden undtagelse underskud, og produkternes kvalitet var generelt ringe. Der må andre forklaringer til.

I 1803 udstedtes der en række nye fattiglove. Af dem fremgår det ikke, at værdigt trængende fattige skal anbringes i en institution. Det fastsættes blot, at de fattige skal hjælpes med naturalier og måske lidt penge (det sidste kun i byerne). Administrationen af fattiglovgivningen foregik lokalt; selve lovgivningen var kun en rammelovgivning, som man i byer og på land kunne udfylde efter forgodtbefindende. Det vil sige, at det var en lokal disposition, når fattighuse oprettedes på landet. Beslutningen blev taget i de fattigkommissioner, som oprettedes i følge lovgivningen af 1803. I disse sad præsten, sognefogden og "de bedste sognemænd", oftest bedrestillede bønder. Efter udskiftningen og overgangen til selveje integreredes bønderne i landsogdenes administrative apparat. Fattigkommissionernes begrundelse for at anbringe fattige og tiggere i fattighuse synes i første række at have været økonomisk. Desuden hindrede det effektivt de fattige i fortsat at løbe rundt og tigge — ligesom de heller ikke kunne f.eks. sælge og drikke deres almisstildeling op. Hertil kommer, at omgangsforørgelsen var blevet mere besværlig og upraktisk efter udskiftningen, og sidst, men ikke mindst, at indstillingen var ved at ændre sig blandt de selvstændige bønder: de var mere end tidligere sig selv nærmest. De kunne mere og mere dele embedsmændenes og byernes borger-skabs syn på de fattige.²¹

Tyge Krogh har ud fra etableringen af arbejdsanstalten i Kalundborg i 1796 og de følgende årtiers organisering af fattigvæsenet der (til 1840) villet se indespærringen og arbejdstvangen som et led i borgerskabets strategi mod de fattige og løsgængerne, underklassens randgrupper i overgangen fra feudalisme til kapitalisme i Danmark. Han mener, at der lagdes et særligt fysisk og ideologisk pres på de fattige i overgangsfasen, som adskiller sig både fra den forudgående feudale periodes og fra den følgende udviklede kapitalismes.²² Det er et spændende forsøg på ud fra et konkret lokalhistorisk materiale at perspektivere fattigvæsenets — efter Kroghs mening meget store — betydning for disciplineringen af de fattige til de nye kapitalistiske samfundsnormer. Det kan dog være svært at følge ham i en del af hans synspunkter; bl.a. at fattigvæsenets reformen af 1803 principielt indeholdt en "erkendelse" af den kapitalistiske stats betydning for lønarbejdet.²³ Artiklens største svaghed er nok, at den har for meget karakter af et snit i

et udviklingsforløb, hvor udviklingen både før og efter er for skematisk og postuleret. Især mangler vi et rids af den forudgående udvikling for at kunne forstå baggrunden for det, der sker i Kalundborg fra 1790'erne. Hvorfor begyndte det netop at ske fra det tidspunkt? Krogh vil forklare, at forordningen for fattigvæsenet af 1803 fik langt større betydning for fattigvæsenets udvikling end forordningen af 1708 med, at der var en større vilje og motivation til at fjerne tiggeriet som forsørgelsesform end tidligere.²⁴

Herimod vil jeg indvende, at vi så skal betragte de mange kongelige forordninger fra 1536 og fremefter, tiggerjagterne, magistraternes klager over tiggeriet og udvisning af fattige og løsgængere som rent spilfægteri. Nej, motivation og vilje manglede ikke før 1803 i lokalsamfundene, men der havde ikke været de ressourcer — af økonomisk, administrativ og mental art — der skulle til, for at myndighederne kunne begynde en kontrol med og disciplinering og opdragelse af marginalgruppernes "sjæl" og bevidsthed i stedet for deres kroppe. Disse ressourcers fremkomst kan ikke knyttes så snævert til kapitalismens udvikling i Danmark, som Kroghs skitse vil medføre, men må ses i et længere historisk udviklingsforløb.

Før jeg går over til en nærmere præcisering af dette, skal det bemærkes, at 1800-tallets markante omstrukturering af landbruget, byernes vækst og opbruddet i det feudale samfunds grupper og forsørgelsessystemer helt selvfølgelig krævede stor tilpasningsevne af befolkningen. Mange kom i klemme og havnede under fattigvæsenet eller fængselsvæsenet. På den måde kan den "store indespærring" ses som resultatet af et umiddelbart pres mod samfundet i det feudale samfunds slutfase. Problemet er blot, at indespærringen sætter ind før år 1800, dvs. at Danmark er så langt fra en udviklet kapitalistisk økonomi, at det vil være meningsløst at tale om en *økonomisk* overgang til kapitalismen.²⁵ Hvad der i det følgende skal argumenteres for, er, at der forud for kapitalismens gennembrud og før "overgangen" hertil var udviklet en ny mennesketype, der så med nye øjne på marginalgrupperne i det feudale samfund. Den særlige disciplinering af fattige og løsgængere, som Krogh gerne vil se knyttet til overgangssamfundets fattigvæsen fra 1800, var dels sat ind et halvt århundrede tidligere, dels omfattede den også lovbruderne.

Nye livsformer og dannelsesidealer brød igennem hos den danske adel i løbet af 1600-tallet. Det skete i takt med, at adelen omstilledes fra en kriger- til en embedsmandsadel; dens uddannelse til kriger afløstes af uddannelsen til lærd embedsmand. I livsformerne fandt det bl.a. udtryk ved en mere civiliseret eller dannet opførsel. Der var tale om fremkomsten af den såkaldte moderne mennesketype i modsætning til den middelalderligt-feudale. Den nye mennesketypes grundlæggende karakteristika var en tilstræbt selvbeherskelse; drukkenskab var ikke længere en dyd, alle sider af dagliglivet civiliseredes, der spistes ikke længere med fingrene, man nød ikke længere at se dyr sønderrive hinanden osv. Selvbeherskelse og selvdisciplin

var idealet og en forudsætning for at udføre et embedshverv i statens tjeneste.

Fra hoffet og overklassen spredte de nye livsformer sig i 1700-tallet til det bedre borgerskab og i århundredets anden halvdel til embedsmændene, først og fremmest præster og jurister.²⁶ Den juridiske uddannelse var blevet indført ved Københavns Universitet i 1736.²⁷ Sent i århundredets anden halvdel var det det uddannede juristkorps, der dominerede retsapparatet.²⁸ Hermed var på én gang retsvæsenets revolution gennemført og retsvæsenets repræsentanter præget af det nye personlighedsideal.

Da den moderne mennesketypes idealer udbredtes til de formuende og uddannede i løbet af 1700-tallet, kan det ikke overraske, at de søgte at overføre deres rationalitet og selvbeherskelse til de lavere sociale samfundslag. Det var oplysningstidens tidsalder. De nye idealer stod i grel modsætning til f.eks. afstraffelse af lovbryderes kroppe i al offentlighed. Det var nu en barbarisk straf, en umenneskelig straf. Den stigende anvendelse af indespærring som straf i stedet for legemsstraf kan ses som et udtryk for en mere civiliseret holdning til lovbyderen. Ved en indespærring af lovbyderen, den fattige eller løsgæengeren kunne man opdrage ham, mens man styrede hans handlinger og livsrytme gennem arbejdet. Han skulle tilpasses den selvbeherskelse og selvdisciplin, som var de herskendes ideal — han skulle civiliseres, ikke udstødes. Bl.a. derfor blev tugthusene også til forbedringshuse.²⁹

I følge den herskende opfattelse er den begyndende indespærring af lovbydere, fattige, løsgængere m.fl. et humanistisk fremskridt. De forskere, der har skrevet om denne reform, har selv tilhørt den moderne mennesketype.

Over for denne opfattelse er det meget relevant at inddrage Foucault som kritiker og provokatør. For det første kan det slås fast, at det selvfølgelig ikke var noget enestående, der fandt sted i Danmark. Det skete i hele Vesteuropa og Nordamerika, om end ikke helt på samme tid. Den store indespærring fandt tidligst sted i de økonomisk og socialt mest udviklede lande, Holland, England og Frankrig, fra 1600-tallets midte og i de følgende knap 200 år. I Danmark sker det senere, men noget hurtigere.³⁰

For det andet har det været et hovedpunkt for Foucault at skrive mod den traditionelle opfattelse, at det var et resultat af oplysningstidens humanisering, at man begyndte reformerne i behandlingen af og synet på marginalgrupper som lovbydere og gale. Nok var humanistisk indstillede lærde, præster og embedsmænd fortalere for en mere human behandling af og indstilling til marginalgrupperne, men det er ikke det samme som, at det også svarede til realiteterne i de indespærringsanstalter, som blev resultatet. Ved en konkret gennemgang af de nye straffeteknikker og behandlingsformer forsøger Foucault at påvise dette. Dels var der tale om tvang, dels om isolation og overvågning af den enkelte. Lovbydere og gale havde tidligere blot været socialt forstødt. Nu blev de til afvigere. Det defineredes nemlig, hvad

der var "normalt" i de nye videnskaber, der havde menneskets bevidsthed som objekt — kriminologien, psykologien og psykiatrien. De nye videnskaber arbejdede sammen med institutionerne. Kroppen holdtes indespærret for at bearbejde bevidstheden. Med iagttagelse, overvågning og registrering af de indespærrede skabtes materialet for de nye videnskaber, der kvitterede med at udvikle mere og mere raffinerede disciplineringsformer.³¹

Dette knappe og meget forgrovede resumé af nogle af Foucaults synspunkter skal ikke erstatte den nødvendige læsning af hans arbejder. I stedet skal der ses nærmere på den konkrete udvikling i Danmark med inspiration fra hans synspunkter.

Fra mange af tugt- og forbedringshusene, manufakturhusene, hospitalerne og fattighusene er der bevaret ordens- og/eller arbejdsreglementer, der fortæller, hvordan de anbragte skulle tilbringe deres liv hver time på dagen, hvornår de skulle gøre hvad fra tidlig morgen til sen aften. De fortæller noget om, hvilke omgangsformer og hvilken livsrytme, der tilstræbtes. F.eks. var banden, skælden og larmen forbudt, drikkeri og tobaksrygning ligeledes.³² Det var en stor omvæltning for grupper, der hidtil selv havde rådet over deres tid. De anbragte skulle civiliseres og indøves i selvdisciplinering, skulle selv lære at administrere en fast arbejds- og livsrytme. Der var ikke noget med en fri og uregelmæssig livsførelse. På hospitalerne f.eks. var der mange, der ikke var i stand til at arbejde, men også de skulle leve i følge reglementets faste tidsskemaer. Ved at anbringe grupper af de marginaliserede *samlet*, kunne der føres en langt mere effektiv kontrol med deres livsførelse, hvad enten de var i stand til at arbejde eller ej.

Institutionernes reglementer skifter i princippet ikke karakter fra omkring 1700-tallets midte og til 1850. Det var stadig det samme, der skulle opnås med dem. Omkring 1750 vil det være absurd at påstå, at marginalgrupperne skulle tilpasses nye vilkår i samfundet, f.eks. et arbejdsmarkeds bestemte krav. Det arbejdsmarked, der havde brug for det selvdisciplinerede og selvkontrollerende menneske, var endnu uhyre begrænset. Noget andet er, at man i behandlingen af og disciplineringsforsøgene over for marginalgrupperne foregreb udviklingen af den moderne mennesketype, som senere skulle danne grundlaget i det kapitalistiske samfund. Det er bestræbelser, der løber parallelt med intentionerne i det tidlige almindelige skolevæsen og i militæret, hvor en meget væsentlig del af tiden brugtes til indøvelse af disciplin. Befolkningen som helhed søgtes opdraget til en ny mennesketype; hvilken type viser sig særlig klart i behandlingen af marginalgrupperne.

Et var at begynde den store indespærring, noget andet at få den til at fungere efter hensigten. Ser vi på lovbryderne først, så var de stuvede sammen i anstalter, der efterhånden fyldtes til bristepunktet. Det voldsomme oprør i Tugt-, rasp- og forbedringshuset i København i 1817 var et resultat af de elendige forhold, der blev budt de indsatte.³³ En del døde. Værst for myndighederne var det, at systemet ikke fungerede efter sin hensigt: der

kom ikke *forbedrede* ud af det, tværtimod. Adskillige kommissioner undersøgte, hvordan man kunne reformere — Foucault ville skrive raffinere — indespærringssystemet, så det i højere grad opfyldte sit opdragende og tilpassende formål. Den afgørende betænkning herom kom i 1842. C.N. David var den ledende kraft bag den. I følge betænkningen skulle der brydes fundamentalt med det hidtidige system, hvor fangerne havde været sammen, hvor mordere og småtve sad side om side.³⁴

Det nye system skulle bygge på erfaringerne fra udlandets mere udviklede fængselsvæsen. Kortere frihedsstraffe skulle afsones i forbedringshuse opført efter det såkaldte Philadelphia-system, mens langvarige straffe skulle afsones i tugthuse efter det såkaldte Auburn-system. Philadelphia-systemet lagde den afgørende vægt på fangernes fuldstændige *fysiske* isolation. Her ved skulle psykisk smitte mellem fangerne undgås. Isolationen skulle be-

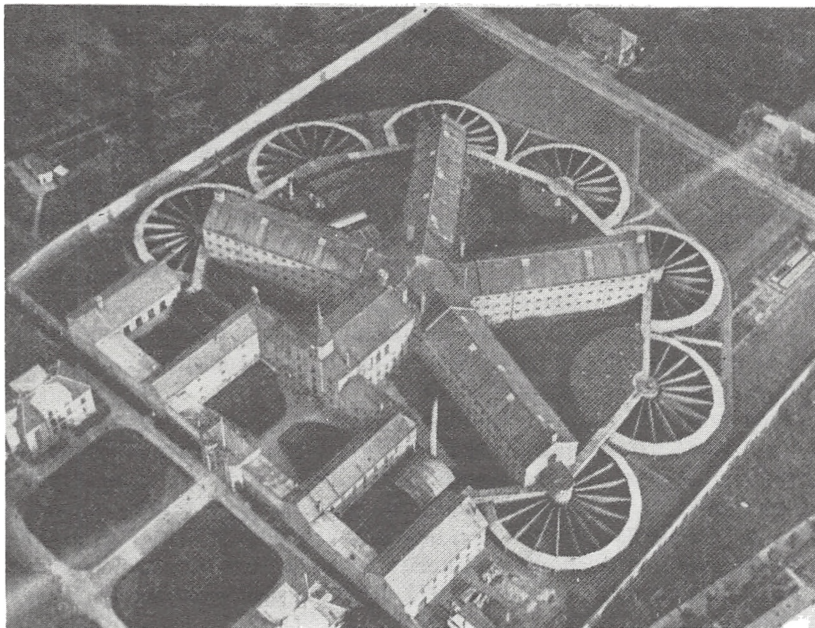

Fig. 1. Luftfoto af Statsfængslet i Vridsløselille. Arkitekturens tilpasning til det panoptiske princip ses både i fængselsbygningerne og i de halvcirkulære fangegårde. (Efter Leif Beckman og Herluf Petersen (Red.), Kampen mod forbrydelsen II. Kbh. 1952, s. 60).

fordre interessen for arbejdet som den eneste adspredelse og danne udgangspunkt for individets alvorlige selvprøvelse. Auburn-systemet tilstræbte kun *psykisk* isolation: fangerne arbejdede sammen, men måtte ikke tale sammen, og kun om natten var de isolerede.³⁵

Horsens tughus blev opført efter Auburn-systemet, Vridsløselille forbedringshus efter Philadelphia-systemet. De stod færdige henholdsvis fire og ti år efter junigrundlovens indførelse (1853 og 1859). Det havde krævet meget store investeringer at opføre disse "panoptiske" minisamfund — samfund hvorfra alt kan overvåges fra et bestemt sted uden, at overvågningsfunktionen selv kan iagttages. Arkitekturen måtte tilpasses isolationens og overvågningens fordringer.³⁶

Foucault ser disse panoptiske minisamfund som et udtryk for en generel samfundsmæssig udviklingstendens i retning af et samfund, der er bygget op omkring en almen overvågning og disciplinering, det panoptiske samfund, som vi nu lever i. For ham er "reformerne" af fængselsvæsenet eller straffeteknologien derfor ikke udtryk for noget fremskridt. Reformerne er raffinerede udtryk for omdannelsen af afstraffelsen til en mere kompliceret samfundsmæssig funktion, ikke så meget for at straffe mindre, som for at straffe bedre og mere effektivt.³⁷

Raffineringen af straffeteknologien ledsagedes af ændringer i straffetretten og strafferetspraksis og udviklingen af et opsøgende politikorps.³⁸ Det vil ikke være muligt her at gøre nærmere rede for detaljerne omkring dette. Blot skal det nævnes, at tilpasningen af straffetretten og strafferetspraksis blev bydende nødvendig i løbet af 1800-tallet, idet urbaniseringen og den betragtelige stigning i berigelseskriminaliteten gjorde det helt umuligt at opretholde tidligere straffe i den slags sager. Samfundsudviklingen krævede et ændret eller "mildere" syn på en række lovbrud, hvis ikke for store dele af befolkningen skulle være hjemfaldne til strenge straffe. Når holdningen til en række lovbrud mildnedes, var en stigende humanistisk indstilling ikke alene en del af grunden.

Som synet på lovbrudene ændredes, skiftede synet på de gale. Også på dette område var reformerne sket tidligere i bl.a. Frankrig, England og Tyskland. De gale var den gruppe, der tidligst var blevet indespærrede, oftest under meget dårlige forhold. Nu bedredes deres fysiske rammer i løbet af 1700-tallet, ligesom man begyndte at behandle dem — en psykiatrisk videnskab udvikledes.³⁹ I Danmark havde St. Hans hospital længe især rummet gale foruden svagelige. I 1772 kom folk med veneriske sygdomme til.⁴⁰

Som straffesystemet kom under kritik af den offentlige mening i slutningen af 1700-tallet, kom også behandlingen af de gale det. Den moderne mennesketypes repræsentanter så med forfærdelse på de gales ulykkelige tilværelse. Under indtryk af kritikken og de psykiatriske reformer ude i Europa oprettedes 1816 et nyt St. Hans hospital nær Roskilde. Det lå i landlige

omgivelser, hvilket skulle være godt for de gale, og samtidig skjult og isoleret i forhold til det øvrige samfund. Behandlingen havde ofte karakter af hårde tvangsmæssige ”kure” — og bortset herfra var det kun et fåtal af de gale, der overhovedet kom på St. Hans.⁴¹

Fornyet kritik af de gales forhold i 1830’erne og 1840’erne — denne gang fra repræsentanter for den nu hastigt voksende lægestand — førte til fornyede overvejelser af spørgsmålet. ”Dåresagen” blev et diskussionsemne på stænderforsamlingerne. De allerfleste gale var stadig i fattigvæsenets varetægt eller gemt af vejen på de selvstændige hospitaler og stiftelser. For fattigvæsenet var det en tyngende udgift at have eller at få de gale anbragt. Man så gerne staten overtage forsørgelsen. Læger som J.R. Hübertz og Harald Selmer agiterede for egentlige helbredsanstalter. De havde nu nået den erkendelse, at de gale var syge — og skulle behandles som sådanne. En blanding af humane motiver og økonomiske overvejelser fik de rådgivende stænderforsamlinger til at anbefale bygningen af den første egentlige helbredelsesanstalt. Den stod færdig i 1852 i Risskov ved Århus. Afskaffelsen af dårekisterne rundt om i landet og en egentlig udskillelse af de sindssyge kunne begynde.⁴²

Fra o. 1850 til o. 1950: anbringelse og udskillelse

Bygningen af de nye statslige anstalter for sindssyge og lovbrydere i 1850’erne markerer indledningen til et storstilet statsligt og kommunalt institutionsbyggeri. I denne periode slår den opfattelse endeligt igennem, at næsten alle marginalgruppe- og afvigerproblemer skal løses inden for en anstalts rammer. Derfor bliver marginalgruppernes historie også i højere grad end tidligere institutionernes historie eller rettere: institutionerne bliver i højere grad en del af marginalgruppernes historie, mens vi stadig har et samfund uden for anstalterne, som skaber behov for hjælp og støtte.

Det er ikke meningen at give en samlet oversigt over hele den skov af institutioner, som udvikles til behandling af marginalgrupperne.¹ Blot skal det gøres klart, at der i langt højere grad end tidligere sker en opsplitning og udskillelse af de grupper, der hundrede år tidligere havde delt skæbne som omvandrende tiggere eller havde fundet fælles plads i et hospital, fængsel eller fattighus. Mænd og kvinder adskilles, børn og voksne adskilles, åndssvage og sindssyge udskilles og adskilles, syge og gamle udskilles og adskilles, uforbederlige og forbederlige kriminelle skilles.

Første fase i denne udskillelse fandt sted inden for de store gamle opsamlingsinstitutioner som f.eks. Almindeligt hospital i København. Her havde man i 1839 villet foretage en adskillelse af kønnene ved opsettelsen af et plankeværk. De anbragte reagerede ved at forsøge at brænde institutionen af. Det lykkedes kun delvist. Først i 1870’erne lykkedes det her at adskille

kønnene fuldstændigt, hvad forfatteren til skriftet om hospitalets historie, Harald Jørgensen, i 1972 betegner som: "Et virkeligt betydningsfuldt skridt fremad".² Eksemplet fra Almindeligt hospital skal med for, at vi ikke skal lulle os ind i den opfattelse, at de anbragte har opfattet institutionerne og institutionsreformerne som humane fremskridt, som en hel del af en senere tids historikere gør det. Vi ved bare endnu ret lidt om, hvordan de anbragte oplevede deres tilværelse. Bl.a. her har Ingeborg Christmas-Møller brudt med den traditionelle måde at anskue tingene på. Som en af de første her hjemme bringer hun beretninger fra anbragte om deres institutionsliv.³ På dette område kan der nås langt endnu.

Anden fase i institutionernes udvikling falder i 1890'erne, da hospitalerne begynder at blive hospitaler i den forstand, som vi kender dem i dag, dvs. steder, hvor sygdomme behandles af videnskabeligt uddannet personale. De andre grupper flyttedes ud. Der sker herefter kun en mindre, men dog fortsat opsplitning inden for den enkelte institution. Hver marginalgruppe får sine egne institutioner: forældreløse, fattige, gamle, syge, blinde, døve, sindssyge, åndssvage, kriminelle m.v.⁴ Hvad der bidrager hertil, er bl.a., at et stort antal hidtil private sociale institutioner overgår til det offentlige.

For denne vældige sortering af de trængende grupper har først og fremmest stået forskellige videnskaber, som selv i stigende grad er blevet specialiserede i samme periode: almindelige læger, kirurger, medicinere, gynækologer, ørelæger, øjenlæger, psykiatere, psykologer m.m.⁵ De har på systematisk videnskabelig vis taget sig af de strategier, der er blevet valgt over for grupperne på de enkelte institutioner, men institutionsrammen har været noget givet.

Det store institutionsbyggeri falder tidsmæssigt sammen med kapitalismens, industrialiseringens og urbaniseringens gennemslag i Danmark. Blandt andet. Det falder også sammen med folkestyrets og det borgerlige demokratis udvikling — og med arbejderbevægelsens etablering og politiske gennembrud.

Noget af det første, der skete med det begrænsede folkestyres indførelse i 1849 og tildelingen af borgerlige rettigheder, var, at marginalgrupperne mistede disse rettigheder helt eller delvist. Der havde allerede i årtier forud været en stigende tendens til at opfatte det som en skam at være fattig. Holdningen vandt frem blandt de mere satte borgere og bønder, der ikke blot administrerede, men også skulle være med til at betale for de værdigt trængende fattiges underhold. Underkastede man sig fattigvæsenet, mistede man en del af sin personlige frihed og dispositionsmulighed. Denne ydmygelse og opfattelse af fattige som andenklassens borgere videreførtes i grundloven af 1849. Det var en skam at være "på sognet", en så grundfæstet indstilling, at den trods sociale reformer holdt sig til efter 1950. God moral var at kunne svare enhver sit. Lovgivningen, reglementer for fattiginstitutionerne, beretninger fra de anbragte fattige og holdningen i den offentlige debat dokumenterer det.⁶

Byernes kraftige vækst og den store vandring fra land til by ændrede eller opløste hidtidige sociale, økonomiske og slægtsmæssige forbindelser. Den gensidige hjælp og aftægtsforsørgelse var nu for de meget få. At klare sig som gammel eller syg blev et problem for så store grupper i samfundet, at det ikke længere var et marginalt problem. Tilsvarende med arbejdsløsheden. I sådanne nødsituationer havde det været muligt at hutle sig igennem på landet med lidt tilfældigt arbejde, naturalier og tiggeri.⁷ I byen var de muligheder mere begrænsede.

Tidligere århundreders marginalgruppeproblem voksede til et centralt problem for samfundet. Hvordan hindre, at der blev skabt en vældig gruppe af afvigere fra den sociale orden af fattige, arbejdsløse og syge, der drev rundt i byerne?

En mulighed var at eksportere de besværlige. Ikke få lokale fattigkommissioner betalte enkeltbilletter til Amerika til personer, man så ikke håbede ville komme til at ligge sognet til last mere. Tusinder af andre udvandrede årligt frivilligt til op i 1900-tallet i håb om at komme ud af deres usle kår.⁸

Men det var ikke de gamle eller syge, der udvandrede. De blev. Her måtte der andre midler til. Overvejelserne over hvilke, finder vi i en strøm af betænkninger, i debatterne i de parlamentariske institutioner og i pressen.⁹ Presset af den opvoksende arbejderbevægelse og af de sociale problemers omfang, som de borgerlige partier mente styrkede Socialdemokratiet, indførte man i 1891 den første socialreform. Et kernepunkt i reformen var, at der blev lagt megen vægt på årsagen til den opståede trang. Det vil sige, at en række grupper som døve, blinde, sindssyge, åndssvage m.v. kunne modtage hjælp uden, at det var socialt nedværdigende. Det var en linie i lovgivningen, der fortsattes. Flere og flere grupper udskiltes, så de ikke kom under fattigvæsenet. Det gjaldt de syge, de arbejdsløse, de gamle og de forældreløse børn. For dem trådte nye ordninger i kraft i form af syge- og arbejdsløshedskasser, aldersrente m.m.¹⁰

Ganske som institutionerne specialiseredes med henblik på bestemte grupper, således var tendensen i lovgivningen. For begge områders vedkommende sætter denne udvikling for alvor ind fra 1890'erne. Det specialiserede institutionsbyggeri fra denne periode modsvarer den nye differentierede lovgivnings krav. Fra at have været undtagelsen udvikledes det at få hjælp og støtte fra det fælles, det offentlige, til at være det almindelige — et grundtræk ved det udviklede kapitalistiske system — og ofte havde hjælpen karakter af institutionsanbringelse. Her stod embeds- og videnskabsmænd parat til om muligt at give patienten, den kriminelle eller klienten en behandling, der sigtede på at bringe hende eller ham tilbage til samfundet.

Interessant er det, at mens de borgerlige frihedsrettigheder og individets frihed vandt frem som dominerende ideologi op til enevældens afskaffelse, modsvarede det af den tendens, at støtten til, sanktionen eller straffen over for de marginale grupper indebar tabet af de samme friheder. Nok skete der

lempelser i 1890'erne, så flere af de støttetragende grupper bevarede f.eks. valgretten; men var man anbragt i en institution, betød det, at institutionens indre love var gældende. Det var lige meget, om man var i tugthus, på alderdomshjem eller på hospital. Man var nødt til at følge et af andre fastlagt reglement, hvad enten disse andre kaldte sig forstandere, lægestab eller fængselsinspektører. Ved indgangen til en institution hørte både medindflydelse på og medansvar for ens egen dagligdag op. Oftest var der heller ingen parlamentarisk kontrol med eller indflydelse på de reglementer, de anbragte skulle leve efter. Det blev overladt til læger og embedsmænd.

Meget er ændret i fængslerne siden 1850, men formålet med indespærringen er det samme som omkring 1750, om end sprogbrugen er en anden. Nu taler man om "vejledning og påvirkning af de indsatte i retning af øget accept af samfundets normer, og øget evne til at leve i samfundet som borgere med rettigheder og pligter". Princippet har stadig været isolering fra det øvrige samfund og længe også fra de øvrige indsatte. Foruden den stadi-ge overvågning har det grundlæggende tilpasningsmiddel fortsat været arbejdet, selv om strafarbejde i anstalterne blev forbudt i 1930. Alle indsatte bortset fra varetægtsfanger har pligt til at udføre det arbejde, de bliver sat til. Det sker under arbejds- og værkstedsforhold, der mest muligt ligner dem, der findes på velorganiserede private arbejdspladser. En symbolsk løn er man også begyndt at udbetale.

Efter endt arbejdsdag har de indsatte pligt til at deltage i fritidsaktiviteter som sport og gymnastik, og er de under 30 år, skal de også deltage i undervisning, bl.a. medborgerlære. Isoleringen fra samfundet er kun fysisk. I fritiden i fængslet er der fri adgang til aviser, ugeblade, radio m.m., der fortæller om, hvad der sker i samfundet. Det tilstræbes, at den indsatte oplever fritiden i fængslet som fritid, som den er i samfundet udenfor.

I stigende grad har man forsøgt at forme de indsattes liv i fængslet som en kopi af livet udenfor. For at det har kunnet lade sig gøre, er de grupper af fanger, der har været en trussel mod denne hensigt, blevet udskilt. Det gælder gruppen af psykisk afvigende lovovertrædere og alkoholister, vaneforbrydere og professionelle kriminelle. Hermed var det også markeret, hvem der betragtedes som så afvigende, at muligheden for positiv påvirkning var minimal. De har ikke skullet ødelægge muligheden for tilpasning af flertallet af de indsatte. Trods de mere raffinerede straffeteknologier er antallet af recidivister, dvs. tidligere indsatte, der anbringes igen, på omkring 50%.¹¹ Indespærringen har som tidligere kun en begrænset opdragende effekt.

Mens antallet af indsatte lovbrudere i forhold til befolkningstallet siden 1860'erne med mindre udsving har været generelt faldende — bortset fra årene lige efter Anden Verdenskrig — så markerede opførelsen af helbredsanstalten i Risskov i 1852 indledningen til en generel udskillelse af sindssyge fra befolkningen. Flere og flere sindssyge blev anbragt på en anstalt. Med kapitalismens gennembrud fandt færre og færre sindssyge plads hos slægt-

ninge — det tillod den nye tids arbejdsrytme ikke. Der var også færre ”lommer” i samfundet, hvor tiggere som landsbyens ”gale” kunne klare sig ved at tigge nådsens brød. Endelig udskiltes fra 1880’erne de sindssyge, der befandt sig i fattigvæsenets regi i fattiggårde og fattighuse eller i privat pleje. Økonomisk og lovgivningsmæssigt fremmedes denne udvikling. Det blev en succes. Anstalterne overfyldtes trods stadige udvidelser og nybygninger. I 1874 havde der været 1754 sengepladser på de psykiatriske institutioner. Det tal var i 1950 steget til 9780 eller mere end en femdobling. Samtidig var den samlede befolkning kun godt og vel fordoblet.

Med de sindssyges udskillelse fulgte deres isolation fra det øvrige samfund. Skillelinien mellem afvigere og normale kunne markeres kraftigere. Anstaltsanbringelsen havde om muligt som mål at helbrede den sindssyge, dvs. at bringe ham eller hende tilbage til samfundet. Det blev ikke forsøgt ved at skabe et spejlbillede i institutionerne af samfundet udenfor. Længe bestod behandlingen i isolation i celler, senere, i begyndelsen af dette århundrede, gik man over til sengebehandling under overvågning. Sengebehandlingens suppleredes efterhånden med en stigende medicinbehandling, især af de urolige patienter. Det gav mere ro. Nok var der forskellige afdelinger for mere eller mindre sindssyge, men det var klart, at behandlingen fortsat mest bestod i selve anbringelsen. Efter de sindssyges udskillelse fra samfundet drejede det sig først og fremmest om deres opbevaring, ikke om deres tilbagevenden til samfundet.¹²

Forholdene i bl.a. fængslerne og på statshospitalerne har ikke kunnet undgå at give anledning til debatter om det hensigtsmæssige i den givne behandling, men det var først omkring 1950 og derefter, at den erkendelse trængte igennem, at nutidens marginalgrupper, bl.a. psykisk syge, evnesvage, handicappede, narkomaner, kriminelle og alkoholikere, ikke på en eller anden måde skal isoleres fra det omgivende samfund.¹³ Endnu er der dog langt igen, før anstalten eller institutionen ophører med at være udgangspunkt for hovedparten af al behandling og straf i vort samfund.

Afslutning: det panoptiske samfund?

I sin bog ”Overvågning og straf” skriver Michel Foucault som afslutning på kapitlet om det panoptiske samfund:

”Det at blive sat under ”observation” er den naturlige forlængelse af en justits gennemtrængt af disciplinære metoder og eksaminationsformer. At cellefængslet med sine tidsrytmer, sit obligatoriske arbejde, sin bevogtnings- og påtaleinstanser, med sine lærere i normalitet, som viderefører og skærper dommerens funktioner, er blevet straffevæsenets moderne redskab — er det godt? Er det godt, at fængslet ligner fabrikkerne,

skolerne, kasernerne, sygehusene, som allesammen ligner fængsler?" (s. 201).

For fuldmægtig Theodor Amsted — hovedpersonen i Hans Scherfigs roman "Den forsvundne fuldmægtig" fra 1938 — ville svaret herpå være en benægtelse. Amsted, der er ansat i et ministerium på Christiansborg, får pludselig en mulighed for at komme ud af sit livs fængsel, det borgerlige — panoptiske — samfund. Han forsøger sig med friheden, men finder hastigt tilbage til sit udgangspunkt. For Amsted er det en lettelse at blive indsat i Vestre fængsel. Livet inden for fængselsmurene er et *idealbillede* af det samfund, han er opdraget til. Her er den mekaniske regelmæssighed, den ensformighed, den harmoni og den tryghed, som han er uddannet til. Han har nået det, han har stræbt efter. Han har ingen ønsker mere.

Amsteds tilfælde er en advarsel om, at det panoptiske samfund rummer faren for skabelse af deformerede mennesker. Det gør det lettere og mere nødvendigt at tage Foucaults institutions- og samfundskritik alvorligt. Her må vi ikke lade os snyde af, at de mest moderne fængsler og institutioner ikke længere ligner de traditionelle indespærringsanstalter. Her som på andre områder i samfundet er kontrol- og disciplineringsmidlerne fortsat blevet mere raffinerede. Marginalgruppeforskningen kan være med til at afdække hvordan.

Noter

Indledning

- 1 Hübertz 1845, s. 217-20.
- 2 Larsen 1939, s. 118f.
- 3 Her skal diskussionerne af f.eks. fattigdomsbegrebet til skiftende tider ikke tages op; i stedet henvises til Witte 1977, s. 130f; Christmas-Møller 1978, s. 11f og 114; Rytter 1981, s. 11-17; Friis 1981.
- 4 Steensgaard 1980, s. 91.
- 5 Ingen af disse grupper vil blive præsenteret her, og det gælder også religiøse og seksuelle minoriteter.
- 6 Friis 1981, s. 19f.

Udgangspunkter

- 1 Dansk socialhistorie I-VII, 1979-82. I det følgende citeret DSH.
- 2 Horstbøll 1983, s. 32 (generelt); Rytter 1981, s. 8 og 69 (om DSH IV). DSH III og IV rammes mindst af denne kritik. I bd. V omtales kriminaliteten kun kort i forskningsoversigten s. 308, mens emnet slet ikke tages op i bd. VI og VII.

- 3 Der skal her tages højde for, at marginalgrupperne ændrer sammensætning under kapitalismen, jfr. nedenfor. Mht. fattigdomsproblemer, statistikken om dem m.m. ved 1900, se Bang 1915.
- 4 Præsentationer: Gatzell, Lenman and Parker 1980; Dörner 1969; Kayser Nielsen 1983.
- 5 Bl.a. Fällström 1974; Winberg 1975; Söderberg 1978; Utterström 1978; Jakobsson 1982.
- 6 Bl.a. Sundin 1976 og 1982; Petersson 1983; Sjöberg 1981.
- 7 Oversættelser: Foucault 1971, 1973, 1977 og 1978. Clark 1983 giver henvisninger til hele Foucaults forfatterskab. Præsentationer: Aalbæk-Nielsen 1970, s. 113-45; Karol 1977; Krause Jensen 1978; Olsén 1979; Poulsen og Østergaard 1979.
- 8 Mørch 1982, bl.a. s. 149-54, 165f og 175-80.
- 9 Christmas-Møller 1978; Adserballe 1977; Kelstrup 1983; Balvig, Dalå, Poulsen-Hansen, Rømer og Wolf 1969; Den Jyske Historiker nr. 25, 1983.
- 10 Viby Mogensen m.fl. 1975.

Fra 1536 til o. 1740

- 1 Heilesen 1958 (Randers); Dyrkjøb 1968 (Horsens); Dalsager 1941 (Helsingør); Græbe 1978 (Ribe); Thomsen og Thomsen 1942 (Århus); Larsen 1939 (Odense); Kornerup og Lorenzen 1931-39 (Aalborg); Holmgaard 1935 (Slagelse); Fra Viborg Amt 1935. Jfr. i øvrigt Dahlerup 1979.
- 2 Skrubbeltrang 1940, s. 179; Olaf Olsen 1978, s. 16 med note 19.
- 3 Skrubbeltrang 1940, s. 255 og 1978, s. 256.
- 4 Hofman 1755-80. Boyhus 1963 er hovedsageligt en gennemgang af dette materiale for første halvdel af 1700-tallets vedkommende. Der var 108 hospitaler ved 1760.
- 5 Herom bl.a. Nielsen 1897, s. 83; Degn 1981, bd. I s. 367 og 370.
- 6 Den lokalhistoriske litteratur vrimler med eksempler herpå, se bl.a. Matthiessen 1910, 1914 (kap. 4) og 1919; J.U. Jørgensen 1969; Hjorth Rasmussen 1969; Kaae 1975; Degn 1981, bd. I, s. 371.
- 7 Om strafferetsplejen er Iuul 1951-52 hovedværket.
- 8 Bang 1906.
- 9 Olaf Olsen 1978, s. 22; DSH III, s. 139.
- 10 DSH III, s. 139.
- 11 Degn 1981, bd. I s. 362-71.
- 12 Iuul 1951-52; Adserballe 1977, s. 65ff og passim. Der er dog tale om en ret snæver lovteknisk gennemgang.
- 13 Nielsen 1897. For perioden 1523-60 se J. Olsen 1966.
- 14 Olaf Olsen 1978, s. 9-28.

- 15 Jørgensen 1940.
- 16 Om tiggertegn bl.a. Matthiessen 1917; Nielsen 1944, s. 15f.
- 17 Om stodderkongen bl.a. Matthiessen 1913.
- 18 Nielsen 1897, s. 91ff.
- 19 Ibid. s. 95.
- 20 Stuckenberg 1893; Olaf Olsen 1978, s. 23f. Stuckenbergs værk er stadig grundlæggende om fængselsvæsenets udvikling til 1839. For tiden derefter må suppleres med Kampmann 1934; Aude-Hansen 1951; Aude 1964; Rømer 1969.
- 21 Olaf Olsen 1978.
- 22 Stuckenberg 1893; From 1928.
- 23 Holm 1885, s. 290-92; Hansen 1947, s. 143f; Søndergård 1981, s. 47-54.
- 24 Se bl.a. Nielsen 1934, s. 407; Skrubbeltrang 1940, s. 183-85; Olaf Olsen 1978, s. 16; Rytter 1981, s. 48ff.
- 25 Matthiessen 1942, s. 35-41; H.P. Hansen 1936, s. 51-56; Munk 1955, s. 249-56. Jfr. for England Kayser Nielsen 1983, s. 8.
- 26 Litteraturen om natmænd, rakkere, tatere m.fl. er forholdsvis stor. Grundlæggende er stadig Dyrland 1872. Se i øvrigt H.P. Hansen 1952 og 1959-60; Gaardboe 1900; Matthiessen 1910, kap. 3; Blomberg 1975.
- 27 Gatzell, Lenman and Parker 1980, s. 6.
- 28 Johansen og Stevnsborg 1983.
- 29 Adserballe 1977, s. 68 og 73-81.
- 30 Kelstrup 1983, s. 56ff og 68ff. Når Olsén 1979, s. 165 mener, at den gale kunne repræsentere en større erkendelse, forbindelse med døden, det guddommelige o.l. i følge middelalderens og renæssancens opfattelse, må det afvises for Danmarks vedkommende. Der er et stykke fra Gud og død til Djævelen.
- 31 Bl.a. Lassen 1958 og 1959; Blomberg 1973.
- 32 Se endnu tendensen hos Otte, Sandvej, Stigel og Sørensen 1977, s. 28 og Graugaard 1983, s. 225 (trods påstand om ikke at ville romantisere).

Fra o. 1740 til o. 1850

- 1 Hans Chr. Johansen i DSH IV, s. 100.
- 2 Rasmussen 1980, s. 184f. Om præstens betydning for fattigvæsenet i 1700-tallet, se Hansen 1947, s. 145ff.
- 3 Skrubbeltrang 1978, s. 418f.
- 4 Se Friis 1981, s. 89 og 94 for de nutidige problemer.
- 5 Om disse som kilde Skrubbeltrang 1940, s. 27.
- 6 Hverken Skrubbeltrang (1978, s. 256f), Hans Chr. Johansen (DSH IV, s. 180) eller Rytter (1981, s. 88f) tør angive et procentvist skøn, mens

- Skrubbeltrang 1940, s. 32 anslår, at der har været "nogle tusinde" omvandrende tiggere på Sjælland o. 1700. Se også Henningsen 1978, s. 95f. I det følgende ses der bort fra forholdene i Sønderjylland/Slesvig pga. de anderledes økonomiske og lovgivningsmæssige forhold.
- 7 En nyttigt oversigt over egnstopografierne findes hos Ingemann Jørgensen 1980.
 - 8 Skrubbeltrang 1940, s. 199ff og 260; samme 1978, s. 277 (citatet er herfra).
 - 9 Hvidtfeldt 1950 og Larsen 1960-62 rummer materiale om tugthusene i Viborg og Odense, mens der kun foreligger spredte oplysninger om det i Stege i Bojsen 1923-26.
 - 10 Rømer 1969, s. 31f.
 - 11 Gejl 1964; Sejerholt 1940, s. 364-69, 384ff og passim.
 - 12 Nielsen 1934, s. 408f; Jørgensen 1940, s. 337f, 351, 354ff, 359, 369 og 371; Jonassen 1977; Jansen og Jonassen 1982; Krogh 1982. En systematisk gennemgang af købstadsmonografierne er ikke foretaget.
 - 13 Christmas-Møller 1978, s. 59.
 - 14 Jørgensen 1972, s. 17.
 - 15 Se note 1 i foregående afsnit samt Jørgensen 1969 og 1972.
 - 16 Christmas-Møller 1978, s. 37.
 - 17 Rømer 1969, s. 41.
 - 18 Larsen 1960-62, s. 259.
 - 19 Gejl 1964, s. 147.
 - 20 Axel Nielsen (Red.) 1943, s. 221ff; Rasch 1964, s. 233f og 265f. En af storborger og fattigdirektør Niels Rybergs kongstanker var at hjælpe de fattige ved at *vænne befolkningen til fabriksarbejde* og derved op-hjælpe industrien. Se også den samtidige offentlige diskussion af fattigdommen hos Johansen 1968, s. 264-76.
 - 21 Jørgensen 1940 og 1980, passim; Nørr 1981 om præstens betydning for fattigvæsenet; Jespersen 1954, s. 22-46; Graugaard og Overgaard 1983; Simonsen 1977. Jfr. Wählin 1981 om bøndernes ideologiske udvikling.
 - 22 Krogh 1982.
 - 23 Ibid. s. 648.
 - 24 Ibid. s. 663.
 - 25 Jfr. Graugaards kritik af Krogh (Graugaard 1983, s. 223).
 - 26 P. Olsén 1978, s. 74-85; S. Olesen 1981, s. 123-26; Holmgaard 1981, s. 347-52. Se også Bagge 1950-52 og Ravn 1983.
 - 27 Thomsen 1975.
 - 28 Ilsøe 1978, s. 74ff og 101ff; Løgstrup 1982, s. 44ff.
 - 29 Om reformerne Holmboe-Jensen 1940; Iuul 1951, s. 289-94.
 - 30 Madsen 1978, s. 128-35 vil se oprettelsen af Christian IV.s Tugt- og børnehus som "moment" i den store europæiske indespærring, hvilket efter min opfattelse er for tidligt at se Danmark inddraget i denne ud-

vikling. Børnehuset forblev en enestående institution i 100 år endnu. Når det s. 134 skrives, at grundlaget for arbejdsanstalter forsvandt i Danmark i slutningen af 1700-talet, kan det kun skyldes forfatterens manglende kendskab til den historiske litteratur og/eller for kraftig og utilpasset overførsel af Foucaults synspunkter på udviklingen i Danmark.

- 31 Foucault 1973 og 1977.
- 32 Reglementer refereres eller gengives bl.a. hos Larsen 1960-62, s. 262; Hvidtfelt 1950, s. 30ff; Gejl 1964, s. 154f; Jørgensen 1972, s. 34f; Christmas-Møller 1978, s. 123-26.
- 33 Engberg 1973.
- 34 Om de mange reformbestræbelser og kommissioner, se Rubin 1895, s. 298-302; H. Jørgensen 1950, s. 151-80; Christiansen og Møller 1953, s. 14-26; Aude-Hansen 1951, s. 58ff; Rømer 1969, s. 32ff.
- 35 Nærmere redegørelser for disse fængselssystemer findes i Foucault 1977, s. 209-17 og Melossi and Pavarini 1981, s. 135f og 151-81.
- 36 Om de to fængsler: Christiansen og Møller 1953; Kildemoes 1959.
- 37 Foucault 1977.
- 38 Om politiets udvikling se Hoeck 1951-52 og især Christensen, Koch og Stevnsborg 1983 med henvisning til supplerende litteratur.
- 39 Foucault 1971 og 1973; Dörner 1969; Kelstrup 1983, s. 72-114.
- 40 Zalewski 1982.
- 41 Kelstrup 1983, s. 116-21 med de der anførte henvisninger.
- 42 Adserballe 1977, s. 107-36; Nygaard Jensen 1977; Kelstrup 1977a og 1983, s. 121-39.

Fra o. 1850 til 1950

- 1 Oversigt over fængselsbyggeriet i Wolf 1969, s. 19; over bygningen af statshospitaler til 1910 i Kelstrup 1977b, s. 109. I Knudsen og Laulund (Red.) 1962 er der en gennemgang af samtlige sygehuse med korte historiske rids. Om fattiggårdene, der fungerede fra 1860'erne til 1930'erne, se bl.a. Jørgensen 1940, s. 270-312; Christmas-Møller 1978; Torn 1980.
- 2 Jørgensen 1972, s. 53f og 63.
- 3 Christmas-Møller 1978, s. 89ff. Også på dette område er man nået videre i Sverige, se Jakobsson 1982.
- 4 Se om de forældreløse Eskesen, Bech og Knudsen 1926; Gejl 1967; Horsten 1969; Svennevig 1973.
- 5 Specielt om psykologiens udvikling Køppe 1983.
- 6 Jørgensen 1940, passim; Jansen 1971; Haugaard Jensen, Hansen og Voss 1975; Vilby og Sørensen 1978; Danmarks Sociallovgivning I-IV, 1918-23; Danmarks sociale lovgivning 1891-1941.

- 7 Balle-Petersen 1980, s. 118-23 om den indbyrdes slægtshjælp på landet i 1880'erne.
- 8 Hvidt 1971, s. 36f. For et konkret eksempel se Goll 1940, s. 171 i en i øvrigt spændende beretning om institutionslivet i anden halvdel af 1800-tallet, der i vid udstrækning bygger på lovbryderens egne beretninger.
- 9 En let indgang til betænkningerne giver Svennevig 1972.
- 10 Otte, Sandvej, Stigel og Sørensen 1977; Berg Sørensen 1978; Hansen 1974; Hornemann Møller 1981. Desuden Philip 1947 og Dich 1961.
- 11 Se Balvig, Dalå, Poulsen-Hansen, Rømer og Wolf 1969 med de der anførte henvisninger; Christiansen og Møller 1953, passim.
- 12 Kelstrup 1983, s. 140-208.
- 13 Se bl.a. Kelstrup 1983, passim og henvisningerne i Thiedecke 1982, s. 100.

Litteratur

- Adserballe, Hans 1977: Frihedsberøvelse og tvang i psykiatrien. Historiske og retspsykiatriske studier med særligt henblik på den danske sindssyge-lov af 1938 I-II. Kbh.
- Aude, Carl 1964: Fra fængsel til frihed. 2. ændr. udg. Glostrup.
- Aude-Hansen, Carl 1951: Fængselsstraffen og anden frihedsstraf i Danmark. I: Beckman, Leif og Herluf Petersen (Red.), Kampen mod forbrydelsen. Forbrydelsens historie, kriminalpolitiet, det politiske politi, straffetretten og dens udvikling gennem tiderne, kriminologi og kriminaltaktik samt fængselsvæsen. Kbh., bd. I, s. 53-82.
- Bagge, Povl 1950-52: Bidrag til den sociale menneskeevurderings historie i Danmark under enevælden. I: Historisk Tidsskrift 11. rk. bd. 3, s. 649-692.
- Balle-Petersen, Poul 1980: Gården, slægten og naboerne. Sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o. 1880. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 106-150.
- Balvig, Flemming, Ole Dalå, Svend Poulsen-Hansen, Harald Rømer og Preben Wolf 1969: Fængsler og fanger. Kbh.
- Bang, Gustav 1906: Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1976).
- Bang, Gustav 1915: Fattigdom. I: Arbejderklassens Liv og dens Kamp. Udvalgte Artikler I. Kbh., s. 49-55.
- Beckman, Leif og Herluf Petersen (Red.) 1951-52: Kampen mod forbrydelsen. Forbrydelsens historie, kriminalpolitiet, det politiske politi, straffetretten og dens udvikling gennem tiderne, kriminologi og kriminaltaktik samt fængselsvæsen I-II. Kbh.

- Berg Sørensen, Torben 1978: Arbejderklassens organisering og socialpolitik-
kens dannelse. Kbh.
- Blomberg, Aage Fasmer 1973: Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-
1660. Odense.
- Blomberg, Aage Fasmer 1975: Hestesværere, skorstensfejere og andet ræk-
kerpak. Et tidsbillede fra Fyn i 1660'erne. I: Fynske Arbøger, s. 18-30.
- Bojsen, F. 1923-26: Af Møns historie VII-IX. Stege.
- Boyhus, Else-Marie 1963: Dansk hospitalsvæsen og staten i første halvdel af
det 18. århundrede. Utrykt speciale, Københavns Universitet.
- Christensen, Jens, Henning Koch og Henrik Stevnsborg 1983: Sikkerhed,
fred og orden. "Opløb" og "Oprør" i 17- og 1800-tallets København.
I: Den Jyske Historiker nr. 25, s. 39-61.
- Christiansen, Svend E. og Th. Møller 1953: Statsfængslet i Horsens. 1853 -
20. maj - 1953. Odense.
- Christmas-Møller, Ingeborg 1978: På fattighuset. Greve Hospital og andre
fattighuse på landet i 1700- og 1800-tallet. Kbh.
- Clark, Michael 1983: Michel Foucault. An Annotated Bibliography. New
York and London.
- Dahlerup, Troels 1979: Den sociale forsyning og reformationen i Danmark. I:
Historie. Jyske samlinger Ny rk. bd. XIII hft. 1-2, s. 194-207.
- Dalsager, Johannes S. 1941: Helsingør almindelige Hospitals Historie 1541-
1941. Helsingør.
- Danmarks sociale lovgivning 1891-1941. Kbh. 1941.
- Danmarks Sociallovgivning I-IV. Kbh. 1918-23.
- Dansk socialhistorie I-VII. Kbh. 1979-82.
- Degn, Ole 1981: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-
samfundet 1560-1660 I-II. Århus.
- Den Jyske Historiker nr. 25, 1983. (Tema: "Lovens lange arm").
- Dich, Jørgen S. 1961: Kompendium i socialpolitikens historie indtil 2. ver-
denskrig. Århus.
- Dyrkjøb, Aage 1968: Horsens Hospitals Historie. I: Århus Stifts Arbøger
bd. 61, s. 96-140.
- Dyrlund, F. 1872: Tætere og Natmandsfolk i Danmark. Betragtede med Hen-
syn til Samfundsforholdene i det hele. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1974).
- Dörner, Klaus 1969: Bürger und Irre. Zur Sozialgeschichte und Wissen-
schaftssoziologie der Psychiatrie. Frankfurt a.M. (Engelsk oversættelse:
Madmen and the bourgeoisie. A social history of insanity and psychia-
try. Oxford 1981).
- Engberg, Jens 1973: Dansk guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbed-
ringshuset i 1817. Kbh.
- Eskesen, Eske M., Ludvig Bech og M. Knudsen 1926: Danske Opdragelses-
hjem i Billeder og Tekst. Kbh.

- Foucault, Michel 1971: Sindssygdhed og psykologi. Kbh. (Dansk oversættelse af: *Maladie mentale et Psychologie*. Paris 1954).
- Foucault, Michel 1973: Galskaps historie i oplysningens tidsalder. Oslo. (Norsk oversættelse af: *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris 1961).
- Foucault, Michel 1977: Overvågning og straf. Det moderne fængselsvæsens historie. Kbh. (Dansk oversættelse af: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris 1975).
- Foucault, Michel 1978: Seksualitetens historie I. Kbh. (Dansk oversættelse af: *Historie de la sexualité I*. Paris 1977).
- Fra Viborg Amt 1935.
- Friis, Henning 1981: Nederst ved bordet. En rapport om fattigdom og fattigdomspolitik i Danmark. Kbh.
- From, V. 1928: Christianshavns Straffeanstalt 1662-1928. I: *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* Årg. 16, s. 282-295.
- Fällström, Ann-Mari 1974: Konjunkturer och kriminalitet. Studier i Göteborgs sociala historia 1800-1840. Göteborg.
- Gatzell, V.A.C., Bruce Lenman and Geoffrey Parker (Ed.) 1980: *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500*. London.
- Gejl, Ib 1964: Manufakturhuset i Århus 1757-1763. I: *Århus Stifts Arbejder* bd. 57, s. 141-161.
- Gejl, Ib 1967: Under værgerådet. Forsømte og "forbryderske" børn i Århus 1905-1915. Århus.
- Goll, August 1940: Danske storforbrydere. Samfundsskaderen Jens Nielsen. I: *Udvalgte Skrifter. Under Redaktion af Svend Borberg og Stephan Hurwitz*. Kbh., s. 148-193.
- Graugaard, Esben 1983: Feudalisme/kapitalisme og fattigloven af 1803. I: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie* bd. XXX hft. 3, s. 220-25.
- Graugaard, Esben og Anna Overgaard 1983: "De bedste sognemænd". I: *Folk og Kultur. Arbob for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab*, s. 5-19.
- Græbe, Henrik 1978: Ribe Skt. Katharinæ kloster. Sognekirke og hospital. Ribe.
- Gaardboe, Anton 1900: De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel. Århus. (Ny udgave 1968).
- Hansen, Georg 1947: Præsten på Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse. Holbæk.
- Hansen, H.C. 1974: Historien om sygekasserne. De Samvirkende Centralforeninger af Sygekasser i Danmark. Aalborg.
- Hansen, H.P. 1936: Skovlovringer. Folkeminder fra Silkeborgs Vestereg. Efter optegnelser af J. Jensen og andre. Ringkøbing.

- Hansen, H.P. 1952: Jyske skøjere og rakkere. Kbh.
- Hansen, H.P. 1959-60: Natmandsfolk og kæltringer I-II. Kbh. (1. udg. 1921-22).
- Haugaard Jensen, Jens, Erik Hansen og Lilla Voss 1975: Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Arhus ca. 1870-1906. Arhus.
- Heilesen, Henning 1958: Randers Klosters historie. Randers.
- Henningsen, Lars N. 1978: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841. Åbenrå.
- Hjorth Rasmussen, Alan 1969: Fattig og udstødt. I: Axel Steensberg (Red.), Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede bd. 1. 1620-1720. Kbh., s. 271-287.
- Hoeck, E. 1951-52: Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiets historie. I: Leif Beckman og Herluf Petersen (Red.), Kampen mod forbrydelsen. Forbrydelsens historie, kriminalpolitiet, det politiske politi, strafferetten og dens udvikling gennem tiderne, kriminologi og kriminaltaktik samt fængselsvæsen. Kbh., bd. I, s. 335-397 og bd. II, s. 389-469.
- Hofman, Hans de 1755-80: Samlinger af . . . Foundationer . . . I-X + Tillæg. Kbh.
- Holm, Edvard 1885: Danmarks og Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 I. Kbh.
- Holmboe-Jensen, Tage 1940: Nogle træk af udviklingen inden for dansk strafferet i det 18. århundrede vedrørende benådningspraksis og strafudmåling. I: Juristen Årg. 22, s.140-159.
- Holmgaard, Jørgen 1981: Historisk socialisationsforskning. I: Jørgen Holmgaard (Red.): Det grundtvigske bondemiljø. Arbejdsrapporter fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg, s. 333-370.
- Holmgaard, Otto 1935: Slagelse Helligaandshus og Hospital. Kbh.
- Hornemann Møller, Iver 1981: Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970. Kbh.
- Horsten, Holger 1969: Børne og ungdomsforsorgen i Danmark. 7. udg. Kbh. (1. udg. 1948).
- Hvidt, Kristian 1971: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. Arhus.
- Hvidtfeldt, Johan 1950: Viborg tugthus i 1700-årene. Et bidrag til jysk rets- og kulturhistorie. I: Jyske Samlinger Ny rk. Bd. 1, s. 1-58.
- Hübertz, J.R. 1845: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. 1. Deel. Kbh.
- Ilse, Grete 1978: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratembede 1735-65. Arhus.
- Ingemann Jørgensen, Lene 1980: Omkring en litterær genre. Danske egns-topografier publiceret i årene 1755-1845. I: Unifol. Arsberetning for

- 1980 fra Institut for folkemindevidenskab, Københavns Universitet, s. 17-63.
- Iuul, Stig 1951-52: Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede; Den danske strafferets udvikling i tiden efter ca. 1800. I: Leif Beckman og Herluf Petersen (Red.), Kampen mod forbrydelsen. Forbrydelsens historie, kriminalpolitiet, det politiske politi, strafferetten og dens udvikling gennem tiderne, kriminologi og kriminaltaktik samt fængselsvæsen. Kbh., bd. I, s. 239-294 og bd. II, s. 9-52.
- Jakobsson, Svante 1982: Fattighushjonets värld i 1800-tallets Stockholm. Uppsala.
- Jansen, Christian R. 1971: De fattige og fattigvæsenet i Hornstrup sogn fra ca. 1860 til ca. 1900. I: Vejle Amts Aarbog, s. 113-161.
- Jansen, Henrik M. og Otto Jonassen 1982: Fattiggården. Træk af fattigforsorgens historie i Svendborg. 3. udvidede udg. Svendborg. (1. udg. 1976).
- Jespersen, Esbern 1954: Den fattige mand og hans hjælpere. I: Hardsyssels Aarbog, s. 5-48.
- Johansen, Hans Chr. 1968: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 I. Århus.
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg 1983: "Herom findes intet i Danske Lov . . .". Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør. I: Ditlev Tamm (Red.), Danske og Norske Lov i 300 år. Kbh., s. 179-205.
- Jonassen, Otto 1977: Da Svendborgs fattige skulle til at arbejde for føden. I: Fynske Årbøger, s. 7-23.
- Jørgensen, Harald 1940: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1975).
- Jørgensen, Harald 1950: C.N. David I. Kbh.
- Jørgensen, Harald 1969: Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem. Kbh.
- Jørgensen, Harald 1972: Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år. Kbh.
- Jørgensen, Harald 1980: Det kommunale fattigvæsen i Gladsaxe indtil 1891. I: Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift, s. 5-41.
- Jørgensen, Jens Ulf 1969: Ting og rettersted. I: Axel Steensberg (Red.), Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede bd. 1. 1620-1720. Kbh., s. 307-353.
- Kampmann, Erik 1934: Fængselsvæsenets udvikling gennem tiderne. I: Christian Gjerløv (Red.), Dansk Politistat. Danmarks politi, fængselsvæsen, grænsegendarmeri og sognefogeder II. Kbh.

- Karol, K.S. 1977: Interview med Michel Foucault. I: Kultur og Klasse årg. 8 nr. 2, s. 23-35.
- Kayser Nielsen, Niels 1983: Kriminalitet og socialhistorie i England i 18. og 19. århundrede. I: Den Jyske Historiker nr. 25, s. 5-16.
- Kelstrup, Anders 1977a: Sosial kontroll av sinnssyke. Fra dårekiste til psykokjemi. I Einar Kringlen (Red.), Psykiatri og Historie. Oslo, s. 86-101.
- Kelstrup, Anders 1977b: Læsestykker til galskabens og psykiatriens udvikling i Danmark. Århus.
- Kelstrup, Anders 1983: Galskab, psykiatri, galebevægelse — en skitse af galskabens og psykiatriens historie. Kbh.
- Kildemoes, Vagn 1959: Statsfængslet i Vridsløselille 1859 — 5. december — 1959. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab årg. 47, s. 283-383.
- Knudsen, Chr. og B. Laulund (Red.) 1962: Det danske sygehusvæsen I-II. Kbh.
- Kornerup, Bjørn og Vilh. Lorenzen 1931-39: Aalborg Stiftshospitals historie I-II. Kbh.
- Krause Jensen, Esbern 1978: Viden og magt. Studier i Michel Foucaults institutionskritik. Kbh.
- Kringlen, Einar (Red.) 1977: Psykiatri og historie. Oslo.
- Krogh, Tyge 1982: Fattigvæsen og arbejdstvang. Om kampen mod dovenskab og arbejdsløshed i Kalundborg 1720-1840. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIX hft. 4, s. 647-672.
- Køppe, Simo 1983: Psykologiens udvikling og formidling i Danmark i perioden 1850-1980. Kbh.
- Kaae, Bue 1975: Føj for pokker. Træk fra Ribe i det 16. århundrede. En sædeskildring. I: Fra Ribe Amt bd. 19, s. 163-215.
- Larsen, Svend 1939: Gråbrødre Hospital og Kloster i Odense. Et Bidrag til den sociale Forsorgs Historie. Odense.
- Larsen, Svend 1960-62: Et dobbelt nyttigt hus. I: Fynske Minder bd. IV, s. 257-272.
- Lassen, Aksel 1958: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark Århus.
- Lassen, Aksel 1959: 1659 — da landet blev øde. Kbh.
- Løgstrup, Birgit 1982: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1858. Kbh.
- Madsen, Allan 1978: Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme I. Kbh.
- Matthiessen, Hugo 1910: Bøddel og Galgefugl. Et kulturhistorisk Forsøg. Kbh.
- Matthiessen, Hugo 1913: Stodderkongen. Et Blad af Tiggervæsenets Historie. I: Fra Arkiv og Museum 1. Serie Bd. 5, s. 247-293.

- Matthiessen, Hugo 1914: *Natten*. Studier i gammelt Byliv. Kbh.
- Mattiessen, Hugo 1917: *Tiggertegn*. I: *Fra Arkiv og Museum* 2. Serie Bd. 1, s. 111-116.
- Matthiessen, Hugo 1919: *De kagstrøgne*. Et Blad af Prostitutionens Historie i Danmark. Kbh. og Kristiania.
- Matthiessen, Hugo 1942: *Det gamle Land*. Billeder fra Tiden før Udskiftningen. Kbh.
- Melossi, Dario and Massimo Pavarini 1981: *The Prison and the Factory. Origins of the Penitentiary System*. London.
- Munk, Holger 1955: *Rytterbonden*. En Landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg rytterdistrikt 1718-1768. Kbh.
- Mørch, Søren 1982: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*. Kbh.
- Nielsen, Axel (Red.) 1943: *Industriens historie i Danmark II*. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1975).
- Nielsen, M.H. 1897: *Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708*. I: *Aar bog for dansk Kulturhistorie*, s. 69-125.
- Nielsen, M.H. 1934: *Fattiggaarde i Ribe Amt og By*. I: *Fra Ribe Amt Bd. VIII*, s. 406-473.
- Nielsen, M.H. 1944: *Fra Slesvigsk fattigvæsens fortid*. Kbh.
- Nygaard Jensen, Ole 1977: *Fremvekst av dansk psykiatri i midten av det 19. århundrede*. I: *Einar Kringlen (Red.), Psykiatri og historie*. Oslo, s. 73-86.
- Nørr, Erik 1981: *Præst og administrator*. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh.
- Olesen, Søren 1981: *Den "moderne" mennesketypes opståen i Danmark*. I: *Den Jyske Historiker* nr. 21, s. 121-126.
- Olsen, Jørgen 1966: *Det offentliges forhold til hospitaler og fattige i Danmark ca. 1523-60*. Utrykt speciale, Københavns Universitet.
- Olsen, Olaf 1978: *Christian IV's tugt- og børnehus*. 2. forøgede udg. Århus. (1. udg. 1952).
- Olsén, Peter 1978: *Historie og psykologi*. Om opkomst- og udviklingsbetingelserne for en borgerlig og proletarisk subjektivitet under tidlig kapitalisme. Kbh.
- Olsén, Peter 1979: *Sjælen er kroppens fængsel*. I: *Kontext* nr. 39, s. 147-184.
- Otte, Helle, Henriette Sandvej, Lars Stigel og Else Marie Sørensen 1977: *Socialpolitikken i Danmark 1891 til 1977*. I: *Den Jyske Historiker* nr. 10, s. 5-163.
- Peterson, Birgit 1983: *"Den farlige underklassen"*. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige. Umeå.
- Philip, Kjeld 1947: *Staten og fattigdommen*. Fem kapitler af dansk kulturpolitik. Århus.

- Poulsen, Helge og Claus Bratt Østergaard 1979: Institutioner, arbejde og normalitet. I: Nordisk psykologi årg. 31 nr. 3, s. 171-189.
- Rasch, Aage 1964: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Århus.
- Rasmussen, Anna 1980: Hylke sogn i det attende århundrede. Skanderborg.
- Ravn, Thomas Bloch 1983: Arbejdet mellem nødvendighed og dyd. Et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark. I: Den Jyske Historiker nr. 26, s. 4-21.
- Rubin, Marcus 1895: Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. Økonomiske og historiske Studier. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1970).
- Rytter, Mirza Maria 1981: Bofaste og vandrende fattige i landsognene på Fyn 1732-1771 med særlig vægt lagt på forholdene i Salling herred og i Odense Tugt- og Manufakturhus (1752-1865). Utrykt speciale, Odense Universitet.
- Rømer, Harald 1969: Retssystemets og fængselsvæsenets udvikling. I: Flemming Balvig, Ole Dalå, Svend Poulsen-Hansen, Harald Rømer og Preben Wolf, Fængsler og fanger. Kbh., s. 30-53.
- Scherfig, Hans 1938: Den forsvundne fuldmægtig. Kbh.
- Sejerholt, Hans 1940: Omsorgen for de fattige. I: Jens Clausen, Ejler Haugsted, Regnar Knudsen og Emmanuel Sejr (Red.), Aarhus gennem Tiderne II. Århus, s. 342-397.
- Simonsen, Asger Th. 1977: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejnsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46. Kbh.
- Sjöberg, Marja Taussi 1981: Brott och straff i Västernorrland 1861-1890. Umeå.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1940: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1974).
- Skrubbeltrang, Fridlev 1978: Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh.
- Steensberg, Axel (Red.) 1969: Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede bd. 1. 1620-1720. Kbh. (Genoptrykt som bd. I-II af: Dagligliv i Danmark. Kbh. 1982).
- Steensgaard, Niels 1980: Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme. I: Historisk Tidsskrift bd. 80 hft. 1, s. 82-100.
- Stuckenberg, Fr. 1893-96: Fængselsvæsenet i Danmark I-II. Kbh.
- Sundin, Jan 1976: Theft and Penury in Sweden 1830-1930. I: Scandinavian Journal of History vol. 1, s. 265-292.
- Sundin, Jan (Red.) 1982: Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv. Umeå.
- Svennevig, Palle 1972: Danske kommissionsbetænkninger 1850-1970. Kbh.
- Svennevig, Palle 1973: Forsorgen for fattige børn i 1800-tallet. En beskrivelse af princippet "een lov for alle trængende". Århus.

- Söderberg, Johan 1978: Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet. Stockholm.
- Søndergaard, Bent 1981: Skudsmål gennem 300 år. I: Vendsyssel årbog, s. 47-54.
- Thiedecke, Johnny 1982: Fattigdom og forbrydelse. Samfundets bund i re-næssancens Danmark. Kbh.
- Thomsen, Marianne og C.J.T. Thomsen 1942: Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster. Århus.
- Thomsen, Ole B. 1975: Embedsstudiernes universitet. En undersøgelse af Københavns universitets fundats af 1788 som grundlag for vores nuværende studiestruktur I-II. Kbh.
- Torn, Helge 1980: Fattiggårde i Sorø. I: Fra Vestsjællands museer, s. 67-78.
- Utterström, Gustaf 1978: Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Umeå.
- Viby Mogensen, Gunnar m.fl. 1975: Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890. Kbh.
- Vilby, Knud og Kjeld Sørensen 1978: Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark. Kbh.
- Winberg, Christer 1975: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg nr. 10. Göteborg.
- Witte, Jørgen 1977: Landarbejdernes kår 1850-90. I: Bol og By. Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab 2. rk. bd. 1, s. 113-139.
- Wolf, Preben 1969: Præsentation af fængselsvæsenet i Danmark. I: Flemming Balvig, Ole Dalå, Svend Poulsen-Hansen, Harald Rømer og Preben Wolf, Fængsler og fanger. Kbh., s. 17-30.
- Wählin, Vagn 1981: By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark. I: Jørgen Holmgaard (Red.), Det grundtvigske bondemiljø. Arbejds-papirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg, s. 1-73.
- Zalewski, Barbara 1982: Levevilkår og patientskæbner. De sindslidende i Københavns St. Hans hospital i det 18. århundrede. Utrykt speciale, Københavns Universitet.
- Aalbæk-Nielsen, Kai 1970: Historie. Struktur og eksistens. Kbh.

Landbosamfundet og etnologien

Af Gudrun Gormsen

Gudrun Gormsen, f. 1952, mag. art. i europæisk etnologi 1979, museumsinspektør ved Sydhimmerlands Museum i Hobro. Har deltaget i de etnologiske landsbyundersøgelser og har skrevet artikler om bondedagbøger og landsbyen.

Udforskningen af landbosamfundet er et klassisk emne i etnologien, og den ældre etnologi beskæftigede sig først og fremmest med studiet af bondekulturen (se Stoklund 1971a og 1979). Her skal jeg redegøre for, hvorledes man i nyere etnologisk forskning har studeret landbosamfundet. Samtidig vil jeg kort beskrive de ændringer, der er foregået i landbosamfundet siden landbo-reformernes gennemførelse.

Almue og købstadsfolk

Den svenske forsker Börje Hanssens disputats "Österlen", der udkom i 1952, har i mange år været til megen inspiration for skandinaviske etnologer. Bogen er en stringent gennemført helhedsanalyse og samtidig en historisk analyse på mikroniveau. Österlen er en region i det sydøstlige Skåne, og Hanssen analyserer ud fra et meget omfattende og forskelligartet kilde-materiale samspillet mellem by og land samt mellem de forskellige befolk-ningsgrupper i området. Hanssen har udviklet en analysemåde, som han kalder socialøkologisk, fordi den ser menneskets aktivitet i forhold til dets

sociale position og økonomiske eksistensgrundlag. Gennem den socialøko-
logiske analyse måde indkredser og beskriver han dels de forskellige gruppe-
ringer, der fandtes i området, dels de økonomiske og sociale relationer, der
eksisterede inden for disse grupper, og som bandt dem sammen i en større
helhed.

Det er denne komplekse helhed, dens struktur og relationerne herinden-
for, der for Hanssen er det interessante, og som et middel til at forstå og
beskrive en sådan helhed benytter han sig af begrebet "socialt aktivitets-
felt". Sammenfatningen af den sociale aktivitet, som karakteriserer menne-
skene inden for en gruppe, eller som forbinder individerne i forskellige
grupper, og disse sociale relationers udstrækning i geografisk rum udgør et
socialt aktivitetsfelt (se også Hanssen 1953). Virkeligheden kan opfattes
som en samling aktivitetsfelter, der overlapper hinanden, og feltbegrebet er
et fleksibelt analyseredskab. Man kan f.eks. fokusere på en persons totale
net af relationer; på bestemte relationer og se, hvorledes disse etableres
mellem bestemte eller forskellige grupper af mennesker; eller på det sam-
lede netværk af relationer, som udfolder sig inden for et nærmere geo-
grafisk afgrænset felt.

Börje Hanssen benytter sig af alle aspekter af dette feltbegreb. Han ana-
lyserer målelige udtryk for den sociale aktivitet såsom slægtsrelationer,
giftermålsrelationer, migration (vandring) og bosættelse samt individernes
aktionsradius f.eks. i forbindelse med auktionsbesøg. Disse data underkastes
dels en statistisk analyse i form af tabeller, dels en kartografisk analyse ved
opstillingen af en række socialøko-logiske kort. Men han analyserer også
netværket af økonomiske og sociale relationer inden for et afgrænset geo-
grafisk felt, f.eks. landsbyen. De iagttagelser, der gøres i forbindelse med
disse analyser, underkaster han derefter en almen situationsanalyse, hvilket
groft sagt vil sige, at han sætter de observerede forhold ind i en bredere
ramme og tolker dem i forhold til en bestemt socialøko-logisk situation.
På den baggrund kan han således diskutere, hvorvidt særlige adfælds- og
aktivitetsmønstre er kulturelt betingede. (En nøjere redegørelse for udførel-
sen af den kvantitative analyse og situationsanalyse findes i Hanssen 1973a).

I fremstillingen såvel som i analysen tager Hanssen udgangspunkt i den
situation, der gjaldt for de to største befolkningsgrupper i området, nemlig
bønderne og gadehusmændene. Han arbejder med 1600- og 1700-tallet og
beskæftiger sig med den udsiftede landsby. Analysen foretages ud fra et
økonomisk aspekt. Ud fra en gennemgang af skifter konstaterer Börje Hans-
sen indledningsvis, at den økonomiske aktivitet drejede sig om at etablere
egenproduktion med henblik på egenkonsumtion. Inden for landsbyens
rammer eksisterede der altså en høj grad af selvforsyning. Han fokuserer
på det udtryk, den økonomiske aktivitet fik i arbejdsorganisationen, og ud-
skiller tre forskellige arbejdsdrag, som eksisterede i landsbyen: Bylaget, gård-
husholdene og håndværkerne. Bylaget karakteriseres som et kooperativt

arbejdslag, der især varetog funktioner i forbindelse med vogtning af kvæget og omkring hegningsfællesskabet, men som også løste andre praktiske opgaver som ansættelse af fælles bysmed, etablering af fælles maltkølle og organisering af fælles transporter. Den anden vigtige økonomiske og sociale enhed i landsbysamfundet, det enkelte gårdhushold, karakteriserer Hanssen som værende både en produktionsenhed og en konsumtionsenhed. Han betoner gårdhusholdets funktion som madlag og konkluderer, at bylaget udgjorde en produktionsenhed, hvor den kollektive arbejdsindsats var knyttet til de primære og tidlige stadier i produktionsprocessen, mens de arbejdsprocesser, der udfoldede sig i det enkelte gårdhushold i højere grad omfattede de afsluttende arbejdsprocesser, hvor råvarerne forarbejdedes med henblik på fortæring i madlaget, således at gårdhusholdets vigtigste karakteristika var dets funktion som konsumtionsenhed. I løbet af 1700-tallet ændrede denne situation sig imidlertid i takt med befolkningstilvæksten. Gadehusmændenes gruppe blev stadigt større, og børn fra disse familier kunne ansættes som arbejdskraft i gårdhusholdene. Herved kunne gårdhusholdene mere og mere frigøre sig fra det etablerede fællesskab omkring arbejdsmæssige opgaver, der var organiseret af bylaget, og således kom de enkelte gårde i slutningen af 1700-tallet i større grad til at udgøre selvstændige produktionsenheder.

Den situation, der gjaldt i det selvforsynende landsbysamfund, udgjorde et tæt net af økonomiske, sociale og kulturelt betingede relationer. Livsførelsen i de selvforsynende landsbyer var i perioder præget af knaphed på bestemte råvarer. Udbyttet af produktionen, som var en forudsætning for egenkonsumtion, var ikke jævnt fordelt over hele året, og afsætningen af varer og hermed tilførslen af midler til reinvestering i produktionen, fulgte arbejdsårets svingninger. Gik et redskab i stykker, var det således ikke givet, at det umiddelbart kunne erstattes med et nyt. Ligeledes var de tidspunkter, hvor vigtige arbejdsopgaver eller særligt arbejdskrævende opgaver skulle udføres, ikke jævnt fordelt over arbejdsåret. Perioder med høj arbejdsaktivitet vekslede med mere "stille" perioder. Disse forhold bevirkede, at naboer var tvunget til at låne af hinanden og til at yde hinanden gensidig arbejdshjælp i særlige, pressede situationer. En enkelt gård kunne heller ikke på een gang producere store mængder råvarer til konsumtion, hvorfor man ved afholdelsen af gilder var afhængige af naboerne, et forhold, der institutionaliseredes i skikken med at bringe "føring" til gilder.

Etablering af lån, gensidig udveksling af arbejdskraft, der kunne institutionaliseres i særlige arbejdsgilder, og gavegivning er forhold, der var økonomisk betingede, men som samtidig havde et socialt indhold. Lån forudsætter slægtsskab, venskab eller arbejdsfællesskab, arbejdshjælp ligeledes personlige kontakter og gavegivning et system af forpligtelser og prestige-forhold, som forudsætter bundethed til et naboskab. I alle dagligdagens situationer var de økonomiske relationer altså sammensmeltet med alment

sociale relationer af mangfoldige slags, og det er ikke muligt, siger Hanssen, at forstå landsbyernes husholdning uden at tage hensyn til hele dette tætte væv af mellemmenneskelige kontakter.

I Hanssens analyse af de felter, bønderne og gadehusmændene agerede i uden for landsbyen, konkluderes det, at slettebøndernes aktivitetsfelt var forholdsvis snævert afgrænset i geografisk henseende, mens husmændene i kraft af deres socialøkologiske position havde et noget mere vidtstrakt migrations- og bosættelsesfelt. På baggrund heraf konstaterer Hanssen, at naborelationer, slægtsrelationer og giftermålsrelationer groft sagt udgjorde eet felt, der var sammensat af mangesidede relationer. Samtidig var det et forholdsvis homogent felt i social henseende, hvor individerne og primærgrupperne indtog relativt stabile socialøkologiske positioner i forhold til hinanden. På den baggrund var der en høj grad af kulturel integration, hvoraf der kunne udvikle sig et relativt fast mønster af sociale normer og handlinger, der kunne udkrystallisere sig i et særligt kulturelt mønster. Bundetheden til en bestemt lokalitet, det tætmaskede netværk af mangesidede, mellemmenneskelige relationer og mistroen mod fremmede uden for dette felt er karakteristiske træk i dette kulturelle mønster.

Bønder og husmænd eller med en anden samlende betegnelse, almuen, udgjorde een kulturel hovedgruppering med sin karakteristiske livsstil i området. Den anden kulturelle hovedgruppering, Hanssen kan udskille i sin analyse, er de befolkningsgrupper og individer, der repræsenterer en urban ("bymæssig") livsstil. Som samlende betegnelse benytter Hanssen her ordet "købstadsfolk", omend disse befolkningsgrupper ikke alene var bosat i byen, men også på landet blandt almuen. Ud fra en tese om en stigende økonomisk og social differentiering i løbet af 1700-tallet analyserer Hanssen det urbane menneske som type og fremhæver de urbane individers funktion som en gruppe specialister i samfundet. Disse grupper indtog en anden økonomisk og social position end almuen, og i kulturel henseende var det vigtigt for dem at kommunikere dette forhold. Hvor Hanssen i analysen af bøndernes livsstil fokuserede på netværket og relationernes karakter og på den kulturelle integration, dette affødte indadtil, bliver et væsentligt led i analysen af den urbane livsstil at udskille de elementer og adfærdsformer, hvorigennem de urbane grupper bekræftede og kommunikerede deres eksklusive og forfinede livsstil.

Afgrænsningen og bestemmelsen af de to store kulturelle grupperinger, som Börje Hanssen betegner som henholdsvis den pagane gruppe, repræsenterende en pagan ("landlig") livsstil, og den urbane gruppe, repræsenterende en urban livsstil, står som et væsentligt resultat af hans analyse. I samtidige kilder finder han belæg for, at almue og købstadsfolk betegnet som to forskellige grupper og livsmønstre indgik i folks opfattelse af tilværelsen. Hanssen opstiller herefter begrebsparret pagan og urban og konkluderer, at de to begreber er forbundet med hinanden, idet grupperne eksiste-

rer side om side og kun kan opfattes og defineres i forhold og modsætning til hinanden. Han understreger endvidere, at begrebsparret kun gælder den situation, som han har analyseret, dvs. 1600- og 1700-tallets Skåne. Han diskuterer således ikke, hvorvidt begrebsparret kan benyttes mere generelt.

I begyndelsen af 1950'erne begyndte etnologerne, inspireret af den socialantropologiske forskningstradition, at anlægge et helhedssyn på de udvalgte analyseobjekter, og Börje Hanssens analyse af den pagane livsstil står endnu i dag som et inspirerende eksempel på en sådan helhedsanalyse af det klassiske bondesamfund. I stedet for at udforske det traditionelle bondemiljø i et nyt perspektiv valgte mange etnologer dog at foretage lokal-samfundsundersøgelser eller undersøgelser i andre kulturelle miljøer.

I "Österlen" er det overordnede tema studiet af økonomisk, social og kulturel integration i en given historisk situation. Dette aspekt har sociologen Joan Rockwell også taget op ud fra en nytolkning af Evald Tang Kristensens beretning om almuelivet og August F. Schmidts skildring af landsbyens gilder (Schmidt 1950). Hun opfatter den uudsiftede landsby som en økonomisk, politisk og social enhed eller organisation, der indeholdt et netværk af forskellige relationer. Man kan udskille netværk i forbindelse med økonomisk aktivitet, magtrelationer og et meget klart netværk omkring festivitas, udtrykt i de utallige gilder, der fandt sted inden for landsbyens rammer. Gilderne, det fælles samvær og den institutionaliserede adfærd (se Gormsen 1980, s. 453), der var forbundet hermed, tolker Rockwell som værende de centrale knudepunkter i landsbyens sociale organisation. Det var gilderne, der holdt netværket af de utallige, mangesidede relationer sammen. I landsbyen fandtes gilder knyttet til bylaget og dets funktioner; gilder knyttet til arbejdslivet, hvor udveksling af gensidig arbejdshjælp blev markeret ved afholdelsen af et gilde ved arbejdets slutning, og hvor de socioøkonomiske relationer således blev bekræftet; og endelig rituelle gilder, der enten var knyttet til det enkelte individs livscyklus, og hvor man ved gildet markerede individets overgang fra een status til en anden, eller var knyttet til kalenderåret og bondens arbejdsår. Uanset anledningen til gildets afholdelse havde gilderne den funktion at opretholde solidariteten og den kulturelle integration i landsbysamfundet (Rockwell 1974).

Som nævnt understreger Börje Hanssen også dette tætte væv af mangesidede relationer og præciserer herved visse træk i den traditionelle bondekultur. Samtidig når han imidlertid videre, idet han viser, hvorledes dette forhold havde en integrerende og stabiliserende effekt indadtil på det kulturelle mønster, der udfoldede sig i landsbyen. Endelig er hans vurdering af begrebsparret pagan/urban som to af hinanden afhængige modpoler interessant, idet bevidstheden om de to livsmønstre også indadtil i bondekulturen havde en integrerende effekt. Samtidig kan påvisningen af dette relationsforhold åbne for nye problemstillinger vedrørende opfattelsen af bondekulturen som en del af en større samfundsmæssig helhed (se f.eks.

Wolf 1966, Redfield 1956). Flere lignende situationsanalyser — i forskellige historiske situationer — vil sandsynligvis kunne bidrage til et mere præcist og nuanceret billede af den traditionelle bondekultur.

Regionale kulturvariationer

I det førindustrielle bondesamfund var der betydelige regionale forskelle med hensyn til udformningen af kulturelle mønstre, et forhold, som flere etnologer har beskæftiget sig med. I den diffusionistisk orienterede forskningstradition studerede man forskellige kulturelementers udbredelse og spredning i rum (se f.eks. Erixon 1945). På baggrund heraf kunne man diskutere, hvorledes forskellige områder med karakteristiske, kulturelle træk udskilte sig og afgrænsedes, og i analysen blev forhold som tid, rum og socialt miljø inddraget (se Svensson 1966).

Som led i en bredere forklaring af sådanne regionale kulturvariationer og mønstre har man i nyere etnologisk forskning inddraget det økologiske aspekt i analysen. Økologi er oprindeligt en naturvidenskabelig disciplin, der studerer organismers kollektive tilpasning til det omgivende naturmiljø, men synsvinklen kan overføres til studiet af primærproducenter. I den tid, hvor bondeøkonomien fortrinsvis fungerede som egenproduktion med henblik på egenkonsumtion, bestod den primære økonomiske aktivitet for den enkelte producent i at transformere de energikilder, der var til rådighed i det omgivende naturmiljø, til produkter, der kunne konsumeres (Wolf 1966). Økologi handler om husholdning med energiformer, og om hvorledes den energi, miljøbetingelserne byder forskellige befolkningsgrupper, udgør basen for deres livsform (Daun och Löfgren 1971, s. 95).

De økologiske betingelser og den næringsstruktur, som udvikles på basis heraf, kan udgøre en værdifuld baggrund for tolkningen af forskellige former for social organisation. Således har David Gaunt analyseret husholdsstrukturen i nogle midtvenske sogne med forskellige økologiske og økonomiske forudsætninger (Gaunt 1977). Ligeledes har Ottar Brox analyseret husholdsstruktur og arbejdsorganisation samt arvepraksis i to nordnorske landsbyer med forskelligt økologisk grundlag (Brox 1964). Ulf Vasström har sat samarbejdsformer i skærgårdsfiskeriet i relation til økologiske vilkår (Vasström 1971), og en social institution som nattefrieriet, der var almindelig i Nordsverige, har Orvar Löfgren vurderet i forhold til de økologiske betingelser og næringslivets udformning i dette område (Löfgren 1969). For alle de nævnte analyser gælder, at det økologiske aspekt ikke alene er grundlaget for en analyse, men benyttes sammen med et økonomisk aspekt, og ofte må også f.eks. juridiske forhold (f.eks. ejendomsretten til jord eller fiskevand), demografiske forhold og teknologi inddrages i analysen.

Karen Schousboe har i en diskussion af korndyrkningens rentabilitet for

1700-tallets gårdbrug påpeget, at på grund af det lave foldudbytte på de uudskiftede jorder måtte bondegårdens produktion rettes mod flere og lige så vigtige produktionsgrene som kornavl, således at bonden kunne betale skatter og afgifter og sikre sig midler til aflønning af tjenestefolk og til re-investering i produktionen. Det blev væsentligt at producere andre varer, agrare som ikke-agrare, med salg for øje. 1700-årenes bondebrug fik altså en sammensat produktionsprofil, hvor supplerende indtægtskilder til korn-dyrkningen f.eks. kunne være kreaturopfødning, træforarbejdning, tekstil-tilvirkning og dyrkning af handelsplanter som hør, hamp, humle og tobak (Schousboe 1979).

Den sammensatte produktionsprofil er et karakteristisk træk, når man betragter den førindustrielle bondeøkonomi, og det vil være en vigtig opgave fremover at få sådanne økonomiske typer kortlagt og bestemt mere præcist. I den forbindelse kan man udskille en række økologisk betingede variationer, de såkaldte "økotyper". Blandt sådanne økotyper nævner Bjarne Stoklund "slettebonden", "skovbonden", "hedebonden", "marskbonden" og "kystbonden" (Stoklund 1976a). Økotypebegrebet kan benyttes som et nyt-tigt redskab, når man vil forsøge at forstå nogle økonomiske variationer, og i analysen af den økonomiske aktivitet, der er forbundet med de enkelte nær-ingstyper, kan det økologiske aspekt anvendes til systematisering af de empiriske iagttagelser f.eks. ved udarbejdelsen af diagrammer, der viser pro-duktionsprofilens sammensætning og arbejdsintensiteten i forhold til res-ourceunderlaget (se f.eks. Löfgren 1971 og 1978; Stoklund 1978).

Den svenske etnolog Ake Campbell, der allerede i 1920'erne og 1930'-erne studerede samspillet mellem naturomgivelser og bondeøkonomien (Campbell 1928 og 1936), har på mere systematisk vis karakteriseret henholdsvis den skånske slettebonde og skovbonde. Mens slettebonden baserede sin økonomi på kornavl, lå hovedvægten i skovbondens økonomi på kvæg-avl suppleret med forskellige binæringer med basis i udnyttelsen af skoven. Slettebonden viste ringe grad af mobilitet, og hans kontaktfelt var snævert afgrænset i rum, mens skovbonden viste betydelig grad af mobilitet og havde et vidtstrakt kontaktfelt i geografisk henseende. Slettebonden levede i store landsbyer, hvor den sociale organisation i høj grad var centreret omkring for-melle sociale institutioner. Skovbonden derimod levede i et område præget af små landsbyer eller enkeltgårdsbebyggelse, og her spillede uformelle institutioner den største rolle i den sociale organisation. Med hensyn til kulturelle normer og vurderinger var slettebonden konservativt indstillet, mens skovbonden var præget af "entreprenørånden". I "Østerlen" har Börje Hanssen iagttaget de samme forskelle mellem slettebønder og skov-bønder med hensyn til økonomi, kontaktfelt og kulturelle adfærdsmønstre (Hanssen 1952, s. 232ff).

Som kriterium ved afgrænsningen af marskbonden og hedebonden som økotyper nævner Stoklund først og fremmest den specielle teknologi og

de særlige dyrkningsteknikker, hvormed man søgte det optimale udbytte af henholdsvis den fede og tunge lerjord og den magre og lette sandjord (Stoklund 1976a). Betragter man disse to typer, må andre træk imidlertid også fremhæves og diskuteres. Både hedebonden og marskbonden boede i områder præget af enkeltgårdsbebyggelse, og begge benyttede sig som nævnt i deres økonomiske aktivitet af en særlig teknologi og dyrkningsteknik. Hedebondens økonomi var i høj grad baseret på en selvforsyningsøkonomi, hvor udnyttelsen af heden spillede en væsentlig rolle, dels i produktionsledet, dels i husholdningen (se Højrup 1971), og her levnedes ikke meget overskud til overflødig eller mere luksusbetonet konsumtion (se Gormsen 1982). Marskbondens økonomi var baseret på kornavl eller opdræt af kvæg, og tidligt indrettedes produktionen efter markedsforholdene, og jorden blev tilsyneladende — i hvert fald i visse marskegne — tidligt kapitaliseret. Hvor produktionen var indrettet på kornavl, krævede dyrkningen af den stive lerjord megen arbejdskraft, hvorfor man her finder meget store gårdhushold med mange tjenestefolk. Desuden suppleredes husholdet i høsttiden og tærskesæsonen med fremmed arbejdskraft, sæsonarbejdere, som kom langvejs fra, og som boede i hytter adskilt fra gårdhusholdet. I økonomisk henseende havde hedebonden et vidtstrakt aktivitetsfelt, men hans primære relationer var stærkt lokalt forankret i bondemiljøet. Også den store og rige marskbonde havde et vidtstrakt aktivitetsfelt, og det gjaldt også slægtsrelationer, der dels omfattede indgifte i andre storbønders familie, dels rakte ind i præste- og borgerfamilier. Endelig ser man, at marskbonden etablerede et økonomisk overskud, der kunne investeres i et mere luksusbetonet forbrug. Således finder man hos de rige storbønder på Ejdersted træk i anvendelsen og indretningen af boligen, som man også ville kunne finde i urbane miljøer.

De træk, jeg har fremhævet hos to forskellige økotypen, må ikke opfattes som noget forsøg på egentlig komparation. Eksemplet viser blot, at nok kan man forsøge at udskille forskellige økotypen i det førindustrielle bondemiljø, men det vil være nødvendigt at foretage mere omfattende og systematiske analyser af den situation, disse forskellige mennesker agerede i, før man kan få et mere præcist billede dels af de enkelte kulturelle mønstre, dels af den traditionelle danske bondekultur vurderet i sin helhed. På baggrund af en lang række situationsanalyser udført ud fra et helhedssyn, hvor det økologiske aspekt i analysen kun vil være eet blandt mange andre aspekter, kan man måske begynde at diskutere strukturelle og organisatoriske forskelle og ligheder inden for komplekset dansk bondekultur.

”Kystbonden” betragtet som økotype repræsenterer endvidere ikke kun eet mønster. Her må man skelne mellem flere forskellige former. På den ene side bønder, der udnytter havet til sæsonfiskeri, når det kan passes ind i arbejdsåret (det gjaldt f.eks. mange bønder langs den jyske vestkyst), og de jordløse eller mindre jordbrugere, der ernærer sig som egentlige fiskere og fisker alene med afsætning for øje. På den anden side bønder, der kombi-

nerer landbrug med søfart og derved afsætter en del af et områdes landbrugsproduktion til områder med en anden produktionsprofil (det gjaldt f.eks. de thylandske og vendsysselske skudehandlere og den tidlige søfart i Vadehavsområdet og det syddanske øhav), og jordejere, der er beskæftiget i udenlandsk eller oversøisk søfart (det gjaldt f.eks. på mange Vadehavsøer).

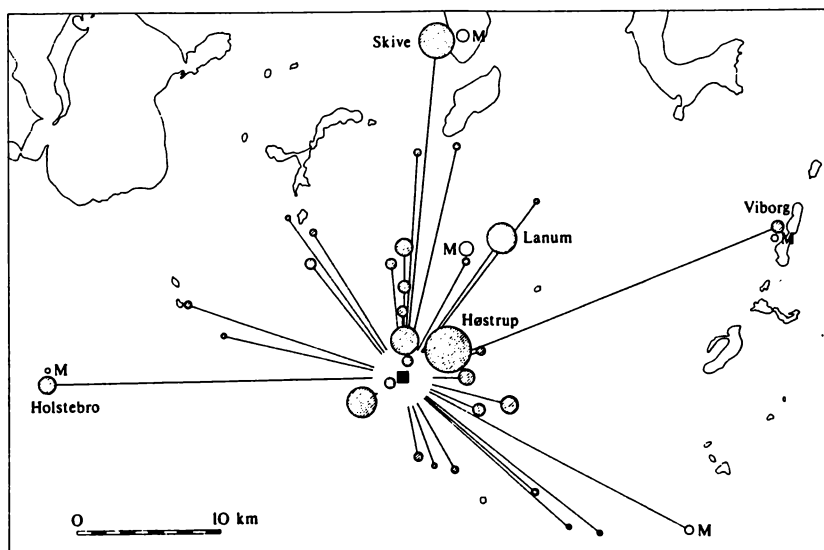

Fig. 1. Hedebonden Peder Knudsens økonomiske aktivitetsfelt.

Hedebondens økonomi var i vid udstrækning baseret på selvforsyning, men hedebonden havde et vidtstrakt aktivitetsfelt i økonomisk henseende. Den lille mængde korn, der var til overs til salg, afsatte Peder Knudsen i Skive og Holstebro. I Viborg afsatte han torvevarer, og i disse tre købstæder købte han jern, tømmer og varer til brug i gårdens husholdning. Kvæg og uld var vigtige handelsvarer for hedebonden. Kvæg blev solgt på markeder til enkeltpersoner i omegnen. Uld, smør, fåreskind o.l. afsatte Peder Knudsen til en hosekræmmer i Høstrup og modtog til gengæld kolonialvarer, søm, træsko osv. På kortet angiver kvadratet Peder Knudsens gård i Staulund i Haderup sogn. Cirklerne, hvis areal er direkte proportional med antallet af kontakter, angiver lokaliteter, hvortil han havde økonomiske kontakter, og M de markeder, som han besøgte. (Efter Gudrun Gormsen, *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*. Folk og Kultur 1982).

I forbindelse med udredningen af sådanne mønstre må man endvidere i analysen inddrage en tidsdimension. Orvar Löfgren har således vist, hvorledes der i et kyst sogn i Halland i det 19. århundrede i takt med befolkningstilvæksten, ændringer i den makroøkonomiske struktur og ændringer i bondeøkonomien i retning mod en mere markedsrettet produktion opstod en egentlig fiskerbefolkning, som i sin økonomi udnyttede en række ressourcer, der i forbindelse med omlægningen af landbruget ikke længere havde en central placering i dette produktionsmønster (Löfgren 1976 og 1977). Bjarne Stoklund har vist, hvorledes den økonomiske aktivitet i et område i Sydsjælland har forandret sig i takt med ændringer i det økologiske grundlag og i den økonomisk/juridiske struktur fra 1500-tallet til midt i 1800-tallet, og har diskuteret, hvorledes et særligt kulturelt adfærdsmønster fulgte og "overlevede" i denne proces (Stoklund 1976a). Endelig kan Stoklunds analyser af kulturen på Læsø ses som et fint eksempel på, hvorledes man kan forklare særlige kulturelle former ud fra økologiske forandringer og historiske forudsætninger, hvis man studerer dem i et langt tidsperspektiv (Stoklund 1969, 1971b, 1972 og 1980).

Udover situationsanalyser foretaget i forskellige historiske situationer vil det også være vigtigt at foretage flere analyser, hvor man studerer lokale tilpasningsformer og kulturelle mønstre i et langt tidsperspektiv og i forhold til makroøkonomiske rammer, således at man ikke blot fokuserer på variationer i rum, men også vurderer bondekulturens udformning som resultat af en historisk proces (se Löfgren 1980).

Husmænd

Claus Bjørn har konstateret, at de traditionelle binæring i bondeøkonomien forsvandt i takt med udviklingen i landbruget i det 19. århundrede (indledning til Mathiesen 1982), dvs. at den sammensatte produktionsform forsvandt, efterhånden som den agrare produktion intensivredes. Samtidig har Orvar Löfgren vist, hvorledes der i løbet af det 19. århundrede opstod nye, sammensatte produktionsmønstre hos den stadigt voksende gruppe af jordløse og små jordbrugere i bondesamfundet. Her kunne man gennem intensiv udnyttelse af familiens arbejdskraft kombinere en række tilsyneladende ubetydelige ressourcer og "overleve på næsten ingenting" (Löfgren 1976 og 1978). Ligeledes har Agneta Boqvist illustreret den samme proces i et skovområde i det sydvestlige Sverige, hvor skoven blev udnyttet til stadig flere og mere specialiserede næringer. Hun ser ændringen i den makroøkonomiske struktur, den tiltagende markedsdannelse og den deraf følgende udvidelse i næringsstrukturen, som en forudsætning for den stærke befolkningstilvækst og proletarisering i området (Boqvist 1978). Tilsvarende undersøgelser er ikke foretaget på dansk empiri, omend småbrugenes og de

jordløses levevis er skildret, dels inden for det sjællandske godssystem (Skrubbeltrang 1940), dels generelt (Skrubbeltrang 1952).

Skrubbeltrang nævner dog, at husmænd i visse egne drev binæringer for derved at supplere familiens udkomme. I den fynske sletteegn ernærede mange husmænd sig således ved vævning, i skovegne kunne man forarbejde trævarer, og i de jyske hedeegne var det også fortrinsvis husmændene, der skaffede sig ekstrairdtægter ved fremstilling af uldne, strikkede varer (Skrubbeltrang 1952, s. 108). Ligeledes har Georg Nørregaard i sin analyse af proletariseringen i landbosamfundet nævnt, at i 1870'erne kunne størstedelen af husmændene i et sogn i det midtjyske skovområde ernære sig af egen drift, idet husmændene her drev binæringer baseret på udnyttelsen af skoven (Nørregaard 1951, s. 149). Det skulle således være muligt at analysere lignende processer i danske lokaliteter. Her vil det være væsentligt ikke blot at belyse, hvorledes ændringerne i bondebruget fik betydning for fremkomsten af nye produktionsmønstre, men også at vurdere, om den sociale og økonomiske situation ændrede sig lokalt, og hvorvidt dette fik indflydelse på det lokale netværk af sociale og økonomiske relationer.

Fællesskabstidens landbosamfund var differentieret i social og økonomisk henseende. I det 17. og 18. århundrede var det at være husmand dog ofte kun et stadium i individets livscyklus. Mangen husmand havde været gårdmandsbarn for senere i livet at blive inderste og husfæster. Derefter kunne han i en periode være fæstebonde for at ende sine dage som husmand eller insidder (Skrubbeltrang 1952, s. 14). Med den stadige befolkningstilvækst, det øgede pres på jorden, jordpolitikens bevidste styrkelse af gårdmandsbruget og ændringen af de eksisterende store og mellemstore brugsenheders driftsformer øgedes i løbet af 1800-tallet den økonomiske og sociale differentiering i landbosamfundet. Husmændene kom efterhånden til at udgøre en selvstændig klasse.

Det 19. århundredes stærkt voksende gruppe af husmænd var en differentieret befolkningsgruppe, men det er et gennemgående træk for langt de fleste af husmændene, at de kom til at fungere som en arbejdskraftreserve for større landbrug og derved kom i et afhængighedsforhold til enten godsejere eller bønder. I takt med hoveriafløsningen måtte godserne omorganisere arbejdet, og arbejdet på hovedgårdsjorden blev nu udført af fæstehusmænd, lejehusmænd eller tyendehusmænd. Man indgik en arbejdskontraktlig aftale med godset, og for de egentlige herregårdsarbejdere, der ikke havde jord, tegnede tilværelsen og fremtiden sig trøstesløs (Christiansen 1975). Også for den husmand, der var knyttet arbejdsmæssigt til en gård, var afhængighedsforholdet et karakteristisk element. I takt med intensiveringen i landbruget havde gårdene behov for i stigende grad at udnytte sæsonarbejdskraft i driften. I slutningen af århundredet foretrak mange gårdmænd endog at ansætte en fast daglejer i stedet for tjenestefolk, idet konen da kunne hjælpe med malkearbejdet. Sæsonarbejdet faldt i reglen på tidspunkter,

hvor der også krævedes en arbejdsindsats hjemme. Desuden rådede de fleste husmænd ikke selv over egen trækraft, men var afhængige af ydelser fra gårdmænd til pløjning, harvning, hjemkørsel af korn og tørv osv. De fleste husmænd var således ikke herre over deres egen driftsmåde.

Arbejdet ude og afhængigheden af gårdmændenes tjenesteydelser var den ene side af sagen. Daglønnen var samtidig lav, mens priserne på livsforbrødenheder steg. Husmandsbrugene lå gerne på de dårligste jorder, og der var sjældent råd til at gå i gang med større grundforbedringsarbejder eller andre former for investering i produktionsleddet. Bedst stillet var de husmænd, der kunne supplere driften af deres egen lille jordlod med et håndværk og eventuelt også sæsonarbejde, og husmændene i de magreste egne af Jylland, hvor nyopdyrkningen af hedeegnene gav småbrugere større chancer end i de gode kornegne. Her var husmændene ganske vist i flertal, men de lå indeklemte med deres alt for ringe arealer. Den økonomiske opgang, der skete i kornsalgperioden, og som bevirkede stigende velstand i gårdene, gjaldt ikke husmændene. Den stigende frigørelse af bonden i politisk, social og økonomisk henseende var tværtimod med til at øge klasseforskellene i landbosamfundet, og den satte den fattigdom, der herskede i mange husmandshjem, i relief (Nørregaard 1951).

Husmændenes levevilkår var dels et landarbejderproblem, dels et spørgsmål om husmandsbrugets levedygtighed. I 1870'erne og 1880'erne var dette aspekt af husmændenes situation ofte diskuteret, og mere intensive driftsformer på det lille brug såsom spadebrug, pløjning med køer, hønseavl, gedeavl og frøavl blev ofte fremhævet. Arbejderproblemet var væsentligt i visse egne, men i andre egne markerede en ny husmandstype, "præmiehusmanden", sig: Den husmand, som i stadig større grad satsede på en forbedring og intensivning af driften af sin egen jordlod, og som om muligt arbejdede hen imod udvidelse af jord og bedrift. I hvert fald i Vestjylland, hvor væksten i huse havde været betydelig, blev denne type husmænd og dermed den forandring, der skete i husmandsbrugets drift, almindelig.

Husmanden Peder Lykke fra Nees sogn, hvis erindringer og dagbog nyligt er udgivet (Damgaard (Udg.) 1983), kan stå som repræsentant for denne type. Efter sit giftermål i 1874 startede han i en lejestue, men "der var ikke nogen jord at tumle med og intet ud over daglejemarschens ensformige liv". Året efter nåede han ved køb af et forsømt, lille brug sit mål, nemlig et "hjem at vi kunne have en ko", og herefter viser hans dagbog og erindringer, hvorledes han gennem daglejerarbejde tjente penge til skatter og afgifter, med besvær skaffede foder til koen, satte huset i stand og forbedrede den sandede agerjord. Mens Peder Lykke gik på dagleje, passede hans kone brugen, og de kunne se, at "meget i marken blev forsømt". Da daglejerarbejdet samtidig var fysisk opslidende, gav Peder Lykke sig til at være mere hjemme, og "vi kom så vidt, at vi kunne have tre køer". Derefter solgte han den ene ko og anskaffede sig to små heste og blev således uafhængig af gårdmæn-

denes trækraft, og efterhånden blev jordtilliggendet langsomt udvidet og driften intensiveret.

Den generelle driftsomlægning i landbruget, hvor hovedvægten efterhånden blev lagt på den animalske produktion med et udvidet og forbedret kvæghold til følge, fik stor betydning for husmandsbruget, idet det skabte velegnede rammer for en intensiv driftsform på det lille brug. De forædlings- og afsætningsinstitutioner, der var etableret i takt med andelsbevægelsen, skabte endvidere de økonomiske betingelser for et mere rentabelt husmandsbrug.

Husmandsbruget havde nu vist sin eksistensberettigelse som en selvstændig og enkel driftsform, og målet for husmandsbevægelsen var at få tilstrækkelig jord til alle. Med jordlovene af 1919 oprettedes der en række stats-husmandsbrug. Ofte blev brugene placeret i kolonier, som med deres grundmurede Bedre-Byggeskik-huse blev en karakteristisk bebyggelsesmæssig enhed på landet (Solvang 1978). Endvidere kunne der ofte inden for en sådan husmandskoloni udvikles en høj grad af kulturel integration. Alle havde fælles startvilkår, mange var yngre ihærdige mennesker, der kom flyttende til forskellige steder fra, familiens arbejdskraft var koncentreret i den intensive drift, og ofte gik man i en koloni sammen om løsning af større opgaver, som f.eks. fælles leje af et tærskværk eller indkøb af en selvbinde og udnyttelse af trækraft. Fællesskabet bekræftedes ved opretholdelsen af de sociale relationer i fælles samvær, ligesom man ved møder i husmandsforeningen kunne bekræfte familiebruget som livsform.

Det lille intensive landbrug, drevet ved een families arbejdskraft, har dog ikke kunnet overleve den modernisering og rationalisering, der er foregået i landbruget siden 1960, hvor udviklingen mod stadigt større driftsenheder er et karakteristisk element.

Den danske bondegård

Med landboreformerne skabtes forudsætningerne for en ny agrar struktur, hvor den enkelte bondegård (af mellemstor størrelse) blev bondesamfundets bærende enhed. Den nye agrare struktur tegnede sig klart ved slutningen af det 19. århundrede, og i 150-året for stavnsbåndets ophævelse konstaterede Fridlev Skrubbeltrang: "Mejeribruget blev den kampplads, hvor det mindre landbrug vandt sin afgørende sejr over herregårdsdriften. — Andelsbevægelsen var sejrens organisator" (Skrubbeltrang 1938, s. 109). Med andelstidens landbosamfund ses ændringerne klart. På de enkelte brug skete forandringerne på det driftsmæssige og teknologiske plan dog langsomt, omend nogenlunde konstant gennem stort set hele det 19. århundrede.

Udskiftningen — og den gradvise overgang til selveje — gav mulighed for at etablere en rationel drift på den enkelte gård. Allerede kort efter refor-

mernes gennemførelse forøgedes foldudbyttet og dermed den kornmængde, der kunne sælges, og hoveriafløsningen bevirkede, at hesteholdet kunne indskrænkes til fordel for en større malkekvægsbesætning (Skrubbeltrang 1978, s. 71f). Endvidere udførte man gennem hele perioden grundforbedringsarbejder, først ved bortrydning af sten fra markerne, siden ved mærgling og fra omkring 1860 også ved dræning (Skrubbeltrang 1948). På en sjællandsk gård blev driften omkring 1830 omlagt til 7 skifter, omkring 1850 til 10, og fra 1860 var der 7-årig omdrift. Helbrak blev indført og benyttedes til omkring 1860. Sidst i 1830'erne anskaffede man en engelsk svingplov, der allerede i 1840 blev afløst af en amerikansk plov med støbt muldfjæl. I 1848 fik man svenskharve. Tromle havde været brugt siden århundredets begyndelse, og den erstattedes først i 1886 af en ringtromle. Den første kornrensemaskine blev købt omkring 1830, og i 1872 fik man en to-hestes tærskemaskine. I 1869 anskaffede man en hånddreven hakkelsesmaskine, og fra 1870'erne benyttede man håndredskaber af stål i stedet for af træ (Skrubbeltrang 1938, s. 101f).

Denne gård var sandsynligvis tidligt med med hensyn til indførelsen af nye arbejdsmåder. Læser man de landøkonomiske amtsbeskrivelser fra første del af 1800-tallet og Krarup og Tuxens beskrivelse over det danske landbrug, der følger udviklingen fra ca. 1835 til århundredets slutning, tegner billedet sig noget anderledes. Disse beskrivelser sammenfatter imidlertid de helt generelle træk i udviklingen, mens det sjællandske eksempel belyser et konstant og bevidst forløb. En nærmere gennemgang af bonde dagbøger fra perioden ville sandsynligvis, eksemplificeret ved enkelte gårdbrug, tegne det samme billede, omend driftsøkonomiske resultater og direkte udtryk for forandringsprocessen næppe altid ville kunne måles, men vurderet i deres helhed kan de tegne et mønster.

En ny tids bonde

Netop med udgangspunkt i en sjællandsk bondes optegnelser fra årene umiddelbart efter landboreformerne har Karen Schousboe diskuteret, hvorledes en ny bondetype agerede inden for rammer, der var væsentligt anderledes, end de havde været i den udsiftede og hoverityngede, sjællandske landsby. Det vises, hvorledes fæstebonden Søren Pedersen gennem forandring af sædskiftet, indførelse af nye afgrøder og anvendelse af nye redskaber forøgede sin kornproduktion og dermed sit kornsalg betydeligt fra 1821 til 1838 (Schousboe (Udg.) 1983).

Fællesskabstidens fæstebonde var i sine muligheder for at udnytte jorden begrænset af samspillet mellem det agrarteknologiske stade, godsstrukturen (herunder afgiftsydelsens karakter og omfang) og landsbyfællesskabet. Den stigende hoveribyrd bevirkede, at man måtte holde flere tjene-

stefolk, og at hesteholdet måtte udvides på bekostning af dyrkning af korn til reproduktion og reinvestering. Korndyrkningens rentabilitet var på grund af det agrartechnologiske stade begrænset, og fæstebonden måtte derfor på forskellig vis supplere indtægterne fra landbruget med andre indtægter. Det kunne f.eks. ske ved opdræt af svin og gæs, der kunne græsse på overdrevs-jorderne, samt ved en lang række økonomiske transaktioner af socioøkonomisk art. Det var således meget almindeligt, at fæstebonden lånte eller lejede køer, får, såkorn og penge af tjenestefolk og husmænd. Sådanne lån, der var meget langfristede, betalte bonden ofte ved at stille en lille strimmel jord til rådighed for udlejeren. Jordfordelingen i landsbyen blev administreret af bønderne, og i en tid, hvor godset lagde bondejord ind under hovedgårds-jorden, blev det nødvendigt for bonden indadtil at kunne hævde sin ret inden for driftsfællesskabet. Ligeledes skulle han udadtil kunne demonstrere sin evne til at opfylde de økonomiske forpligtelser, der var forbundet med hans økonomiske lånetransaktioner. Fæstebonden var afhængig af det tætte netværk af økonomiske relationer i landsbyen. Samtidig var det vigtigt for ham at etablere et sådant netværk og til stadighed bekræfte relationerne.

For godset medførte landboreformerne et øget behov for kapital, dels til gennemførelse af udskiftningen og udflytningen, dels til omorganisering af arbejdet og opbygningen af et nyt produktionsapparat. I det gamle produktionsmønster, hvor indtægterne af hovedgårdsjorden, dyrket af hovbønder, efterhånden var blevet kernen i godsøkonomien, stod fæstebøndernes restancer ofte ubetalte hen. Godset krævede i den nye situation afgifterne betalt, ligesom man øgede indfæstningen betydeligt. Herved ændredes fæstebondens vilkår. For at kunne etablere sig og for at kunne blive ved gården skulle han tilvejebringe store pengesummer. Hans jordtilliggende var ved udskiftningen og ophævelsen af driftsfællesskabet blevet en fast størrelse. Det blev muligt at intensivere og udvide driften på gården, og Karen Schousboe viser, hvorledes disse forhold ændrede bondens livsform.

Den klassiske bonde var forankret i landsbyfællesskabet. Han benyttede det i sin økonomiske ageren, og gennem landsbyens sociale organisation med de mange institutionaliserede samværsformer systematiseredes adfærdsmønsteret. Det gjaldt for bonden om i sin fremtoning fysisk at kunne overstråle sine naboer og slægtninge. Han skulle kunne hævde sin ret, være god til at slå og god til at drikke i gildeslag, og han kunne f.eks. demonstrere sin økonomiske formåen ved antallet af sølvknapper på klædedragten. For den ny tids bonde var det derimod nødvendigt at drive sin gård så rentabelt som overhovedet muligt. Arbejdsomhed, flid, sparsommelighed og driftighed blev dyder, der indgik som væsentlige elementer i hans attitudekompleks (Schousboe (Udg.) 1983).

Karen Schousboes udredning og diskussion af den klassiske og en ny tids bonde er interessant, idet hun har forsøgt at udrede grundlæggende vilkår for udformningen af en livsform, og idet hun søger at nå frem til en karak-

teristik af kulturelle adfærdsmønstre i forbindelse hermed. Börje Hanssens analyse af den pagane bondes livsstil omhandlede de samme problemstillinger. Skønt Österlen er et udpræget godsområde, har Hanssen overhovedet ikke inddraget relationerne mellem gods og gårdbrug i sin analyse. Hanssen vurderede bondens aktivitetsmønster i forhold til selvforsyningsøkonomien, mens Schousboe ser mønstret i sammenhæng med godsstrukturen. Alligevel stemmer deres iagttagelser vedrørende den "klassiske" bonde på flere punkter overens.

Hidtil har betegnelsen "en ny tids bonde" vel mest været sat i forbindelse med "andelsbonden" eller måske snarere "andelsgårdmanden" (jfr. Skrubbeltrang 1948). Den produktivitetsøgning, der i form af et stadigt stigende høstudbytte fandt sted i kornsalgperioden i takt med grundforbedring, ændrede driftsformer og anvendelse af ny teknologi, er udtryk for, at bondeøkonomien ændrede karakter. Ikke kun fæstebønder havde behov for at tilvejebringe større pengesummer. Også de bønder, der købte deres gårde til selveje, stod over for problemet, ligesom den situation, hvor gården skulle overdrages til den følgende generation, krævede større pengesummer, idet gårdarvingen skulle udbetale arv til sine søskende (Gormsen 1982). Flere undersøgelser af, hvorledes 1800-tallets bonde agerede mere specifikt i økonomisk, social og kulturel henseende vil sandsynligvis kunne nuancere billedet, ligesom man herved bedre vil kunne vurdere forandringerne i landbosamfundet i en samlet helhed.

Eric Wolf har skelnet mellem to typer gårdmænd: bonden ("the peasant"), for hvem det at drive landbrug er en livsform ("a way of life"), og landmanden ("the farmer"), der driver sin gård ud fra en forretningsmæssig indstilling (Wolf 1966). Den målrettede økonomiske aktivitet omkring intensiveringen af gårdbruget og den stadigt større integrering i en markedsøkonomi tegnede sig klart i den sidste del af det 19. århundrede. I forordet til genudgivelsen af gårdmand Christen Mathiesens skildring af udviklingen i landbruget i det sydvestlige Jylland konstaterede Claus Bjørn, at det billede, der tegnes,

"præges af en stedse stigende kontakt med den alment teknologisk-faglige udvikling, af en stadig mere målrettet udnyttelse af de naturgivne ressourcer, der søges aftvunget et stigende udbytte, og i det hele fremkomsten af en mere, man kunne betegne det kalkulatorisk indstilling hos landbrugerne i forholdet til deres bedrift og dens muligheder" (indledning til Mathiesen 1982).

Driftsomlægningen og moderniseringen af landbruget var internt i gårdbruget led i denne målrettede økonomiske aktivitet. Allerede i 1860'erne fremmede man den animalske produktion for derigennem at kunne øge den vegetabiliske. Men prisudviklingen og tilstedeværelsen af afsætningsmuligheder

var medvirkende til, at hovedvægten i de følgende år blev lagt på mejeribrug. Den økonomiske aktivitet, andelsbonden udfoldede inden for sin gårds rammer, var ikke længere primært rettet mod egen produktion med henblik på egen konsumtion. At selvforsyningsøkonomien var endeligt på retur, ses bl.a. af, at antallet af får blev stærkt reduceret mellem 1861 og 1909. Fårene, der gav kød, uld og tælle, havde tidligere udgjort langt den største del af den samlede husdyrbestand. I samme periode blev antallet af hornkvæg fordoblet, mens svinebesætningerne steg endnu stærkere. I forbindelse med husdyrbrugets større betydning ændredes sammensætningen af det dyrkede areal. Rodfrugtdyrkning var overalt i stigning, mens dyrkning af hvede og byg var i jævn tilbagegang. Endvidere øgedes produktivitet. Høstudbyttet forøgedes, dels på grund af den rigeligere gødningsmængde fra husdyrholdet, dels på grund af stigende anvendelse af kunstgødning, og også mælkemængden pr. ko steg, samtidig med at importen af foderstoffer øgedes (Bjørn 1982).

Disse ændringer på det økonomiske plan er væsentlige forudsætninger for en vurdering af den situation, der gjaldt for 1800-tallets gårdmand, og for en analyse af forandringen. Det vil dog være vigtigt også at inddrage andre faktorer, således at man kan få et billede af den totale situation, som disse gårdmænd til forskellig tid agerede i. I forbindelse hermed vil det være interessant at vurdere, hvorvidt og hvorledes relationerne inden for bondens sociale aktivitetsfelt ændrede karakter, og hvorledes den økonomiske, sociale og kulturelle integration formede sig på husholdsniveau, lokalt og regionalt, ligesom man må vurdere de kulturelle udtryksformer, der kan observeres til forskellig tid.

Etnologer har diskuteret, hvorledes "den gamle bondekultur" blev opløst i slutningen af forrige århundrede ("Den gamla bondekulturens upplösning"), og hvorledes "den nye tid" markerede sig på landet (Svensson 1939 og 1977). Man kan da også konstatere, at det, vi opfatter som "den traditionelle bondekultur" med en særegen materiel kultur og et i mange henseender ritualiseret socialt adfærdsmønster, blomstrede i den første del af 1800-tallet. Börje Hanssen har tolket dette mønster på baggrund af den lokale integration og det tætte netværk af sociale relationer. Selv om bonden gennem økonomiske kontakter i højere grad blev integreret med andre grupper i samfundet, opfattede og definerede han sig kulturelt set som bonde eller som hørende til almuen, og dette medførte, at han bevidst søgte at styrke sin kulturelle egenart (Hanssen 1976). Måske kan man også se denne styrkelse af særlige træk i det kulturelle mønster som et middel, hvorved de bønder, der fik et stadig større økonomisk overskud til rådighed, kunne bekræfte sig selv ikke blot i forhold til urbane samfundsgrupper, men også lokalt i forhold til f.eks. husmænd og jordløse (Löfgren 1980).

På den baggrund kan man måske også lettere se det skred, der skete i landbosamfundet i andelstiden. Nogle vil betragte de nye udtryksformer

som et brud med et tidligere kulturmønster, mens andre snarere vil betragte fænomenerne som led i de processer, der udfoldede sig i forbindelse med gårdmændenes økonomiske, sociale og politiske frigørelse. Gårdmandsgruppen var i løbet af 1800-tallet blevet konsolideret i økonomisk henseende. Man havde penge til rådighed ud over det, der var nødvendigt for at klare de økonomiske krav udefra og til at opretholde reproduktionen. Arbejdsorganisationen på gården, hvor tjenestefolk og daglejere udførte de væsentlige arbejder, bevirkede også, at gårdmanden selv kunne få mere tid til rådighed til at engagere sig i andre aktiviteter end dem, der var nødvendige for gårdens eksistens. Gårdmændene havde midt i århundredet fået politisk indflydelse og var blevet borgere i samfundet som alle andre. Bonden kunne som selvstændigt individ arbejde hen imod nye mål, herunder bl.a. også frigøre sig fra det gamle almuetilhørsforhold. Bonden befandt sig i en ny position, generelt i samfundet i økonomisk og politisk henseende, og lokalt indtog han i forholdet til den stadigt voksende gruppe af husmænd og jordløse en anden social position. I denne nye situation måtte eller havde han mulighed for at definere sig selv i en ny sammenhæng kulturelt set, og dette skete gennem nye kulturelle udtryksformer.

Gennem nye organisationsformer, de folkelige bevægelser, og de foreninger, der affødtes heraf, og hvor folkehøjskolen spillede en betydelig rolle, kunne man nå de nye mål og idealer, og gennem integreringen i varemarkedet kunne man købe materielle ting, der f.eks. i bondens hjem kunne indgå i en ny kulturel sammenhæng. Når bonden indrettede folkestue på gården og ændrede sin bolig og udstyrede den med møbler og andet bohavede, der afveg fra det hidtil traditionelle mønster (Friis 1976), samt klædte sig i købetøj, når han læste sin avis, deltog i politiske møder, mødte i landboforeningen og andre foreninger og sendte sine børn på højskole, var det alt sammen led i bestræbelserne på at agere i en anden situation og definere sig selv i en ny kulturel sammenhæng.

Margaretha Balle-Petersen har karakteriseret de sidste tiår af det 19. århundrede som foreningstiden og har analyseret, både hvorledes de nye organisatoriske rammer skabte særlige kulturelle adfærdsmønstre, og hvorledes disse former efterhånden bekræftedes og institutionaliseredes og blev til subkulturer (Balle-Petersen 1976, 1977 og 1981). Hun har fremhævet, at det, der kendetegner foreningen som social institution i forhold til de sociale institutioner, der tidligere i landbosamfundet havde været væsentlige i systematiseringen af bondens adfærdsmønstre og i den kulturelle integration, først og fremmest er interessefællesskabet, vurderet individuelt i forbindelse med en valgsituation og ikke som tidligere kollektivt og som et selvfølgelig krav (Balle-Petersen 1976). Ligeledes har hun vist, hvorledes dette interessefællesskab og de dertil hørende adfærdsmønstre kunne føre til konflikter og brud med gamle organisationsformer (Balle-Petersen 1977).

Vurderet i en lokal sammenhæng kan man finde situationer, hvor et

gammelt mønster tilsyneladende brydes op og erstattes af nye, således som Margaretha Balle-Petersen har vist, hvor gamle institutioner fungerede side om side med de nye organisationsformer og interessefællesskaber, og hvor befolkningen var integreret både i gamle og nye institutioner (se P. Balle-Petersen 1980). Endelig kan man skelne mellem lokaliteter, der i folkelig henseende kan karakteriseres som henholdsvis "vågne" og "døde" egne. Claus Bjørn har diskuteret, hvorvidt der eksisterede en sammenhæng mellem de gudelige vækkelser og den politiske bondebevægelse. Han kan dog ikke konstatere andet, end at man med hensyn til aktiviteten i de "vågne" egne ofte kan finde tilbage til en lille gruppe enkeltpersoner, der forløste et aktivitetsniveau, som frem gennem det 19. århundrede fandt nye udtryksformer (Bjørn 1976).

Med udgangspunkt i en grundtvigsk gårdmands opfattelse af "det gode liv" har Palle Ove Christiansen diskuteret, hvorledes situationen forholdt sig i et sjællandsk godsområde, der kan karakteriseres som en "død" egn. Han analyserer, hvilke sociale og økonomiske forudsætninger, der betingede den pågældende situation, og viser gennem hvilke handlingsmønstre, man søgte mod nye mål. Gårdmændene fulgte de samme økonomiske aktivitetsmønstre med hensyn til intensivering af gårdbruget og viste i forandringen af deres konsumtionsprofil de samme træk som i andre egne. Man havde dog ingen primær interesse i at deltage i et åndeligt liv i grundtvigsk betydning, men derimod en væsentlig interesse i politisk at forandre vilkårene for tilværelsen. Her fungerede de gamle sociale institutioner stadigvæk (Christiansen 1979).

Hvorledes sociale og kulturelle adfærdsmønstre frembringes og vedligeholdes, er en central etnologisk problemstilling, men der savnes flere undersøgelser, der vurderer det samlede spektrum af kulturelle udtryksformer i et bredere helhedsperspektiv, ligesom der savnes undersøgelser fra forskellige lokaliteter med forskellige historiske forudsætninger. Først da kan man diskutere, hvorvidt der i forskellige situationer kan konstateres kontinuitet eller forandring i visse kulturelle mønstre.

Palle Ove Christiansen har påpeget, at de ændringer, der skete i bondekulturen i slutningen af det forrige århundrede, foregik på det udtryksmæssige plan. Gennem de nye organisationsformer og interesser og ved indlånet af kulturelementer fra det urbane miljø søgte gårdmændene dels at distancere sig i forhold til andre grupper i landbosamfundet, dels at redefinere sig selv kulturelt i en ny økonomisk og social situation. Bonden ændrede sin livsstil, men ikke sin livsform (Christiansen 1978b og 1982). Et led i denne proces var endvidere opbygningen af en ny selvbevidsthed og markering af gårdmandsstanden og gårdens betydning i landbosamfundet og det danske samfund generelt. Den ideologi og selvforståelse, man etablerede i disse år, prægede det danske samfund langt ind i dette århundrede (se Christiansen 1982; Stoklund 1976b).

Siden 1960 er der sket markante ændringer i det danske samfund, og Danmark præges ikke længere af en agrar samfundsstruktur. Betragter man landbruget, har udviklingen fulgt fire hovedtendenser. Siden 1930 er der sket en kraftig afvandring fra landet til byerne. Indtil omkring 1965 var det medhjælpere i landbruget, altså tjenestefolk og daglejere, røgttere og fodermestre, der søgte til byerne, i takt med mekaniseringen måtte siden de traditionelle landhåndværkere og andre udøvere af serviceerhverv for landbruget søge andre erhverv, og endelig har også mange mindre landmænd som en følge af nedlæggelser af småbrugene søgt til byerne eller søgt arbejde i f.eks. industri- og anlægsvirksomhed. Siden 1960 er der nemlig sket en stadig nedlæggelse af landbrugsbedrifter, således at udviklingen går mod flere store og mellemstore landbrug og betydeligt færre små brug. Samtidig er der sket en generel motorisering og delvis teknificering af traditionelle arbejdsprocesser på gårdene, og endelig er der sket en tiltagende driftsmæssig specialisering på de eksisterende brug. Driftsomlægningen i slutningen af forrige århundrede medførte en stor ensartethed i driftsformer på de forskellige brugsstørrelser, men i de sidste 15 år har man langt de fleste steder etableret en stærkt specialiseret drift baseret alene på en eller to driftsgrene (Christiansen 1982).

På de enkelte brug, og det gælder både små og store, er situationen i dag væsentlig anderledes end for blot 60 år siden. På gårdene sidder nu en lille husstand, bestående af mand, kone og børn. Med familiens arbejdskraft dyrkes et areal, der ofte er større end tidligere, og samtidig producerer den enkelte enhed betydeligt mere end før. Driften er i vid udstrækning mekaniseret og rationaliseret, og der er sket store ændringer både i selve arbejdsprocesserne og i fordelingen af arbejdet internt på gården (se f.eks. Zenius 1982).

Den landsby, som gården gennem adskillige århundreder har været en væsentlig del af, har også forandret sig, og bl.a. i kraft af de forandringer, der er sket generelt i samfundet og i landbruget, har der i mange landsbysamfund i de seneste år været problemer af forskellig art. Det er problemer, der blandt andet bunder i, at landsbyen, der er opstået og tilpasset det agrare samfund, har vanskeligt ved at tilpasse sig en ny og væsentlig anderledes situation (Christiansen 1980).

Disse forhold har fået flere til i dag at konstatere, at landsbyen og dermed også bondekulturen er død (Steensberg 1973). Såvel landsbyen som bondekulturen har imidlertid altid været i forandring. Den situation, som gælder på et givent tidspunkt, kan altid ses som et resultat af og en tilpasning til forudgående årtiers udvikling. Hvorledes skal man da analysere sådanne forandringsprocesser?

Kontinuitet og forandring

Bjarne Stoklund har karakteriseret etnologens særlige studieområde som studiet af livsstil. Han konstaterer, at samfundet i de sidste hundrede år er blevet stadig mere kompliceret. Menneskene i det industrialiserede samfund er opdelt i en række grupper med forskellig livsstil, og en etnologisk hovedopgave må være at kortlægge disse variationer i livsstil og finde frem til bagvedliggende normer og vurderinger (Stoklund 1976a). Etnologer har hidtil – og vil stadig – beskæftige sig med variationer i kulturelle mønstre. Man kan studere og kortlægge kulturelle variationer i tid, rum og socialt miljø, men hvorledes studerer man egentlig disse variationer over tid? Bjarne Stoklund har selv i sine studier over kulturen på Læsø beskæftiget sig med analyse af kulturelle processer over tid (Stoklund 1969, 1971b, 1972 og 1980), men da Læsøs kultur langt op i tiden har indeholdt mange traditionelle træk, har hans analyse været koncentreret om at vise, hvorledes et kulturelt mønster bliver til, vedligeholdes og institutionaliseres over en lang tidsperiode.

Palle Ove Christiansen har diskuteret, hvorledes man kan etablere et sammenligneligt materiale som basis for analyser over et langt tidsperspektiv. Man må nødvendigvis på et givent kildemateriale foretage en historisk rekonstruktion, men når man vil udføre en systematisk analyse, er det et problem, hvordan man på basis af kildematerialet kan foretage en parallel kategorisering og problematisering i forhold til den nutidige situation, hvor man gennem feltarbejde kan indsamle langt flere og detaljerede oplysninger (Christiansen 1983). Endvidere har han understreget, at det i sådanne analyser ikke er formvariationen, men de grundlæggende strukturtræk, der er det interessante (Christiansen 1982, s. 55). Analysen må foretages ud fra et funktionelt og strukturelt helhedsperspektiv, og her har såvel Palle Ove Christiansen som Börje Hanssen understreget det væsentlige i ikke blot at fokusere på de variable eller faktorer, der ændrer sig, men samtidig at vurdere disse forhold i relation til den situation eller den konstellation af faktorer, man har konstrueret i analysen, for derigennem at præcisere, hvad der forandres, og hvad der ikke forandres (Christiansen 1983; Hanssen 1973b). Hanssen påpeger, at forandring er en langsom og konstant proces, hvor ikke alle involverede variable ændrer sig pludseligt og på én gang. Den indbyrdes uafhængighed mellem disse faktorer må derfor analyseres nærmere. Det er vanskeligt at forene en synkron situationsanalyse med en diakron forandringsanalyse, men såvel Börje Hanssen som Palle Ove Christiansen har arbejdet med problemet.

Börje Hanssen har i sin analyse af forandring fokuseret på den mindste enhed i landbosamfundet, det enkelte gårdhushold (Hanssen 1976). Husholdet er en konstant gruppe, og Hanssen analyserer dets struktur og organisation over tid i forhold til de vilkår, husholdet er underlagt. Samtidig vil

han analysere de systematiske variationer i slægtsrelationer over tid, og ud fra sin analyse finder han, at man kan operere med tre stadier i denne proces. I det "feudale" stadiet, der gælder tiden før ca. 1730, finder han komplekse hushold, hvor flere brugere lever sammen på gårdene. For at holde sult og død fra døren var samarbejde i alle livets forhold nødvendigt. Perioden fra ca. 1730 til 1930 betegner Hanssen som husbondevældets tid eller det "herile" stadiet, idet det grundlæggende karakteristika her er, at

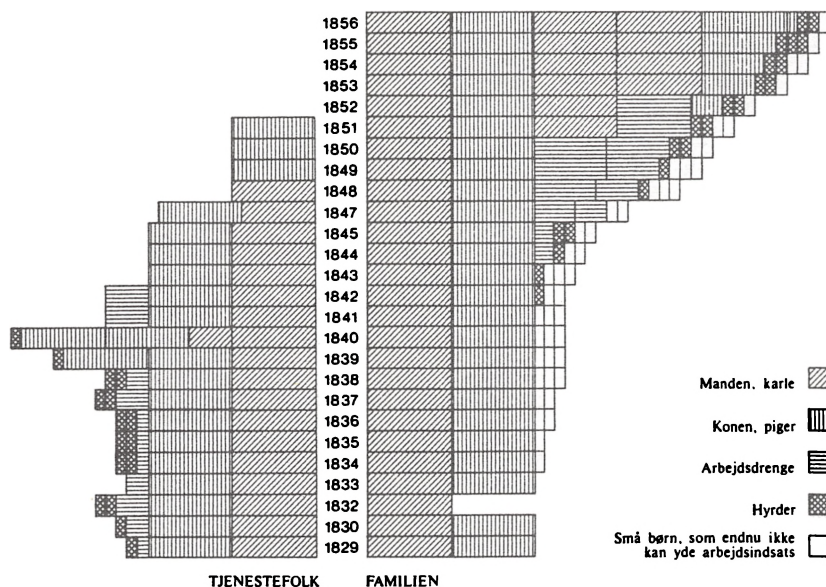

Fig. 2. Gårdhusholdets sammensætning på hedebonden Peder Knudsens gård 1829-1856.

Gården udgjorde både en produktionsenhed og en konsumtionsenhed, og mange etnologer har studeret gårdhusholdets sammensætning. Ofte fulgte husholdet en cyklisk rytme. I den periode, hvor der i familien var mange små børn, som ikke kunne yde arbejde i produktionsenheden, måtte husholdet udvides med tjenestefolk, men efterhånden som børnene voksede til, kunne de indgå i arbejdsenheden. Husholdet suppleredes derudover med daglejere f.eks. i tærsk- og høsttiden. (Efter Gudrun Gormsen, Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857. Folk og Kultur 1982).

gårdhusholdet er hierarkisk organiseret med tjenestefolk og daglejere grupperet omkring husbonden og madmoderen. Denne struktur er konstant, mens der gennem hele perioden sker gradvise ændringer i den situation, gårdhusholdet indgår i. Forudsætningerne for det hierarkisk organiserede gårdhushold er dels befolkningstilvæksten, der gør det muligt at knytte løs arbejdskraft til gårdhusholdet, dels det forhold, at gården i løbet af det 18. århundrede i stadig stigende grad bliver en selvstændig, sluttet økonomisk enhed, hvis ejer kan foretage langsigtede, økonomiske kalkulationer. I forbindelse hermed er et forhold som ejendomsretten til jord og gård en væsentlig forudsætning for den centrering omkring slægt og slægtsrelationer, der udkrystalliserer sig i løbet af perioden, og som accentueres i det 19. århundrede. Herved kan gårdmandsklassen også markere afstand til gruppen af jordløse. Sideløbende med disse processer viser Hanssen, hvorledes andre træk lever videre i gårdhusholdet og i det net af relationer, gårdhusholdet indgår i: den tætte lokale integration, naboskabets betydning, institutionaliserede adfærdsmønstre i forbindelse med gilder og langt op i tid også bekræftelsen af gårdhusholdet som fælles bo- og konsumtionsenhed. Efter 1945 finder Hanssen en ny og væsentlig anderledes økonomisk situation på landet. Det agrare klassesamfund opløses, og landdistrikterne affolkes. Driftsformen på gårdene er stærkt specialiseret, og det sociale og økonomiske netværk, der eksisterede lokalt, er disintegreret. Den isolerede kernefamilie har erstattet det udvidede hushold, og Hanssen betegner derfor denne periode som det "nukleære" stade. Samtidig påpeger han dog, at der i sammenligning med urbane områder i Sverige lever visse traditionelle træk videre i landdistriktet.

Også Palle Ove Christiansen har i en analyse af landbrugets nuværende situation fokuseret på det enkelte gårdhushold (Christiansen 1982). Han fokuserer imidlertid ikke på husholdets sammensætning, men på gårdbrugets indre struktur og dynamik, et forhold, der er betinget af, at gården udgør en produktionsenhed og en konsumtionsenhed og på samme tid er rammen om et hjem og en familie. Det er et forhold, som økonomer og antropologer, der har studeret bondeøkonomien, har påpeget og analyseret (f.eks. Chayanov 1966; Shanin 1973; Wolf 1966; Galeski 1972), og som også etnologer har fremhævet i undersøgelser af familie- og husholdsorganisation (f.eks. Hanssen 1956; Löfgren 1974a og 1974b). Uanset de empiriske konstellationer i det 19. og 20. århundredes gårdbrug er denne struktur konstant, og herved lykkes det Christiansen at få skabt bedre sammenhæng mellem den synkrone og diakrone analyse i modsætning til Hanssen, der opererede med faser eller stadier i en proces.

Ligeledes har Palle Ove Christiansen i en analyse af relationer inden for et sjællandsk godsområde fra 1700-tallet til i dag udarbejdet en model, hvor han har afdækket den indre struktur i godsdriften, dvs. hovedgårdens stadige afhængighed af arbejdskraft enten i form af hoveri, husmandspligtar-

bejde eller lønarbejde. Gennem en præcisering af kontinuiteten i denne struktur har han kunnet analysere de indbyrdes sammenhænge mellem de forskellige sociokulturelle enheder i området og den position, godset har indtaget i dette mønster (Christiansen 1978a og 1983).

Hvis man skal vurdere etnologens arbejdsområde, må det i dag være væsentligt at fastholde det etnologiske helhedsperspektiv. Hvad enten man studerer variation eller forandring, skal den del af virkeligheden, der gøres til genstand for analyse, udvise en indre sammenhæng, og i analysen må man koncentrere sig om netop denne sammenhæng, afhængighed eller integritet. Som led i sådanne analyser vil begrebet livsform, der har været benyttet af Thomas Højrup og Palle Ove Christiansen sandsynligvis vise sig at være et nyttigt analytisk redskab (Højrup 1983a og 1983b; Christiansen 1982). Livsformbegrebet er en teoretisk konstruktion, der kan udpege ganske bestemte funktionssammenhænge og strukturelle sammenhænge, i og med at man i konstruktionen af livsformen må analysere det gensidige afhængighedsforhold mellem livsformen og dens vilkår, dvs. bestemte økonomiske, politisk/juridiske og ideologiske vilkår i samfundet. Livsformen er betinget af en konsistens mellem dens praksis og ideologi: Samtidig er den et empirifølsomt begreb, hvormed man kan systematisere helheder af relationer eller organisationsformer, som man ellers ikke umiddelbart vil kunne aflæse empirisk. Man kan analysere særlige situationer og her specificere livsformerne og deres konkrete, materielle vilkår. Samtidig kræves der til stadighed i samfundet tilstedeværelsen af livsformer, hvori menneskers liv og tankeverden kan fungere og have en sammenhængende karakter. Nye livsformer må derfor gennem en periode sameksistere med allerede eksisterende livsformer. Derfor kan man også ud fra livsformbegrebet studere forandring og udlæse samfundets strukturelle transformationer gennem et studium af sådanne sameksisterende varianter (se Højrup 1983a og 1983b).

Ligesom Börje Hanssens feltbegreb er livsformbegrebet et nyttigt begreb, hvormed man kan opfatte og forstå et komplekst samfund. Focuserer man alene på landbosamfundet, hvor den enkle vareproduktionsmåde i følge Thomas Højrup er basis for konstruktionen af livsformen, vil begrebet dog måske på længere sigt vise sig at befinde sig på så højt et abstraktionsniveau, at man ikke alene herigennem kan indfange kompleksiteten i den danske bondekultur.

Litteratur

- Balle-Petersen, Margaretha 1976: Foreningstiden. I: Arv og Eje. Årbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, s. 43-68.
- Balle-Petersen, Margaretha 1977: Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Ethnologi og Folkemindevidenskab, s. 78-126.

- Balle-Petersen, Margaretha 1981: Budskab og fællesskab. Nogle synspunkter på forskningen omkring folkelige bevægelser på lokalt plan. I: Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Århus, s. 109-141.
- Balle-Petersen, Pou. 1980: Gården, slægten og naboerne. Sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o. 1880. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 106-150.
- Bjørn, Claus 1976: De folkelige bevægelser i Danmark. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVI hft. 3, s. 346-357.
- Bjørn, Claus 1982: Dansk mejeribrug 1882-1914. I: Claus Bjørn (Red.), Dansk mejeribrug 1882-2000. Kbh., s. 11-188.
- Boqvist, Agneta 1978: Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950. Lund.
- Brox, Ottar 1964: Natural Conditions, Inheritance and Marriage in a North Norwegian Fjord. I: Folk. Dansk etnografisk tidsskrift bd. VI, s. 35-45.
- Campbell, Ake 1928: Skånske bygder under förra hälften av 1700-tallet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader. Uppsala.
- Campbell, Ake 1936: Kulturlandskapet. En etnologisk beskrivning med särskild hänsyn till äldre svenska landskapstyper. Studentföreningen Vermandis småskrifter 387. Stockholm.
- Chayanov, A.V. 1966: The Theory of Peasant Economy. Ed. by Daniel Thorner, Basile Kerblay and R.E.F. Smith. Homewood, Illinois. (Oversat fra russisk).
- Christiansen, Palle Ove 1975: Husmandsbevægelse og jordreform i Danmark. En etnologisk oversigt. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1978a: Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775-1975. I: Peasant Studies Vol. 7, s. 38-67.
- Christiansen, Palle Ove 1978b: Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside. I: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology, s. 98-152.
- Christiansen, Palle Ove 1979: De "levende" og de "døde". En indholdsanalyse af en grundtvigsk bondes erindringer set i lokalt, socialt og kulturelt perspektiv. Indlæg til et forskningsseminar. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 80-98.
- Christiansen, Palle Ove 1980: Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1982: En livsform på tvangsauktion? En bog om landbrug og mennesker i dagens Danmark. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1983: Historie + antropologi = historisk antropologi? Et etnologisk argument. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXX hft. 1, s. 1-18.
- Damgaard, Ellen (Udg.) 1983: Peder Lykke — en husmand på heden. Kbh.

- Daun, Åke och Orvar Löfgren 1971: Den ekologiska aspekten. I: Nord-Nytt nr. 2, s. 81-97.
- Den gamla bondekulturens upplösning. Föredrag och diskussioner vid fjortonde Nordiska folklivs- och folkminnesforskmötet i Åbo 1959. Åbo 1961.
- Erixon, Sigurd 1945: Svenska kulturgränser och kulturprovinser. K. Gustav Adolf akademiens småskrifter 1. Stockholm.
- Friis, Birte 1976: Det urbaniserede bondehjem. I: Arv og Eje. Årbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, s. 101-120.
- Galeski, Boguslaw 1972: Basic Concepts of Rural Sociology. Ed. by Theodor Shanin, Peter Worsley and Ann Allen. Manchester. (Oversat fra polsk).
- Gaunt, David 1977: Pre-industrial Economy and Population Structure. The Elements of Variance in Early Modern Sweden. I: Scandinavian Journal of History Vol. 2, s. 183-210.
- Gormsen, Gudrun 1980: Studiet af landsbyen. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVIII hft. 3, s. 390-410.
- Gormsen, Gudrun 1982: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 58-101.
- Hanssen, Börje 1952: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Stockholm. (Genudgivet under titlen: Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Stockholm 1977).
- Hanssen, Börje 1953: Fields of social activity and their dynamics. I: Transactions of the Westermarck Society Vol. II, s. 99-133.
- Hanssen, Börje 1956: Dimensions of Primary Group Structure in Sweden. I: Recherches sur la famille. Studies of the Family. Untersuchungen über die Familie Vol. I, s. 115-156.
- Hanssen, Börje 1958: Group Relations of Peasants and Farmers. I: Recherches sur la famille. Studies of the Family. Untersuchungen über die Familie Vol. III, s. 57-92.
- Hanssen, Börje 1973a: Common Folk and Gentlefolk. I: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology, s. 67-100.
- Hanssen, Börje 1973b: Kulturens permanens och förändring. I: Nord-Nytt nr. 3-4, s. 34-44.
- Hanssen, Börje 1976: Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år. En studie i historisk strukturalism. I: Rig bd. 59, s. 33-61.
- Hanssen, Börje 1977: Integration Processes in Complex Societies. I: Bernardo Bernardi (Ed.), The Concept and Dynamics of Culture. The Hague and Paris, s. 345-417.
- Højrup, Ole 1971: Hedens udnyttelse. I: Nord-Nytt nr. 2, s. 115-130.

- Højrup, Thomas 1983a: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering. Kbh.
- Højrup, Thomas 1983b: The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe. I: *Ethnologia Scandinavica*. A Journal for Nordic Ethnology, s. 15-50.
- Löfgren, Orvar 1969: Från nattfrieri till tonårskultur. I: *Fataburen*, s. 25-42.
- Löfgren, Orvar 1971: Tre fångstkulturer. Ekologisk anpassning i jämförande belysning. I: *Nord-Nytt* nr. 2, s. 98-114.
- Löfgren, Orvar 1974a: Bondefamilie og hushold i komparativt perspektiv. I: Orvar Löfgren (Red.), *Familie, hushold og produktion. Punktundersøgelser i 5 danske lokalsamfund*. Lyngby, s. 50-79.
- Löfgren, Orvar 1974b: Family and Household among Scandinavian Peasants. An Exploratory Essay. I: *Ethnologia Scandinavica*. A Journal for Nordic Ethnology, s. 17-52.
- Löfgren, Orvar 1976: Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. I: *Ethnologia Scandinavica*. A Journal for Nordic Ethnology, s. 100-115.
- Löfgren, Orvar 1977: Fångstmän i industrisamhället. En hallandsk kustbygds omvandling 1800-1970. Lund.
- Löfgren, Orvar 1978: The Potato People. Household Economy and Family Patterns among the Rural Proletariat in Nineteenth Century Sweden. I: Sune Åkerman, Hans Chr. Johansen and David Gaunt (Ed.), *Chance and Change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area*. Odense, s. 95-106.
- Löfgren, Orvar 1980: Historical Perspectives on Scandinavian Peasantries. I: *Annual Review of Anthropology* Vol. 9, s. 187-215.
- Mathiesen, Chr. 1982: Et Bidrag til Landbrugets Historie i Varde-Eggen. Esbjerg (Genudgivelse af udgaven Odense 1881).
- Nørregaard, Georg 1951: Klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne. I: *Jyske Samlinger Ny rk. bd. I*, s. 145-161.
- Redfield, Robert 1956: *Peasant Society and Culture. An Anthropological Approach to Civilization*. Chicago/London.
- Rockwell, Joan 1974: The Danish Peasant Village. I: *The Journal of Peasant Studies* Vol. 1 No. 4, s. 409-461.
- Schmidt, August F. 1950: *Leksikon over Landsbyens Gilder. Festsikke og Fester på Landet*. Kbh.
- Schousboe, Karen 1979: Foldudbytte og bondeøkonomi. I: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie* bd. XXVIII hft. 1, s. 35-49.
- Schousboe, Karen (Udg.) 1983: En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen i Havrebjerg (1776-1839). Kbh.

- Shanin, Theodor 1973: *The Nature and Logic of the Peasant Economy. I. A Generalization. I: The Journal of Peasant Studies Vol. 1 No. 1, s. 63-80.*
- Skrubbeltrang, Fridlev 1938: *Den danske Bonde 1788-1938. Kbh.*
- Skrubbeltrang, Fridlev 1940: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1974).*
- Skrubbeltrang, Fridlev 1948: *Da staar en ny Tids Bonde —. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne. Kbh.*
- Skrubbeltrang, Fridlev 1952: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne I. Kbh.*
- Skrubbeltrang, Fridlev 1978: *Det danske landbosamfund 1500-1800. Kbh.*
- Solvang, Gunnar 1978: *Myten om de hvide vinkelbygninger med de røde tegltage. I: Folk og Kultur. Arbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 5-20.*
- Steensberg, Axel 1973: *Den danske landsby gennem 6000 år. Kbh. (2. udgave af: Den danske Landsby. Fra Storfamilie til Andelssamfund. Kbh. 1940).*
- Stoklund, Bjarne 1969: *Læsøboerne og det daglige brød. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 5-16.*
- Stoklund, Bjarne 1971a: *Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIV hft. 6, s. 659-670.*
- Stoklund, Bjarne 1971b: *Økologisk tilpasning i et dansk øsamfund. I: Nord-Nytt nr. 3, s. 174-181.*
- Stoklund, Bjarne 1972: *Tømmerskuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelens historie i Danmark. I: Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog, s. 153-198.*
- Stoklund, Bjarne 1976a: *Ecological Succession. Reflections on the Relations between Man and Environment in Pre-industrial Denmark. I: Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology, s. 84-99.*
- Stoklund, Bjarne 1976b: *Signalement af en epoke. I: Arv og Eje. Arbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, s. 5-26.*
- Stoklund, Bjarne 1978: *Ploven og Pennen. I: Skalk nr. 6, s. 18-27.*
- Stoklund, Bjarne 1979: *Europæisk etnologi. I: Københavns Universitet 1479-1979 bd. XI. Kbh., s. 87-120.*
- Stoklund, Bjarne 1980: *Bosættelse og bebyggelse på Læsø. I: Vendsyssel Årbog, s. 7-56.*
- Svensson, Sigfrid 1939: *Gammal bondetradition och ny tid. I: Ewert Wrangel (Red.), Svenska folket genom tiderna. Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder bd. 9. Malmö, s. 201-240.*
- Svensson, Sigfrid 1966: *Introduktion till folklivsforskningen. Stockholm.*
- Svensson, Sigfrid 1977: *Från gammalt till nytt på 1800-talets svenska landsbygd. Stockholm.*

- Vasström, Ulf 1971: Fiske på Enklinge. Yttre förutsättningar och inre begränsningar. I: Nord-Nytt nr. 3, s. 201-209.**
- Wolf, Eric R. 1966: Peasants. Englewood Cliffs, New Jersey. (Dansk översättning: Bønder. Kbh. 1973).**
- Zenius, Marianne 1982: Landbokvinden i det 20. århundrede. Kbh.**

De folkelige bevægelser og socialhistorien

Af Henning R. Lauridsen

Henning R. Lauridsen, f. 1951, cand. mag. i historie og dansk 1982, siden 1983 leder af Viborg lokalhistoriske arkiv. Har været tilknyttet Stationsbyprojektet under Statens Humanistiske Forskningsråd 1981-83 med det kulturelle og religiøse foreningsliv som forskningsområde og har skrevet prisopgave og artikler om de folkelige bevægelsers historie.

I Vraa højskoles årsskrift for 1914 fortæller en tidligere elev om sin ungdoms højskolevinter. Denne begivenhed, der for ham havde været en oplevelse for livet, lå tilbage i 1880'erne. På daværende tidspunkt lå skolen endnu i landsbyen Stenum i Vendsyssel, og hos den lidt ældre generation af landboere var dens virksomhed endnu ikke almindeligt anerkendt. Det fik vores unge elev da også eftertrykkeligt at høre, da han hjemme i sognet begyndte at lufte sine tanker om at tilbringe en vinter i Stenum. Faktisk var skolens modstandere mest villige til at diske op med deres godtkøbsoplysninger og temmelig sikre forlydender, der gik ud på intet mindre, end at

”højskolen var et slaraffenland, hvor man vaccineredes mod lyst til legemligt arbejde, gik i helligdagstøjet hver dag og røg sig en lang pipe tobak. Man bestilte ikke noget virkeligt, men fordrev tiden med samtale om Odin, Thor og alle disse gamle kraftkarle.”

Disse overdrivelser skræmte ikke den unge knøs, tværtimod skærpede de nærmest hans appetit for højskolelivet, og postulatet om, at man ingenting

bestilte, tog han ikke alt for bogstaveligt. Det var — forstod han i alt fald senere — blot almuens gamle målestok for alt åndeligt arbejde. Men konflikten var der mellem den unge højskolelevers lyst og interesse for åndelig læring og oplysning, og den ældre generations lige så vedholdende afvisning af dens gavn og nytte set i forhold til håndens arbejde.

I det små dækkede denne konflikt over brydninger i datidens bondesamfund. Især ungdommen følte behov for større viden og samfundsindsigt i takt med de hastige økonomiske og sociale forandringer, som fandt sted på landet i de sidste årtier af 1800-årene. Tiden for det gamle traditionsbundne bondeliv, hvor bæredygtige erfaringer førtes videre fra generation til generation, var ved at rinde ud. Forandringens vind mærkedes bl.a. i form af øget samfærdsel, produktionsomlægning i landbruget, tiltagende arbejdsdeling mellem land og by, kraftig befolkningsvækst og oprud i nedarvede sociale samværsmønstre og kulturelle livsformer.

En anden ung vendelbo kom til at føle tidens oprud på lidt anden vis. Det var Mikkel Christensen, der fødtes i en lille landsby på Guldager Hede syd for Hjørring i 1879. Også han kom til at fornemme forandringerne i bondesamfundet op mod århundredskiftet, men det afgørende brud i hans tilværelse indtrådte først for alvor, da han i år 1900 rejste til København for at gå på kursus. Eksamen fik han nu ikke, dertil var hans vendelbodialekt af en sådan ægthed, at rektor nægtede ham at gå op til prøven, og Mikkel Christensen levede i nogle år en omtumlet tilværelse som ufaglært arbejdsmand, indtil han i 1912 via et socialdemokratisk partiarbejde blev funktionær i sygekassen ”Fremtiden”. Mikkel Christensens konflikt var en bevidsthedsmæssig spaltning imellem et landligt erfaringsunivers med overskuelighed og sammenhæng i dagligdagen, og et storbymiljø, hvori tilværelsen oplevedes flimrende og usammenhængende (Christensen 1967).

Og lad så de to brave vendelboere være de, der anslår problemstillingen i denne artikel om de folkelige bevægelser og socialhistorien. Begge oplevede de på deres krop det gennemgribende økonomiske og sociale oprud med Danmarks forvandling fra at være et næsten stillestående bondesamfund til at blive et moderne industrisamfund. Der lå en række omkostninger i dette, men udviklingen rummede også nye muligheder. De nye tider medførte for de to som for tusinder af andre ændrede sociale vilkår at leve under i dagligdagen, og mange fandt i tidens folkelige bevægelser en støtte under omstillingsprocessen. Aktørerne i de to eksempler gjorde det i henholdsvis den grundtvigske højskolebevægelse og den socialdemokratiske arbejderbevægelse; for andre var ståstedet Indre Mission, husmandsbevægelsen eller måske et politisk parti. De folkelige bevægelser brød igennem som brede massebevægelser i sidste trediedel af 1800-tallet. På landet voksede en grundtvigsk bevægelse frem i 1860’erne, og den efterfulgtes som vækkelsesbevægelse af Indre Mission i de næste par årtier. Afholdsbevægelsen og andelsbevægelsen slog igennem i 1880’erne, mens husmandsbevægelsens fremkomst lå omkring

århundredskiftet. I byerne fandt arbejderbevægelsen bred grobund i 1890'erne.

På de følgende sider skal jeg forsøge at indkredse nogle socialhistoriske aspekter i disse bevægelers historie. Efter en oversigt over kildesituationen og igangværende forskningsarbejder på området følger et rids over det danske samfund i slutningen af forrige århundrede. Hensigten hermed er at påpege de folkelige bevægelers gennembrud som en konsekvens af et samfundsmønster i opbrud. Dagligdagen ændredes drastisk for store befolkningsgrupper, hvorved det enkelte menneskes måde at tænke og handle på også undergik en forandring. I forlængelse af dette præsenteres nogle synspunkter på forholdet mellem socialt opbrud og bevidsthedsdannelse. Ganske vist eksisterer der sjældent en direkte vej fra det enkelte menneskes klasse-tilhørsforhold og økonomiske situation til en given ideologisk tilværelsesforståelse. Men alligevel findes der en sammenhæng mellem en konkret social og økonomisk udvikling og eksistensen af forskellige og til dels afgrænsede opfattelser af tilværelsen.

Et centralt element i de folkelige bevægelers udviklingshistorie var foreningslivet og organisationsdannelsen. Derfor bringes eksempler på organisationsmønstret hos et par af bevægelserne. Ligeledes er det betydelige kulturelle liv, som levedes inden for foreningernes rammer, vigtige socialhistoriske forskningsområder. Der foregik løbende en identitetsdannelse og en traditionsformidling efter specifikke socialisationsmønstre, samtidig med at foreningssamværet skulle dække almenmenneskelige behov for fællesskab.

Endelig er tidsperspektivet en central og overordnet dimension i "folkebevægelsernes" historie. Alle gennemløb de en række udviklingsfaser fra vækkelse over organisationsdannelse til institutionalisering. Bureautriseringen fik større omfang efterhånden som årene gik, og foreningslivet blev bundet af faste traditioner. Miljøet blev mere konservativt.

Kilder og forskning omkring bevægelserne

Forskningen i de folkelige bevægelers historie har taget et fornyet opsving i løbet af de sidste ti år. I 1975 måtte landbohistorikeren Claus Bjørn konstatere, at det endnu ikke var muligt at kortlægge de folkelige bevægelser, idet en række bevægelers historie fortsat var næsten ubehandlet i forskningen (Bjørn 1976). Etnologen Margaretha Balle-Petersen kunne seks år senere opregne en lang række aktiviteter på området, men konstaterede samtidigt, at den hidtidige forskning i påfaldende grad havde fokuseret på landsorganisation, lederskikkelser og rigspolitisk virke (M. Balle-Petersen 1981). Disse tilgangsvinkler fandt hun utilstrækkelige ud fra det indlysende rigtige argument, at bevægelserne ikke bare havde påvirket makroplanet, men også, og i endnu højere grad, havde påvirket det enkelte menneskes liv og livet i

lokalsamfundene. "Folkerørelsernes" mest karakteristiske kendetegn var netop den brede tilslutning og det lokale initiativ. Delvis overset var således det vigtige socialhistoriske forskningsaspekt, som indbefatter detailundersøgelser af bevægelsernes indflydelse på det enkelte menneske og de enkelte gruppers dagligdag og tilværelsesforståelse, som den kom til udfoldelse i lokalsamfundets sociale og organisatoriske sammenhænge.

Den indkredsede problemstilling har dog inspireret til flere undersøgelser i de senere år. Historiske specialer og afhandlinger har eksempelvis fokuseret på et lokalt eller et regionalt område for at indkredse, hvilke sociale og kulturelle konsekvenser bevægelserne har haft på det pågældende sted (se bl.a. Ehlers 1983; Lauridsen 1980 og 1983; Bundsgaard 1982; Schou Pedersen 1982a; Just 1984), mens etnologer bl.a. har behandlet de folkelige bevægelses foreningsliv som udtryk for særegne kulturelle og sociale miljøer. Her skal især fremhæves Margaretha Balle-Petersens igangværende udforskning af kulturmønstret omkring de danske forsamlingshuse og missionshuse samt Hjorth Rasmussens undersøgelser af religiøse fiskersamfund på vestkysten og Gudrun Gormsens studier af nutidige kulturformer i et sønderjysk sogn (M. Balle-Petersen 1976, 1977 og 1981; Hjorth Rasmussen 1972; Gormsen 1980).

En anden og meget spændende tilgangsvinkel er valgt af tre teologer, som med udgangspunkt i en længere diskussion af sekulariseringsprocessen sætter bl.a. de folkelige bevægelser ind i en større historisk sammenhæng (Brink, Schelde og Bredmose Simonsen 1984), Herved afdækkes deres betydning både på det organisatoriske niveau, og som det kom til udtryk mentalitetshistorisk i hverdagslivet. Nævnes bør også, at en gruppe forskere fra de nordiske lande i det såkaldte Kattegat-Skagerak projekt har sat sig for bl.a. at undersøge religiøse og kulturelle miljøer i kystegnene langs de pågældende farvande. Resultater publiceres i projektets meddelelsesblad.

Ser vi bort fra de omfattende kirkehistoriske undersøgelser af vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede (Pontoppidan Thyssen (Red.) 1960-77), er der endnu ikke her i landet foretaget mere omfattende og systematiske arbejder, der kan sammenlignes med det store svenske "folkrørelsesprojekt". Det svenske projekt blev igangsat i 1965 af Statens humanistiska forskningsråd, og hovedformålet var at klarlægge, hvorledes de tre store "folkerørelser" — vækkelsesbevægelsen, afholdsbevægelsen og arbejderbevægelsen — voksede frem, og hvorledes de fungerede som en mobiliserende faktor i udviklingen frem mod det moderne Sverige. De valgte problemstillinger sigtede også imod at give en strukturanalyse, ikke blot af de folkelige bevægelser, men også af det samfund og det miljø, inden for hvilket de voksede frem og fik deres virke. En tilgangsvinkel har da også været at kombinere undersøgelser både på det lokale og det centrale plan.

Et projekt med store ressourcer som det svenske har naturligvis frembragt

et væld af resultater. En af hovedkræfterne bag projektet, Sven Lundkvist, opsummerede de væsentligste i en bog i 1977, og her anføres også både publicerede og upublicerede undersøgelser. De mange forskellige data, som tilmed er behandlet ved hjælp af edb, kan virke en smule overvældende. Jeg finder egentlig, at de rent kvantitative og målelige data omkring bevægelsesernes medlemstilslutning, alderssammensætningen, geografisk fordeling osv. måske indtager en for fremtrædende plads set i forhold til kvalitative undersøgelser over deres betydning for medlemmernes ændrede livsførelse, moralopfattelse og lignende. Ikke desto mindre indeholder de mange afhandling og artikler en række væsentlige problemstillinger, der har tjent og fortsat kan tjene som inspiration for danske undersøgelser.

I de senere år er der også i Danmark opstået en erkendelse af, at de folkelige bevægelses arkiver er en særdeles central indgangsnøgle til lokalsamfundets liv i hele dets sociale og kulturelle bredde. Dette har bevirket, at såkaldte indsamlingskampagner har været iværksat i de fleste af landets amter. De indkomne samlinger findes i dag primært på landets ca. 335 lokalhistoriske arkiver. Kildematerialet er alsidigt; afholdsforeningernes agitationsskrifter og medlemsbøger, regnskaberne fra andelsmejerier, forhandlingsprotokoller fra missionshuse, fagforeningernes overenskomster, fortegnelser over udbetalinger fra hjælpeforeninger eller billedstof fra gymnastik- og idrætsforeningers virksomhed osv. De enkelte amter har udgivet registranter over foreningsarkiverne. De lokale foreningsarkiver kan i forskningssammenhæng suppleres med det materiale, som findes eksempelvis i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og i de statslige arkiver, og ikke mindst forekommer det frugtbart at inddrage den lokale dagspresse og de kommunale arkiver i historiske undersøgelser af det lokale foreningsliv.

Indsamlingskampagnerne har sikret, at et meget stort og spændende kildemateriale er blevet sikret og gjort tilgængeligt for den historiske forskning. Udnyttelsen befinder sig endnu på det indledende stadium. Det igangværende "Stationsbyprojekt" under Statens Humanistiske Forskningsråd har dog allerede inddraget en del materiale i forbindelse med undersøgelser af det forskelligartede foreningsliv i de danske stationsbyer. De første delresultater foreligger i meddelelsesbladet "Nyt fra Stationsbyen" (jfr. Lauridsen 1983a; Bundsgaard 1984).

Opbrud i bondesamfundet

Danmark oplevede i det 19. århundrede afgørende ændringer i samfundets struktur. Landboreformerne skabte nye rammer for jordbrugerhvervene, og den nye generation af selvejerbønder forbedrede især i sidste halvdel af 1800-årene sine landbrugsbedrifter i takt med de tekniske og naturvidenskabelige fremskridt. I 1880'erne gennemførtes med andelsbevægelsen en ra-

dikal produktionsomlægning, som havde til følge, at erhvervet integreredes i det internationale, kapitalistiske verdensmarked. Vandringen fra land til by var også ganske betydelig. Voldsomt blev befolkningskoncentrationen i hovedstaden, hvor arbejderkvarterer voksede frem med stor hast på Nørrebro og Vesterbro. I det store og hele kunne den tiltagende industrialisering opsuge befolkningstilvæksten i byerne. Et omfattende jernbanebyggeri medvirkede til, at væksten tillige kunne udfolde sig i bredden. De nye stationsbyer bidrog til, at industrien udvikledes decentralt, og herved formedes en erhvervsstruktur med mange små, håndværksprægede virksomheder. Alt i alt opstod der mod slutningen af århundredet et langt mere differentieret samfund end tidligere kendt. Nye klasser og erhverv, boligmiljøer, livsformer og interesser prægede det begyndende industrisamfund.

Ændringerne sporedes også i hverdagslivet. På landet havde bondefamilierne i det gamle primitive selvforsyningslandbrug levet den nøjsomme hverdag i nær kontakt med naturen. Over for livet og skæbnen indtog det enkelte menneske en fordringsløs holdning, over for religionen og naturkræfterne en nedarvet respekt. Sognet havde udgjort et lukket, traditionsbundet fællesskab på godt og ondt, familiebruget en enhed og et arbejdsfællesskab, hvor erfaringerne gik i arv fra far til søn, fra mor til datter. Individuelle hensyn var underordnet husholdets fælles behov, og det enkelte familiemedlems sociale bindinger knyttede sig til slægten, gården og sognet (P. Balle-Petersen 1980).

Dette lukkede arbejdsfællesskab og kulturfællesskab gik først for alvor i opløsning efter 1860. I første del af dette århundrede havde bonden siddet stille på sin jord og fordøjet sine reformer. Efter 1830 havde tiden været god for gårdmændene, mindre gunstig for husmænd og landarbejdere. Fremgang var der dog at spore for hele almuen på det kulturelle felt. Stort set hele den yngre generation kunne læse omkring 1850, og i de følgende år indtraf noget nær en revolution for kommunikationen i samfundet. I modsætning til generationerne forud oplevede befolkningen i århundredets sidste halvdel, at stadige forandringer blev en uomgængelig del af deres hverdagsliv, forandringer som ikke alene påvirkede dem i de ydre materielle forhold, men i lige så høj grad i det indre følelsesliv. På landet stillede produktionsomlægningen og andelsbevægelsen krav om personlig fleksibilitet og nye individuelle evner. De ældres mangesidede arbejds- og livserfaringer slog ikke længere til, og sognekulturens gamle traditioner og samværsformer passede ikke ind i den nye virkelighed. Den moderne andelsbonde måtte tænke i nye baner. Han måtte tænke i penge, regne og beregne, konstant følge med i naturvidenskabelige fremskridt og dagligt holde et vågent øje med markedet, i sidste ende med verdensøkonomien.

For de mange, der brød op fra landet og søgte mod byerne, var dagligdagens omvæltninger ligeledes markante. I de mindre købstæder og i stationsbyerne dominerede håndværket fortsat, hvorved en række kvaliteter

fra arbejdslivet blev fastholdt. For tilflytterne til de hurtigt voksende industriberbyer prægedes tilværelsen imidlertid af en vis rodløshed. Ikke alene blev forbindelsen kappet over til familie og naboer i det hjemlige og overskuelige landmiljø, men mange måtte også forsøge efter bedste evne at tilpasse sig en urbaniseret og industriel livsform, der fulgte en helt anden tidsrytme. Industrialiseringen krævede en disciplinering, hvorved fabrikernes arbejds- og tidsrytme skulle indlæres. Arbejdet var opsplittet i enkeltfunktioner, hvorved dets konkrete mål og mening fortabte sig i det uvisse. Specialiseringen og arbejdsdelingen betød et tab af håndværksmæssige færdigheder og kvaliteter, og derved svækkedes arbejderens mulighed for at udvikle sig gennem arbejdet i samme grad som tidligere.

De folkelige bevægelser som samfundsfænomen

Set i et helhedsperspektiv fik de folkelige bevægelser i Danmark deres afgørende betydning i dette komplekse samspil, hvor dybtgående samfundsforandringer skabte så drastiske ændringer i dagligdagen i brede folkelige kredse, at det fik bevidsthedsmæssige konsekvenser. De bevidsthedsmæssige ændringer havde igen til følge, at de hidtil oversete samfundsgrupper på landet og de nye klasser i byerne formulerede en række politiske og sociale krav, som på afgørende vis fik betydning ikke alene for de berørte gruppers evne til fysisk og mentalt at omstille og tilpasse sig til de nye eksistensbetingelser, men også for deres evne til at påvirke samfundsudviklingen i en for dem positiv retning. Ikke alle bevægelser tegnede samme spændvidde; nogle havde relativt snævert definerede materielle mål, mens andre var båret af et helhedssyn eller en livsanskuelse, der socialt og åndeligt fik konsekvenser for alle sider af livets forhold; nogle bevægelser var relativt klassebestemte, mens andre igen i højere grad byggede på et åndeligt interessefællesskab. Eksempelvis tjente andelsbevægelsen primært materielle interesser, da de danske bønder i samlet flok forsøgte at dæmme op for den økonomiske krise, der i 1880'erne truede familiebrugenes eksistens. Men bevægelsens bærende ideer omkring demokratisk styring, åben adgang og solidarisk ansvar faldt også godt i tråd med de folkelige idealer, der lod sig høre iblandt grundtvigske bønder. Tilsvarende arbejdede afholdsfolkene ud fra et relativt afgrænset socialt mål, men også blandt dem opstod der ofte lokalt et bredere kulturelt foreningsliv. Til de klassebestemte bevægelser hørte naturligvis både husmandsbevægelsen og arbejderbevægelsen, mens eksempelvis både den grundtvigske, den indremissionske og de frikirkelige bevægelser byggede på et åndeligt interessefællesskab, der samlede medlemmerne på tværs af sociale skel. Størst socialhistorisk betydning fik utvivlsomt de bevægelser, som ideologisk og organisatorisk havde den tætteste berøring med medlemmernes hverdag, idet de markerede sig stærkest som kulturskabere i et vidt forgrenet foreningsliv gennem flere generationer.

Folkelig vækkelse

De folkelige bevægelser gennemløb en udvikling i flere faser — et forhold, der i øvrigt ikke var noget særegent ved bevægelserne i Danmark. Således omtaler den amerikanske sociolog Herbert Blume disse træk som almindelige for sociale bevægelser i de fleste vestlige demokratiske samfund (Blume 1969). Den første fase i udviklingsforløbet kendetegnedes ved begyndende vækkelse eller bevidstgørelse, netop igangsat af komplekse ydre forandringer, som påvirkede hverdagslivet og dermed hverdagsbevidstheden. Med hverdagsliv forstås i denne forbindelse dagligdagens sammensatte net af menneskelige relationer og sociale livssammenhænge omkring arbejdet og naturen, fritiden, familien og andre menneskelige fællesskaber. Ud fra dagligdagens mange og ofte modstridende erfaringer og holdningspåvirkninger formes identiteten og bevidstheden, og ikke mindst med udgangspunkt i hverdagsbevidstheden forsøger og forsøgte mennesket at kæde en ellers kaotisk verden sammen til et overskueligt og forståeligt univers, hvori det enkelte individ kan handle og deltage i større sociale aktiviteter. Når der indtræder strukturelle ændringer i samfundet, som påvirker befolkningens hverdagsliv, vil der forekomme bevidsthedsmæssige skred hos de berørte grupper og klasser, omend de erkendelsesmæssige reaktioner tidsmæssigt kan indtræde forskudt.

Frustrationen og uro prægede ofte bevægelserne i denne fase. Den første flok af vakte var ringe organiserede, ikke særligt målrettede, men til gengæld impulsive i deres udtryksform. Der var tale om et værdiskred hos dem. Traditionelle normer og værdier forkastedes, og der søgtes efter nye. Naturligvis var der forskel i værdigrundlaget hos eksempelvis de gudeligt vakte forsamlingsfolk i 1830'erne og afholdsfolkene i 1880'erne, men uro var der tale om i begge tilfælde. I den situation var bevægelsens folk modtagelige for agitation. Nye ledere kunne slå igennem og vinde lydhørhed ved at vække følelser og begejstre. De gav bevægelserne målrettethed ved at formulere idéer, forslag og løfter og ved at rette kritik mod modstandere i det omkringliggende samfund. Den kofteklædte, vejrbidte lægprædikant, der med bogtasken på ryggen vandrede fra hus til hus for at falbyde et gudeligt skrift og forkynde et Guds Ord, var en typisk indremissionsk eller frikirkelig leder. Den seminarieuddannede lærer og politiker, der drog fra folkemøde til folkemøde og tordnede mod Estrupprovisoriet, var en typisk leder i partiet Venstre. Leder var også socialisttalsmanden på talerstolen ved 1. maj mødet, og den ilsindede afholdsagitator uden for stationsbyens gæstgiveri. Også agitationskrifter og medlemsblade medvirkede til at formidle det fælles idégrundlag, som kunne fremkalde en bred folkelig mobilisering.

Den folkelige vækkelse som udtryk for det 19. århundredes bevidstheds-historie har især tiltrukket sig opmærksomhed blandt litteraturhistorikere. Særdeles omfattende og på mange måder inspirerende er det store Odense-

projekt "Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920", omend man kan kritisere projektet for unuanceret at gøre grundtvigianismen til noget nær en fælles bevægelse for hele den danske gårdmandsklasse. Det var den langt fra, men grundtvigianerne er ubetinget den gruppe af danske bønder, der har efterladt sig mest kildemateriale. Med en udgivelserække på foreløbig 16 bind er projektet ellers nået langt omkring. Spændvidden rækker fra antologier og kildesamlinger over egentlige litterære analyser af periodens folkelige forfattere til undersøgelser af venstrepressens betydning for holdningsdannelsen blandt bønderne (Schmidt og Gleerup (Red.) 1975ff.).

I bogen "En selvskreven historie" fokuserer litteraturhistorikeren Thorup Thomsen på mentalitetshistoriske aspekter ved den anden store folkelig-religiøse bevægelse, Indre Mission (Zerlang, Toft Andersen og Thorup Thomsen 1983). Det sker ud fra en analyse af lægprædikanten Anders Stubkjærs erindringer. Intentionen er åbenbart at påvise, at Stubkjær "både i erindringens indholdsside og udtrykside" tænkte i kapitalistiske ejendoms kategorier (s. 188). Selv de mest elementære kildekritiske overvejelser er imidlertid fraværende i artiklen, hvorfor det lykkes at give håndfaste konklusioner på forholdet mellem materiel ejendom og religiøst trosliv i 1850'erne ud fra nogle erindringer, som Stubkjær nedskrev i 1902 med anden og tredje generations missionsfolk som målgruppe. Jeg skal bestemt ikke afvise, at de religiøse vækkelser også havde en række økonomiske og materielle følgevirkninger, men i virkeligheden var det mest interessante ved denne og den grundtvigske bevægelse måske, at de rev deres tilhængere ud af den mere rationelle og materielle tankeverden for i stedet at engagere dem i kulturelle, følelsesmæssige og eksistentielle forhold.

Kampen mellem "Aser og Jætter"

Det klassiske eksempel på brydninger i det 19. århundredes bondebevægelser mellem "ånd" og "materie" var modsætningerne mellem den bjørnbakske og den grundtvigske bevægelse. Med brødrene Thomas og Lars Bjørnbak som de markante lederskikkelser opstod i 1850'erne den såkaldte bjørnbakske retning på Arhuseggen, i Vendsyssel og i Himmerland. Dens ideologiske drivkraft var kravet om bondestandens sociale ligestilling i samfundet, og vejen til målet var for bjørnbakkerne kundskab og dannelse sammen med udnyttelsen af de politiske rettigheder. I kampskriftet "Kundskab er Magt, Uvidenhed Trældom" og på bevægelsens højskoler forsøgte lederne at indskærpe bønderne nytten af eksakt viden. Eleverne blev undervist og eksamineret i regning og skrivning samt i mindre omfang i almene fag. Undervisning i tysk fandt også sted lejlighedsvis ud fra begrundelsen, at de jyske bønder havde en livlig handel med stude til Tyskland.

Et dannelsesideal for Lars Bjørnbak var at pille "det bondske" ud af de unge bondesønner og -døtre. De blev undervist i "tækkelige manerer", stiftede bekendtskab med borgerlige omgangsformer og byagtig klædedragt og instrueredes i at tale korrekt rigsdansk. De nye borgerlige dagligdagsnormer skulle fremme bondestandens anerkendelse som socialt ligeberettiget partner med de gamle magthavere i samfundet; kundskabsmeddelelsen skulle sikre, at hele den store fremadstræbende bondestand slagkraftigt kunne hævde sig økonomisk og politisk. På den ene side stod bevægelsen for en nøgtern, radikal realisme i tidens politiske kamp for at nedbryde de sociale skel og sikre bønderne demokratiske rettigheder. I dette havde den lighedspunkter eksempelvis med bondestrømningerne omkring "det sjællandske Venstre". På den anden side var den konservativ både i oplysningsmetoder og dannelsesideal. Lars Bjørnbak hentede sin inspiration hos rationalismen i det 18. århundrede, og det borgerlige dannelsesideal betegnede et klart brud med almuesamfundets traditioner.

Kontrasten stod grundtvigianerne for. Den grundtvigske vækkelse hentede ganske vist inspiration fra den romantiske og nationale forestillingsverden, men hvor eksempelvis de nordiske myter og sagn efter romantisk opfattelse alene skulle tolkes idealistisk, blev de med Grundtvigs tolkning et aktivt redskab i den folkeligt-demokratiske kamp. Myter og sagn, poesien og historien "beåndede" bondeungdommen på de grundtvigske folkehøjskoler og rundt på folkemøderne, mens udenforstående betragtede vækkelsen med stor skepsis. Bjørnbakkerne kaldte hånligt de grundtvigske skoler for "bragesludringsanstalter", mens grundtvigianerne til gengæld anså de bjørnbakske skoler for "Jætteskoler" og betragtede Lars Bjørnbak som Udgårdsløke, en fæl jætte og materialist. Mellem de konkurrerende skoler, Viby og Testrup ved Århus og Stenum og Brønderslev i Vendsyssel, udkæmpedes på store skole- og folkemøder drabelige dyster mellem "Aser og Jætter". En lidt spøgefuld historie meddeler, at en købmand i Århus kunne fastslå, om en indkørende vogn tilhørte en grundtvigianer eller en bjørnbakker. Hvis det første var tilfældet, knirkede vognhjulene højlydt, fordi de ikke var smurt. Grundtvigianeren var udelukkende optaget af åndelige sager og tænkte ikke på noget så jordbundet som at smøre vognen, før han kørte til byen. Den af Bjørnbak forstandsmæssigt påvirkede bonde holdt derimod sit køretøj i glimrende stand (Aagaard 1965, s. 21).

Når grundtvigianismen tiltrak betydelige grupper blandt danske bønder, skyldtes det ikke mindst dens folkelighedsideal. I følge den grundtvigske samfundsforståelse blev det jævne danske folk placeret som den afgørende faktor i samfundsudviklingen. Folket blev defineret ud fra fælles sprog, historie og meningshorisont. Det enkelte menneske og den enkelte samfundsklasse blev betragtet som en ligeværdig del af en folkelig enhed, uanset forskelle i evner og økonomisk formåen. Kun skulle den enkelte vedkende sig sit folkelige tilhørsforhold og ansvaret over for fællesskabet. Bondestan-

den kunne her hente en nødvendig anerkendelse som en ligeværdig samfundsklasse på linie med den gamle magtelite, et forhold der var vigtigt set i lyset af bondens undertrykkelse gennem århundreder.

Grundtvigianerne fremhævede endvidere, at ikke blot den folkelige dannelse, men i sidste ende hele det nye demokratiske samfund måtte bygge på de almene erfaringer, som fandtes i folkets egen historie og levevis. Heri måtte også indgå en frugtbar vekselvirkning mellem ånd og støv, mellem hånden og åndens arbejde. Grundtvig havde med styrke fremhævet, at tilværelsens normer skulle udspringe af de livserfaringer, der knyttede sig til livet i familien, menigheden og sognet, og ikke fastlægges hverken ud fra en klassisk eller ud fra den borgerlige offentligheds skarpe sfæres opdeling (Brink, Schelde og Bredmose Simonsen 1984). Denne loyalitet over for menighedsfællesskab og sognefællesskab havde af gode grunde stor betydning for bevægelsens gennemslagskraft.

Som redskab i kulturkampen mod godsejere og byborgerskab fik netop den folkelige betoning stor social-psykologisk betydning. Bønderne blev af modstanderne anset for at være udannede folk. Da Venstre i 1872, efter at partiet havde vundet flertallet i Folketinget, stillede krav om at overtage regeringsmagten, vakte det bestyrtelse i de finere borgerskabskredse. Et venstreministerium af udannede "røgttere i søndagsklæder" med "utrænet forstand" kunne man anstændigvis ikke byde kongehuset og Europas hoffer. Kampen var et spørgsmål om dannelse, men til forskel fra bjørnbakernes forsøg på en efterligning af de borgerlige manerer fremhævede grundtvigianerne de folkelige værdier i modersmålet og historien. Den nødvendige kulturelle højnelse af folket måtte ske på dets egne betingelser. Højskoleundervisningen byggede derfor på en almen åndelig oplysning, baseret på kulturstof, som folket virkelig kunne tilegne sig. Målet var at omfatte menneske- og folkelivet i hele dets mangfoldighed, og denne spændvidde havde til følge, at grundtvigianismen ikke blot tjente som inspiration i en kulturel og politisk kamp, men også indbefattede et helhedssyn, der skabte grundlag for nye kulturelle sognemiljøer.

I det lille skrift "Frihed for Loke såvel som for Thor" behandler litteraturhistorikeren Lars Lönnroth specielt højskolens anvendelse af mytologien i undervisningen, og han kommer også ind på dens betydning for den grundtvigske bondeungdoms bevidsthedsdannelse (Lönnroth 1979). Forfatteren opridser Grundtvigs intentioner med inddragelsen af de nordiske myter i sit folkelige kultur- og oplysningsprogram, og bogen rummer en række eksempler på, hvorledes forskellige myter blev udlagt af højskoleforstandere og dernæst fortolket af eleverne. Lönnroth er opmærksom på den blandede modtagelse, denne side af højskoleundervisningen fik blandt bondebefolkningen, således nævnes specielt den bjørnbakske opposition. Han argumenterer i den forbindelse for, at spaltningen skyldtes nationale motiver. "Aserne" — dvs. tilhængerne af den mytologiske undervisning — skulle dels bestå af de

mere højreorienterede folkehøjskolelærere og gårdmænd med tilknytning til Sønderjylland og den gamle nationalliberalisme, dels af mere militante, intellektuelle grundtvigianere, der så kulturkampen og den nationale kamp som vigtigere end den parlamentariske og sociale kamp.

Man kan have sin tvivl om, hvorvidt denne afgrænsning af "aserne" er historisk korrekt. Alene datidens "kulturgeografiske" landskab viste, at grundtvigske højskoler med "mytologiske" forstandere lå placeret rundt i hele landet. Og hvorfor skulle f.eks. østjyske bønder lidt syd for Århus være mere nationalt sindede og højreorienterede og mindre socialt bevidste end deres standsfæller lidt nord for købstaden? I det hele taget blev både det politiske og "kulturgeografiske" Danmarksbillede meget forskelligartet i denne opbruds- og vækkelsesperiode. Forskellene fra egn til egn og fra sogn til sogn var iøjnefaldende både med hensyn til vækkelsesintensitet og politisk aktivitet. Et sogn blev grundtvigsk, et andet missionsk, mens alene den politiske sag optog sindene i det tredje.

Etnologen Palle Ove Christiansen giver med udgangspunkt i en bonde-dagbog et glimrende indblik i denne nyopståede kulturkløft, som den oplevedes af en grundtvigsk bonde, da han flyttede til en ikke-vakt egn. Artiklen hedder betegnende nok "De 'levende' og de 'døde'" (Christiansen 1979).

Forsøgene på at forklare bl.a. de religiøse vækkelser ud fra håndfaste socio-økonomiske faktorer, som der har været tendenser til i halvferdsernes historieskrivning, rejser flere spørgsmål end de besvarer, hvis man dykker ned på det niveau, hvor bevægelserne havde deres folkelige basis. Forklarmønstret er langt mere komplekst, men der er ingen grund til at overse den store rolle, som lokale højskoleforstandere, veltalende vækkelsesprædikanter og mundrappe folkeførere havde for den ene eller den anden bevægelses gennemslagskraft på en bestemt egn netop i denne fase. Frem for at tillægge eksempelvis mytologien afgørende politisk betydning, som Lönnroth gør det, skal den nok i højere grad ses som et pædagogisk redskab på grund af dens dramatiske og handlingsmættede indhold. Det fremgår således af lokale avisreferater, at sagn og myter blev brugt flittigt på 1870'ernes folkemøder rundt i landet. Blot var det sjældent deres oprindelige indhold, men den meget frie og tidsaktuelle fortolkning af dem, der havde vægt. Mytologien kan dog ikke betragtes isoleret. Højskoleundervisningen skal ses i sin helhed, bestående af både musiske fag, litteratur og historie, naturalære og praktiske discipliner.

I forlængelse af omtalen af højskolen og den grundtvigske bevægelse som eksempel på social bevidstgørelse skal til slut gøres opmærksom på historikeren Bodil K. Hansens forskning i kvindernes stilling i det grundtvigske bondemiljø (Hansen 1981 og 1982).

Ud fra et alsidigt kildemateriale som lokalpressen, indlæg i højskolebladet samt ikke mindst private breve, dagbøger, protokoller o.l. skildres landbokvindernes ændrede levevis og position i familien og samfundet som følge af andelstidens forandringer. Specielt undersøges, hvorledes unge kvinder opnåede en øget selvbevidsthed efter at have været på et højskoleophold, og hvorledes de med den nye bevidsthed i behold kæmpede en til tider hård kamp for at blive hørt og respekteret både i familiebrugenes arbejdsfællesskab under de nye vilkår og i de grundtvigske foreninger og sognets organisationer.

Organisationsfasen

Den første vækkelsesperiode i de folkelige bevægelers udviklingshistorie afløstes af en organiseringsfase. Idéerne havde fænget, og de nye erfaringer og livsbetingelser skabte et pres for at få dem ført ud i livet. Det omkringliggende samfund satte naturligvis en række betingelser for, i hvilket omfang dette kunne lykkes. Her skal det erindres, at den nye demokratiske styreform efter grundloven af 1849 satte et krav om andre organisatoriske tilskikkelser end dem, der havde eksisteret under det gamle enevældige regime. I Danmark som i mange andre vestlige lande blev foreninger med en demokratisk ledelse, love, vedtægter og frivilligt medlemsskab en typisk organisationsform, hvorigennem klasser og interessegrupper skaffede sig råderum og råderet i samfundet.

Foreningsmønstrer i Danmark blev alsidigt, ikke mindst på det lokale plan. Den ændrede livsførelse og de nye idéer gjorde almuens gamle sociale fællesskaber, traditioner og værdinormer utidssvarende, men et vigtigt forhold ved de folkelige bevægelser var, at de til erstatning skabte nye identitetgivende fællesskaber, som skulle vise sig overordentlig stærke. Loyaliteten overførtes fra gårdmændenes gamle gildeslav til et politisk parti, til missionshuset eller til et andelsmejeri, eller fra de unges gildeslav til skyttekredsen, til aftenskolen eller sangforeningen (M. Balle-Petersen 1976).

En række fælles økonomiske og sociale behov blev løst gennem foreningsdannelserne. Således omfattede eksempelvis den bjørnbakske bevægelse på Arhuseggen foruden højskolen i Viby og avisen *Århus Amtstidende* også den folkelige forsamlingsbygning i Østergade i Århus samt landbo-spækassen i Århus og flere brandforsikringsforeninger. Grundtvigske og indremissionske sognesamfund kunne omkring missionshus og forsamlingshus mønstre et foreningsnet af mindst samme spændvidde (Hjorth Rasmussen 1972; Lauridsen 1983a).

Også i byerne forsøgte arbejderbevægelsen omkring århundredskiftet at opbygge et netværk, der kunne tilgodese medlemmernes behov. Bevægelsen markerede sig vel sjældent ideologiske med en radikal profil, der for

alvor brød med borgerlige kulturformer eller til fulde erstattede den landlige tilværelsesforståelse, som mange af de fra landet rekrutterede arbejdere bragte med sig til byerne. Alligevel dannedes lokalt både faglige og politiske samt sociale og kulturelle foreninger. I en mindre provinsby som Viborg, hvor arbejderbevægelsen ellers i mange år havde trange kår, var antallet af arbejderforeninger på omkring hundrede i 1920'erne. Foruden de socialdemokratiske vælgerforeninger og de mange fagforeninger havde byen et socialdemokratisk dagblad i Viborg Amts Socialdemokrat. Arbejdernes økonomiske fællesanliggender blev bl.a. varetaget af spareforeningen, landsbanken og de gensidige brandforsikringer. Fællesbageriet byggede på kooperationstanken, og til beslægtede organisationer kan henregnes byggeforeningen. Samvirket på det sociale område var også flerstrengt. Det solidariske princip kom til udfoldelse i brændselsforeningen og kødforsyningsforeningen, i begravelseskassen og syge- og hjælpe-kasser, i afholdsforening og samariterforening. Talrigest var måske de kulturelle og selskabelige fællesskaber. Her var arbejdernes aftenskole, diskussionsforeningen for unge mænd, arbejdernes idrætsforening, DUI og AOF. Sangforeningen Vulkan har også indskrevet sig berømmelse i byens kulturliv, mens foredragsforeningen og skakforeningen levede en mere stille tilværelse. En mere fyldig omtale af mønstret i arbejderbevægelsens foreningsnet i en anden provinsby, nemlig Ålborg, er givet af Stig Günther Rasmussen (1980).

Forskningen i arbejderbevægelsens historie har været betydelig i det sidste årti. Tendensen i 1970'erne har dog været at lægge hovedvægten på idéhistoriske samt politisk-økonomiske og organisatoriske forhold, som oftest med udgangspunkt på det nationale plan. Først i de allerseneste år er udforskningen af arbejderbevægelsens opkomst og udvikling i provinsen begyndt at tage form. Blandt pionererne på dette felt er historikerne Keld Dalsgård Larsen og Erik Bartram Jensen.

Dalsgård Larsen har på grundlag af et samarbejde med den lokale fagbevægelse udsendt en række bøger omhandlende såvel arbejderkooperationens som papirarbejdernes og snedker-tømrenes fagforenings historie i Silkeborg i et langt stræk af år. Arbejdernes levevilkår, beskæftigelsesmuligheder, arbejdskampe og især organisatoriske forhold i opgangstider og nedgangstider skildres med udgangspunkt i det lokale miljø. Indflydelsen fra den ydre verden inddrages som forklaringsfaktor, hvorved sammenhængen mellem en lokal arbejderbevægelse, landsorganisationen og samfundsudviklingen i det hele taget væves sammen til en helhed (Dalsgård Larsen 1981, 1983a, 1983b).

Erik Bartram Jensens bog om arbejderbevægelsen i Viborg dækker kun en kort årrække (Bartram Jensen 1982). Til gengæld graves dybere, både i det statistiske materiale for at gengive et billede af byens erhvervs- og klassestruktur, og i foreningsarkiver og avismateriale for at beskrive arbejdsconflikter, arbejdsmarkedsforhold og politiske manifestationer i de omtumlede år under og lige efter Første Verdenskrig.

Tyngden i de nævnte arbejderundersøgelser har ligget på organisationshistorien og fagbevægelsens udadrettede aktiviteter. Et forsømt område er stadig de socialhistoriske aspekter, som indbefatter en behandling af de interne forhold i foreningerne og ikke mindst de menige arbejderfamiliers dagligdag med dens mange forskelligartede berøringsflader i og uden for bevægelsens organisationer. Keld Dalsgård Larsens undersøgelser kommer enkelte steder i berøring med denne problemstilling, for så vidt det gælder de materielle livsbetingelser

Til det folkelige foreningsliv knyttede der sig et indre socialt og kulturelt miljø, som tit og ofte havde stor betydning både for medlemmernes daglige trivsel og for videreførelsen af bevægelsens bærende idéer og egenart. Møder og fester, udflugter, samtale og sang skabte en samhørighedsfølelse, som i nogle tilfælde gik på tværs af sociale skel.

Folkesangen var i alle kredse en almindelig udtryksform. Missionsfolk sang salmer i "Hjemlandstoner", grundtvigianerne benyttede højskolesangbogen, mens arbejderne brugte den røde arbejdersangbog.

Amerikanske sociologer har i forbindelse med foreningslivet talt om to hovedfunktioner (Gordon and Babchuk 1959). De skelner imellem instrumentale og ekspressive foreninger, hvor førstnævnte type primært sigter mod mål uden for medlemskredsen ved som pressionsgruppe at arbejde enten for ændringer i samfundet — som f.eks. et politisk parti — eller for at opnå et bestemt resultat — som f.eks. Dansk Kvindesamfunds kamp for kvindelig valgret. Den ekspressive forening retter i højere grad aktiviteterne indad mod medlemskredsen med det formål at dække et almenmenneskeligt behov for socialt fællesskab og er derfor — som f.eks. en selskabelig forening eller en idrætsklub — stærkere orienteret mod den nutidige udfoldelse end imod et fjernere mål. Imidlertid kendetegnedes et stort antal af de danske foreninger ved i større eller mindre omfang at tilgodese begge funktioner. I mange stationsbyer og provinsbyer varetog borgerforeningen således ofte de næringsdrivendes interesser over for de kommunale myndigheder, men dækkede samtidig sociale samværsbehov hos medlemmerne. En oversigt over primært den sociologiske forskning på området findes i Mats Hellsprongs artikel "Föreningsliv och fritidsliv i samhällsvetenskabelig belysning" (Hellsprog 1973).

Et foreningstilhørsforhold kunne i en usikker opbrudssituation give det enkelte menneske et fast holdepunkt. Foreningsmiljøet rummede i mange tilfælde en form for kollektiv beskyttelse, hvor individuelle personers oplevelse af ensomhed og personlig udstødning blev afløst af social accept og støtte. Derfor fik foreningerne stor betydning f.eks. i de mange nye stationsbyer, der hastigt voksede frem med industrialiseringens gennembrud.

Stationsbyerne var på én gang overskuelige og kaotiske. På den ene side var en gensidig overvågning mulig, da de fleste byer trods alt længe havde et begrænset indbyggertal. På den anden side var indbyggernes erhverv

og gøremål meget forskelligartede set i forhold til livet på landet. Hertil kom, at de fleste var tilflyttere og derfor havde deres historiske rødder et andet sted. Rodløsheden og traditionsløsheden gav næring til en række sociale og identitetsmæssige problemer, som så blev forsøgt løst i de mange forskellige foreninger.

Afholdsbevægelsen fik stærke bastioner i stationsbyerne. Uroen fremmede utvivlsomt drikkeriet, og at kampen mod ”brændevinsdjævelen” var en nødvendighed for at bedre levevilkårene, var tydeligt. I Hammel Avis for 22. juni 1893 kan man således læse om en arbejder i byen, som i fem dage lå i sengen og drak brændevin, hvorefter han døde uden i øvrigt at have været syg (Gammelgård 1979).

Naturligvis var der også alkoholproblemer på landet. Forbruget af spiritus havde været stort i den traditionelle bondekultur. Her var det at byde brændevin udtryk for gæstfrihed og venskab og det at drikke udtryk for mandighed og styrke. Afholdsbevægelsen markerede derfor et normskred også her. Den fik på linie med eksempelvis de religiøse foreninger en opdragende eller ”civiliserende” funktion over for almuen. Bevægelserne sigtede mod at gøre mennesker til produktive borgere i det nye industrielle samfund.

Det veletablerede folkelige foreningsliv

En tredje fase i de folkelige bevægelers udviklingshistorie indtrådte, da de forskellige foreninger og organisationer efterhånden fik tydelige institutionelle træk. Til disse træk hørte, at foreningerne havde fået en fast struktur med professionelle funktionærer placeret på faste pladser i det organisatoriske apparat. En del af de oprindelige, instrumentelle mål kunne være nået, mens andre var opgivet. Endvidere var de tidligere oppositionelle grupper og organisationer efterhånden blevet en integreret og anerkendt del af det etablerede samfund.

Inerti og træghed kunne gøre sig gældende i denne fase. Både organisationsstrukturen og den ideologiske selvforståelse kunne sætte grænser for medlemmernes udfoldelsesmuligheder. Samtidig hermed havde nye ideer og strømninger i det omkringliggende samfund vanskeligt ved at vinde almindelig anerkendelse, da disse impulser blev filtreret gennem bevægelsens dogmatiske værdisæt og medlemmernes erfaringsverden.

Traditionsformidling under forskellige former hørte nu til en af de vigtigste ekspressive funktioner. De faste funktionærer var ansat for at formidle den fælles ideologi, og de var i et afhængighedsforhold som gjorde, at de ikke i nævneværdig grad kunne afvige fra de udstukne linier. Også de mange symboler og ritualer, omgangsformer og tiltaleformer, der med årene var blevet en del af det sociale liv, medvirkede til at fastholde de kulturelle særpræg og skabe kontinuitet i det efterhånden konservative

miljø. Mange foreninger oprettede desuden egentlige ungdomsorganisationer for ad denne vej at skabe kontinuitet og oplære de kommende generationer i forældrenes livssyn og værdigrundlag. Foreningslivet kunne derfor eksistere videre som en veletableret livsform gennem flere menneskealdre. Den sociale trykthed i fællesskabet sammen med en stærk gruppefølelse og en loyalitet mod institutionerne hørte også med i forklaringen.

Endelig knyttede der sig en række moralsæt og myter til bevægelsernes selvforståelse. Myterne skulle inspirere de kommende generationer og til stadighed bekræfte medlemmerne i, at bevægelsen havde kæmpet for en rigtig og retfærdig sag. Denne opfattelse kunne udmærket trives samtidig med, at de yngre generationer efterhånden kun havde et begrænset og uklart kendskab til de oprindelige idéer og historiske forudsætninger. I andre tilfælde kunne divergensen mellem det praktiske foreningsarbejde og de ideologiske overtoner blive mærkbar. Eksempelvis var de danske skytteforeninger oprettet som led i den nationale kamp, og Sønderjyllandsspørgsmålet spillede derfor en ideologisk rolle. Med tiden betød det nationale spørgsmål imidlertid meget lidt i det daglige skyttearbejde. Herved opstod et stadigt tydeligere misforhold mellem festtalernes indhold, hvor det nationale grundlag blev fremhævet, og så det selskabelige samvær omkring skydning, hvor de nationale drikke øl og snaps havde en fremtrædende placering (Korsgård 1982, s. 219).

Trods kontinuiteten i foreningslivet måtte påvirkninger fra omgivelserne nødvendigvis sætte sine spor. Normer og værdier, som var mere i overensstemmelse med tendenserne i industrisamfundets kultur, blev gradvist optaget.

Brydningerne mellem idrætsbevægelsen og sporten i begyndelsen af dette århundrede kan antyde denne problemstilling. I bogen "Kampen om kroppen" fra 1982 skildrer idræthistorikeren Ove Korsgård legemskulturens udvikling i Danmark i 200 år, og en vigtig pointe i bogen er at afdække de kulturelle og ideologiske modsætninger, der eksisterede mellem den såkaldte folkelige idræt, der dyrkedes i landets mange forsamlingshuse, og konkurrencesporten, der med industrialiseringen vandt frem i byerne.

Værdigrundlaget hos de to legemskulturer var som nævnt forskelligt. Siden provisorietidens buldrende kampe havde den såkaldte svenske eller lingske gymnastik været den dominerende form for grundtvigsk legemskultur. Den første officielle opvisning af svensk gymnastik i Danmark fandt sted på Vallekilde højskole fastelavnssøndag 1884. Digteren J.C. Hostrup skrev til lejligheden en sang, der blev den svenske gymnastiks slagsang rundt i landets forsamlingshuse; skolens forstander Ernst Trier holdt en tale, der blev denne gymnastiks ideologiske grundlag; og N.H. Rasmussen viste gymnastikken, som i løbet af få år gik sin sejrsgang overalt i de grundtvigske ungdomsorganisationer. De tre komponenter sang, tale og gymnastik blev grundelementerne i enhver gymnastikfest på landet i de næste 75 år.

Fig. 1. Viborg Cykleklub på skovtur ca. 1899.

I slutningen af forrige århundrede begyndte konkurrencesporten efter engelsk forbillede at brede sig i Danmark. Også i Viborg fandt man betegnelsen klub mere moderne end forening, men billedet efterlader dog indtrykket af, at de selskabelige udflugter med hele familien prioriteredes højere end de opslidende, rekordsøgende konkurrenceløb på cykelbanen. (Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune).

Grundtvigianernes forkærlighed for den lingske gymnastik skyldtes dens "folkelige" idealer. Gymnastikken var bygget op omkring enkle og alsidige øvelser, hvorved der indrømmedes plads til alle. Gymnastikken skulle tilpasses mennesket og ikke omvendt. En øvelses kvalitet lå alene i, i hvor høj grad den egnede sig til at opnå resultater med menneskets krop, og ikke i hvor høj grad den egnede sig til at opnå resultater, der lå uden for kroppen, f.eks. et måleligt resultat i højdespring. Endvidere byggede den på holdindsatsen og fællesskabet. Fredelig kappestrid skulle der være plads til, men den enkelte måtte ikke brillere på de andres bekostning. Grundtvigianerne tolkede ligefrem en opdragende funktion ind i legemskulturen. Gymnastikken skulle ranke den fri mand og kvinde, men fordi ikke blot legemet skulle

forædles, indgik de åndelige foredrag og sangen som vigtige dele i gymnastikforeningernes arbejde.

Sporten hvilede på et andet værdigrundlag. Den frie konkurrence udgjorde her det væsentlige element i bestræbelserne på at opnå målelige resultater. Sporten byggede på ekspansionen — hurtigere, højere, stærkere — og den gav i langt højere grad end gymnastikken det enkelte individ mulighed for at udfolde sig i individuelle præstationer. I konkurrencesporten var det resultaterne, som talte, og tilmed havde den en indbygget fascinationskraft. Ikke mindst de dynamiske elementer i den individuelle konkurrenceidræt faldt sammen med industrisamfundets normer, hvor netop den frie konkurrence og de stadige fremskridt og resultater var i højsædet. Atletik, roning, cykling, fodbold og boksning var de foretrukne idrætsgrene i byernes mange sportsklubber, og efter århundredskiftet begyndte fodbolden også at rulle ude på landet.

Andelssag og søndagsfred

Tidligere i denne artikel har det været antydnet, at industrialiseringen fremmede en opsplitning i hverdagens livssammenhænge. Den traditionelle enhed og arbejdsfællesskabet, som havde været kendt inden for familiebrugene på landet, eksisterede ikke hos familien i byerne. På lidt længere sigt viste de samme tendenser sig på landet, efterhånden som det moderne andelslandbrug blev mere industrialiseret. Hermed kom også forenings- og kulturlivet i lokalsamfundet under pres.

Disse ændringer i arbejdsforhold og livsbetingelser er centrale problemstillinger i det tidligere nævnte værk om sekulariseringsprocessen i Danmark (Brink, Schelde og Bredmose Simonsen 1984). Bl.a. fremhæves det etablerede folkelige foreningslivs betydning for opretholdelsen af de sociale og kulturelle livsmønstre. Dette modsætningsfyldte samspil med de stadige ydre sociale og økonomiske forandringer på den ene side og bestræbelserne på at fastholde en tilkæmpet kulturform eller livsform på den anden vil jeg til slut forsøge at illustrere ved at give et historisk rids over nogle indremissionske lokalsamfund, som jeg har arbejdet en del med.

Som nævnt fik de bevægelser, som ideologisk og organisatorisk havde den tætteste berøring med medlemmernes hverdag, størst socialhistorisk betydning. Til disse hørte Indre Mission. Ganske vist havde den ikke i samme grad som eksempelvis grundtvigianismen en ideologisk forklaringskraft, der umiddelbart kunne indgå i bøndernes politiske og faglige kamp. Og ganske vist har bevægelsen været skildret som en centralt ledet og diktatorisk styret organisation. Jeppe Aakjær gav således allerede i 1897 følgende karakteristik af missionens hovedbestyrelse og dens magtfulde formand Vilhelm Beck:

”Hele missionen er indrettet à la Solsystem: Beck er dets hele Midtpunkt; om ham drejer sig i sorte Ringe en Flok af Præster, og om Præsterne drejer sig Missionærerne; men alle Planeterne såvel som Drabanterne får deres Lys fra Solen, som er Beck” (Aakjær 1897, s. 48).

Ikke desto mindre byggede de lokale missionske miljøer på særdeles stærke selvforvaltningsbestræbelser, og ideologisk rummede de en tilværelsesfortolkning, der var anvendelig for mange i en social og normativ usikker situation, hvor forbindelserne til det gamle bondesamfund var skåret over.

I de typiske sognesamfund mødtes medlemmerne regelmæssigt i missionshuset og i såkaldte samtalekredse i private hjem. Samtalekredsene udgjorde et tæt åndeligt fællesskab, i hvilket den gensidige kontrol var stærk, og i dette forum samlede en flok af jævne gårdmænd, husmænd og håndværkere på tværs af sociale skel for med udgangspunkt i Bibelens bogstav at finde vejledning for kristenlivet i hverdagen. Det var her, missionsfolkene hentede deres kulturelle identitet, lige så vel som de her tolkede normerne for samvær og adfærd, samtidig med at de i det kollektive forum løste en række problemer både af fælles og privat art. I disse kredse var Bibelen en folkebog, som satte de fælles normer, og sproget fra den gennemsyrede hele kulturkredsens dagligsprog og navneskik (Lauridsen 1983b, s. 12; M. Balle-Petersen 1977, s. 100ff).

Missionsfolkernes snævre tolkning af skriftens ord tillige med de stærke loyalitetsbånd og følelsen af samhørighed i menigheden gav dem en simpelhed og sikkerhed i livsopfattelse, der umiddelbart betød en konsekvent og selvbevidst optræden over for andre. Dette afslørede sig især på det lokale plan, hvor de ofte bevidst bragte sig i modsætningsforhold til deres sognefæller. Dagligdagens handlinger skulle bringes i overensstemmelse med deres religiøse livsholdning, således at den ideologiske overbevisning måtte stå som det overordnede, der gennemtrængte og sammenbandt alle sider af tilværelsen og hverdagen i såvel familielivet som det offentlige liv. Holdningen kom klart til udtryk i det foreningsnet, missionsfolkene byggede op lokalt.

Den organisationsstruktur, som man kunne finde i mange missionske miljøer især i Jylland, spændte fra det kulturelle felt over det politiske til det sociale og økonomiske. De små samtalekredse udgjorde grundstammen. Kredsene ejede tit et missionshus, der var den fysiske ramme om de forskellige religiøse og kulturelle aktiviteter. Den åndelige opdragelse af de næste generationer påvilede missionssamfundet som et fælles ansvar. Søndagskoler, private børneskoler, ynglinge- og pigeforeninger samt idrætsforeninger hørte derfor også med til foreningsmønstret. På det sociale felt stod ”samfundet” bagved stiftelsen af børnehjem og sygeplejeforeninger; missionsfolkernes indsats mod afholdsmisbruget fandt sted i ”Blå Kors”-foreninger; og de specielle Tabitaforeninger varetog et filantropisk arbejde

blandt sognets småkårsfolk. I alle institutionerne var ordets forkyndelse en fast bestanddel, lige så vel som organisationernes oprettelse oftest legitimeredes ud fra en tekst i Bibelen.

Religion og politik var ligeledes sammenvævede størrelser. Det fælles politiske fodslag kom frem ved sognerådvalgene, hvor man opstillede på religiøse lister, i bevillingssager og ved besættelser af lærerembeder o.l. I landspolitisk sammenhæng støttede Indre Mission i flere valgkredse højrekandidater, hvis missionsfolkene da ikke som i Herningkredsen opstillede deres egen venstremand som modkandidat til den venstregrundtvigske folketingsmand (Lauridsen 1983a, s. 14).

Mest kontroversielle over for sognets øvrige beboere var dog de missionske bønders udfarende initiativer på det økonomiske område, og her faldt det især mange for brystet, at de skabte uro i andelsbevægelsen. Efter at store vækkelsesbølger var drevet hen over Jylland i slutningen af 1890'erne, rejste kompromisløse bønder i det ene andelsmejeri efter det andet krav om, at det tredje bud skulle respekteres: Mejerierne måtte ligge stille på søn- og helligdage. Aktionerne havde til følge, at omkring hundrede mejerier enten i perioder helt indstillede søndagsdriften eller stillede leverandørerne frit med hensyn til levering på disse dage (Haue 1978). Adskillige steder formåede missionsfolkene imidlertid ikke at komme igennem med deres krav, og de tog i stedet det radikale skridt at sprænge interessentselskabet ved kollektivt at melde sig ud.

De missionske bønders handlinger gav anledning til højroastede skænderier rundt i sognene. En sprængning af andelsmejeriet betød nemlig ikke alene, at udbryderne satte sig selv i store økonomiske udgifter, i og med at de måtte bygge deres eget nye mejeri, men også at de tilbageblevne leverandører blev ramt på pengepungen, da de nu var færre om at dække de faste udgifter til mælkekørsel, renter og afdrag i det gamle mejeri, der pludselig kørte med overkapacitet.

De sociale og økonomiske omkostninger, som udbryderne påførte sig selv, fik imidlertid en positiv indvirkning på sammenholdet i menigheden. På den ene side måtte de igennem et voldsomt opgør med sognets øvrige befolkning, hvilket fik flokken af troende til at rykke tættere sammen i et fælles forsvar. På den anden side påtog missionens folk sig i samlet flok at yde de store økonomiske ofre, som lå i at rejse et nyt mejeri, der alene var forbeholdt medlemskredsen. At tage et opgør i et lokalsamfund, sætte skel til "den vantro verden" og bringe økonomiske ofre for at grundlægge organisationer i overensstemmelse med den ideologiske overbevisning, måtte næsten givet have en betydelig psykologisk effekt og automatisk tilføre det åndelige liv en fornyet intensitet. Ved at rejse en strid netop om det tredje bud på et så betydningsfuldt område som mejeridriftens, blev den enkelte missionske leverandør tvunget ind i en klar stillingtagen. De i produktionsmæssig henseende overflødige søndagshvilemejerier kom da fra omkring

århundredskiftet og frem til mellemkrigstiden til at stå som et kulturelt vidnesbyrd om missionsfolkenes stærke vilje til selvforvaltning i overensstemmelse med deres livsgrundlag. I mange landsbyer i Vest- og Nordjylland lå ikke alene missionshuset og forsamlingshuset over for hinanden som templer for to forskellige livsanskuelser. Det gamle og det nye mejeri tegnede samme kontrast, og på sognevejene krydsede mælkekuskene ustandseligt hinandens ruter de seks af ugens dage til daglig irritation for nogle folk i sognet og til glædeligt vidnesbyrd for andre. Kun på den sidste dag i ugen var der mere stille på vejene.

Bestyrelsesmøder og generalforsamlinger i søndagshvilemejerierne fik deres helt specielle præg. Forsamlingerne indledtes med sang og bøn, og mellem forhandlinger om overskudsdeling og smørkvalitet kunne der komme religiøst betonedede indlæg (Lauridsen 1983b, s. 17). Disse mejerier brød da også med en af de væsentligste andelsgrundsætninger, nemlig princippet om åben adgang for alle til at blive medlem uanset religiøst eller politisk tilhørsforhold. I de søndagshvilende mejerier måtte det blive den potentielle leverandørs religiøse ståsted og hans vilje til at efterleve de religiøst bestemte normer for den daglige adfærd, som var adgangsgivende. For nyomvendte missionsfolk blev det en bekendelseshandling at indmelde sig i ”trosmejeriet”.

For fuldstændighedens skyld skal nævnes, at missionsfolkenes selvorganiseringsbestræbelser i et begrænset antal sogne ekspanderede til også at indbefatte brugsforeninger og forsikringsforeninger. På den jyske vestkyst fandtes missionske bådelaug og kompagniselskaber, der i enkelte tilfælde blev udbygget til rene produktionskollektiver (Hjorth Rasmussen 1972). I det hele taget blev den stærke åndelige samhørighedsfølelse omsat i praktisk retning i et udbygget samspil med samhandel og udveksling af tjenesteydelser mellem kredsens bønder, håndværkere, handlende og fiskere.

Indre Mission fik ikke i byerne den samme helhedsorientering i foreningsmønstrer. Her var opsplitningen mellem arbejde og fritid, mellem økonomi og politik, mellem privatliv og offentligt liv mere fremtrædende. Kun i kulturelle miljøer på landet lykkedes det fuldt ud på et ideologisk ensidigt grundlag for bevægelsen gennem et par generationer at opretholde en kulturel egenart i det danske bondesamfund. Det skyldtes, at de missionske bønder på sogneniveau — altså på det niveau hvor de i dagligdagen knyttede de stærkeste sociale relationer til omgivelserne — formåede at etablere ideologiske fællesskaber, der ikke begrænsede sig til religiøse/rituelle sammenhænge, men i stedet var helhedsorienteret og bandt medlemmerne sammen i et afhængighedsforhold på stort set alle områder i hverdagslivet.

Fig. 2. Arbejder Sangforeningen Vulkan, Viborg o. 1910.

At dyrke sang og musik var ofte både klassebestemt og politisk bestemt. Viborg sangforening fra 1845 var byens ældste og samlede det bedre borgerskab. Senere kom Borger & Håndværkerforeningens sangkor til, og Arbejder Sangforeningen Vulkan stiftedes i 1896. Yderligere eksisterede efter århundredskiftet Blå Kors' sangkor, foreningen Ydun og foreningen Harmonion, mens Viborg mandskor, der blev forsøgt oprettet i 1920 "uden tilslutning til nogen forening eller politisk parti", ikke fik en lang levetid. (Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune).

Opsummering

Det 19. århundredes folkelige bevægelser opstod i en smeltedigel af gammelt og nyt. Dermed blev deres betydning for udformningen af det moderne Danmark ganske afgørende. Gennem den omfattende forenings- eller organisationsdannelse skaffede nye befolkningsgrupper sig effektive redskaber, hvorigennem de kunne fremføre deres interesser og opnå afgørende indflydelse. Organisationen gav dem den fornødne slagkraft, og foreningen som organisation lever da også i bedste velgående. En række af de gamle bevægelser virker i dag som fuldt integrerede institutioner i det moderne industrisamfund.

Også politisk og kulturelt satte de sig spor, der fører frem til nutiden. De klassebestemte bevægelser har efterladt de mest synlige resultater på samfundsplan. De politiske bondebevægelser med partidannelse omkring Venstre varetog ikke alene bøndernes sag, men lagde også gennem forfatningskampen grunden til det repræsentative demokrati. Husmandsbevægelsen rejste de dårligst stillede jordbrugere til kamp for bedre kår, og arbejderbevægelsen sikrede gennem fagorganisering og partidannelse, at arbejderbefolkningen fik del i magten og velstanden.

De interessebestemte bevægelser betydning lå ikke mindst på det menneskelige plan. De gav grundlag for dannelsen af subkulturer, hvori mennesker søgte samvær med dem, de var enige med. Dette kunne skabe særpræg i tale og klædedragt; i det hele taget udvikledes en særegen livsform, hvor tolerancen over for andre grupper til tider indskrænkedes ganske meget. Men foreningerne dækkede også et almenmenneskeligt behov for fællesskab. Gennem kontakten og samtalen med andre fik medlemmerne kendskab til hinandens følelser, tanker og problemer.

De folkelige bevægelser prægedes af ideologiske og politiske forskelle, men som det gennemgående fællestræk var de i starten udtryk for en omfattende selvhævdelse og selvorganisering hos brede folkelige lag i det danske samfund. Set i en forskningssammenhæng er det imidlertid frugtbart at følge dem over et længere tidsrum. I deres første fase var de på mange måder eksemplariske lærestykker i skabende nærdemokrati, mens den videre udvikling er historien om, hvorledes centraliseringstendenserne og bureaukratiseringen vandt frem. Betragtes bevægelserne ud fra en idéhistorisk synsvinkel, afslører de også en udvikling fra at være progressive nybrud til at blive etablerede og på mange måder konservative miljøer i samfundet.

De folkelige bevægelser historie i Danmark er endnu ikke skrevet. I denne artikel har jeg opridset nogle problemstillinger og forskningsfelter, som der arbejdes med i dag. Og som følge af det store indsamlingsarbejde, der er foregået rundt i landets amter i de allersidste år for at sikre foreningsarkiverne, er det i dag muligt at komme et langt stykke videre. Om det store svenske "folkrørelsesprojekt" i den forbindelse bør danne forbillede i form af en stor og samlet forskningsindsats, er vel ikke givet. Men der kan hentes mange erfaringer herfra også fremover. Således forekommer det mig væsentligt, at bevægelserne undersøges både på det centrale og det lokale plan. Det danske samfunds struktur og de sociale og økonomiske forandringer, der fandt sted med det gamle bondesamfunds sammenbrud, er nødvendige at kende for at forklare bevægelsernes gennembrud. Ligeledes spillede ideologiske og politiske forhold ind på bevægelsernes karakter. Det danske samfund var således relativt fleksibelt, hvilket bevirkede, at de folkelige bevægelser kunne virke som progressive faktorer inden for systemet, frem for at opstå som revolutionære elementer udenfor. Hvordan bevægelserne påvirkede de enkelte mennesker, og hvordan den gensidige påvirkning mellem

samfund, bevægelser og mennesker i det hele taget var, er spørgsmål, hvis besvarelse indbefatter en kombination af undersøgelser på centralt og lokalt plan. I de offentlige arkiver findes bl.a. et omfattende statistisk materiale, mens de mange lokalhistoriske arkiver rummer netop det alsidige kildemateriale, der kan give et nuanceret billede af forenings- og kulturlivet med dets mange socialhistoriske aspekter.

Litteratur

- Balle-Petersen, Margaretha 1976: Foreningstiden. I: Arv og Eje. Arbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening s. 43-68.
- Balle-Petersen, Margaretha 1977: Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. Lyngby.
- Balle-Petersen, Margaretha 1981: Budskab og fællesskab. Nogle synspunkter på forskningen omkring folkelige bevægelser på lokalt plan. I: Nye strømninger i dansk lokalhistorie, s. 109-141.
- Balle-Petersen, Poul 1980: Gården, slægten og naboerne. Sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o. 1880. I: Folk og Kultur. Arbog for Dansk Etnologi og Folkemindvidenskab, s. 106-150.
- Bartram Jensen, Erik 1981: Arbejderbevægelsen i Viborg 1916-1920. Et lokalhistorisk arbejde. Viborg.
- Blumer, Herbert 1969: Social Movements. I: Barry McLaughlin (Ed.), Studies in Social Movements. A Social Psychological Perspective. New York, s. 8-29.
- Bjørn, Claus 1976: De folkelige bevægelser i Danmark. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIV hft. 3, s. 346-357.
- Brink, Agnete, Michael Schelde og Erik Bredmose Simonsen 1984: Sækularisering i Danmark. En teoretisk analyse og historisk beskrivelse af sækulariseringsprocessen fra omkring 1870 til vor tid. Århus.
- Bruhn, Verner 1979: Plint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i Ribe amt. Esbjerg.
- Bundsgaard, Inge 1982: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen ca. 1880-1914. En undersøgelse af den grundtvigianske og den indremissionske bevægelses opståen og udvikling i sognene Skanderup, Hjarup og Vamdrup (Anst Herred) samt Ø. Starup, V. Nebel og Alminde (Brusk Herred). Med henblik på samspillet mellem bevægelserne indbyrdes og i forhold til det omliggende samfund, særligt med inddragelse af de sociale, økonomiske, ideologiske og politiske udviklingslinjer på egnen. Utrykt speciale, Aarhus Universitet.

- Bundsgaard, Inge 1984: Arbejderbevægelsen i stationsbyen. Træk af Vamdrup socialdemokratiske forenings historie i tiden før 2. verdenskrig. I: Nyt fra stationsbyen 5, s. 3-28.
- Christensen, Mikkel 1967: Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1979: De "levende" og de "døde". En indholdsanalyse af en grundtvigsk bondes erindringer set i lokalt, socialt og kulturelt perspektiv. Indlæg til et forskningsseminar. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 80-98.
- Dalsgaard Larsen, Keld 1981: Silkeborg afdelings 90 års jubilæum 1891-1981. Silkeborg.
- Dalsgaard Larsen, Keld 1983a: Arbejderkooperationens historie — set fra Silkeborg. Silkeborg.
- Dalsgaard Larsen, Keld 1983b: Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1844-1982. Silkeborg.
- Daneved Jørgensen, Ole 1980: En sund sjæl i et sundt legeme. Gymnastik- og skyttesagen i Danmark 1884-1905 med særligt henblik på de politiske og sociale aspekter. I: Den Jyske Historiker nr. 19-20, s. 89-138.
- Dansk socialhistorie I-VII. Kbh. 1979-82.
- Ehlers, Søren 1983: En lokal grundtvigsk bevægelse. Etableringen af grundtvigske institutioner i Nordsjælland 1864-94. Odense.
- Gammelgaard, Arne 1979: De drev det vidt . . . Om arbejderbevægelsen på Hammel-egnen. Hammel.
- Gemzøe, Anker 1978: Arbejderkultur i Danmark i perioden 1890 til 1924. I: Kultur og Klasse årg. 8 nr. 3, s. 31-61.
- Gordon, C. Wayne and Nicholas Babchuk 1959: A Typology of Voluntary Associations. I: American Sociological Review Vol. 24 No. 1, s. 22-29.
- Gormsen, Gudrun 1980: Bedsted i Sønderjylland. I: Palle Ove Christiansen, Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer. Kbh., s. 329-450.
- Günther Rasmussen, Stig 1980: Arbejderklassen i lokalsamfundet. Et studie i arbejderklassens underskov i Alborg mellem 1880 og 1930, tilsat nogle principielle overvejelser. I: Årbog for arbejderbevægelsens historie 10, s. 7-50.
- Hansen, Bodil K. 1981: Kvinderne i et grundtvigsk bondemiljø. I: Jørgen Holmgaard (Red.), Det grundtvigske bondemiljø. Arbejdspapirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg, s. 75-140.
- Hansen, Bodil K. (Udg.) 1982: Hanne og Rasmus. En brevsamling om arbejdsliv, højskole og familiedannelse i 1880'ernes landbosamfund, Kbh.
- Hellsprong, Mats 1973: Föreningsliv och fritidsliv i samhällsvetenskaplig belysning. I: Nord-Nytt nr 3-4, s. 1-8.

- Hjorth Rasmussen, Alan 1972: Vorupør Fiskerkompagni. Et indremissionsk kollektiv omkring århundredskiftet. I: Folk og Kultur. Arbog for Dansk Etnologi og Folkemindetvidenskab, s. 65-84.
- Hjorth Rasmussen, Alan 1974: Søndagsbådene. Skibsforsikringsforeningen "Union" 1924-1974. Esbjerg.
- Holmgaard, Jørgen (Red.) 1981: Det grundtvigske bondemiljø. Arbejds-papirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg.
- Jensen, Hans 1919: Lars Bjørnbak og den Bjørnbakske Bevægelse. Bidrag til det danske Landbo-Demokratis Historie. Kbh.
- Just, Flemming 1984: Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920 med udgangspunkt i Ribe amt. Esbjerg.
- Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser nr. 1ff. 1982ff.
- Korsgaard, Ove 1982: Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år. Kbh.
- Lauridsen, Henning R. 1980: De folkelige bevægelser i Nordvestjylland 1870-1914. Utrykt prisopgave, Aarhus Universitet.
- Lauridsen, Henning R. 1982a: De nye tider. Træk af arbejderbevægelsens historie i Hjerm stationsby. I: Hardsyssels Arbog 2. rk. bd. 16, s. 73-87.
- Lauridsen, Henning R. 1982b: Socialdemokratiet Hjerm-Vejrum 1907-1982. 75 års jubilæum. Struer.
- Lauridsen, Henning R. 1983a: Brud og fællesskab. Bønderøkonomi og bondekultur i Danmark i perioden 1880-1914. I: LÆS. Skriftserie fra Nordisk institut, Aarhus Universitet. Århus, s. 7-23.
- Lauridsen, Henning R. 1983b: Foreningslivet i Hammerum — kulturhistorisk belyst. I: Nyt fra stationsbyen nr. 3, s. 5-42.
- Lundkvist, Sven 1977: Folkörelserna i det svenska samhället 1850-1920. Stockholm.
- Lönroth, Lars 1979: "Frihed for Loke saavel som for Thor". Den nordiske mytologin som politisk redskap i grundtvigiansk bonde- og folkhøgskolemiljö. Aalborg.
- Noe, Bente 1981: Forholdet mellem arbejdere og kirke/kristendom i Danmark i 1930'erne. Utrykt speciale, Aarhus Universitet.
- Nyt fra stationsbyen. Århus 1982ff.
- Pontoppidan Thyssen, Anders 1960-77: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede I-VII. Kbh.
- Pontoppidan Thyssen, Anders 1981: Indre Mission og grundtvigianismens stilling til samfundsspørgsmål i 1930'erne. I: Jørgen Holmgaard (Red.), Det grundtvigske bondemiljø. Arbejds-papirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg s. 183-208.
- Schmidt, Povl og Jørgen Gleerup (Red.) 1975ff: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920. Odense.

- Schou-Pedersen, Anne-Lise 1982a: Indre Mission og den lokale basisorganisering. Utrykt prisopgave, Århus Universitet.
- Schou-Pedersen, Anne-Lise 1982b: Omkring missionen og kvinderne. I: Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser nr. 1, s.73-108.
- Svane, Marie Louise 1978: Omkring den grundtvigske familie. Eller et forsøg på at skrive "dagliglivets historie". I: Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning nr. 16, s. 94-127.
- Vrå højskoles Arsskrift. 1914.
- Zerlang, Martin 1981: Thors Hammer og Triers højskole. Folkelighed i et klassesamfund. I: Kritik. Tidsskrift for litteratur, forskning, undervisning årg. 15 nr. 58, s. 66-81.
- Zerlang, Martin, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen 1982: En selvskreven historie. Om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark. Kbh.
- Aagaard, Frode 1965: Høvdingen fra Viby. I: Østjysk Hjemstavn årg. 30, s. 5-25.
- Aakjær, Jeppe 1897: Missionen og dens Høvding. Kbh.

Foreningsregistraturer

- Foreningsarkiver fra Frederiksborg amt. 1. udg. Hillerød 1984.
- Foreningsarkiver fra Storstrøms amt. En kortfattet oversigt. Vordingborg 1982.
- Foreningsarkiver. Vejle amt. En kortfattet oversigt. Vejle 1983.
- Forenings- og erhvervsarkiver fra Nordjyllands amt. 3. udg. Ålborg 1982.
- Fynske foreningsarkiver I. 1978.
- Grelle, H. 1978: Fortegnelse over utrykte protokoller fra arbejderbevægelsens faglige, politiske og kulturelle organisationer i ABA. Kbh. (Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie nr 11A).

Menneskene i industrialiseringens byer

Etnologisk og kulturhistorisk forskning om danske byer

Af Peter Dragsbo

Peter Dragsbo, f. 1948, mag. art. i europæisk etnologi 1976, museumsinspektør ved Esbjerg Museum siden 1976. Har publiceret "Mennesker og huse i Aabenraa. Et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920" (1978) og skrevet en lang række artikler om byhistorie, industrialisering, stationsbyer m.m.

I det følgende vil jeg først ganske kort skitsere nogle hovedlinier i det, man kan kalde den første fase af Danmarks urbanisering, byudviklingen mellem 1850 og 1920. Dernæst vil jeg prøve at gennemgå, hvad der fra etnologisk og kulturhistorisk side er skrevet om byer og bymiljøer, især i Danmark, men med Norge og Sverige inde i billedet. Endelig vil jeg, ud fra denne kombinerede litteraturgennemgang og forskningshistorik, opsummere nogle af de praktiske og teoretiske synsvinkler, der kan lægges på danske byer og deres mennesker, samt skitsere nogle undersøgelsesbehov og -muligheder.

Fra land-Danmark til by-Danmark

I perioden mellem 1850 og 1920 skete der, sammen med industrialiseringen, udviklingen af et nyt økonomisk system og den nye klassesdeling af befolkningen, også et opbrud i selve landets struktur. Det var såvel et opbrud fra

land til by, der resulterede i både større og flere byer, som et opbrud i de bestående byer, ofte med en gennemgribende omformning til følge.

I 1850'erne udgjordes kernen i den danske bystruktur af residensstaden København samt de 68 købstæder (inden for det nuværende Danmark), hvoraf kun en halv snes stykker var kommet til siden middelalderen. København var på mange måder enestående, bl.a. ved stort set at være stedet for alle landets overordnede funktioner. Købstædernes funktion skulle derimod næsten udelukkende ses i forhold til det omgivende lokale landbosamfund. Indtil næringsfrihedens indførelse 1857-62 havde købstæderne et monopol på handel og håndværk, der kun tillod et småhåndværk på landet. Men til gengæld bestod købstædernes handel stort set i at sørge for vareforsyning til og udførsel af landbrugsprodukter fra et bestemt opland. Og disse oplande lå i hvert fald i Østdanmark ret fast, kun i Vest- og Midtjylland var der fra gammel tid opstået traditioner for en bondehandel, uafhængig af de få og små købstæder.

I 1920'erne var antallet af bymæssige bebyggelser steget til omkring 140 (med over 750 indbyggere) og langt flere småbebyggelser med karakter af "by". Jeg vil ikke her gennemgå årsager og virkninger i den store forandring, som industrialiseringen og byvæksten betød for Danmark. Men resultatet var i hvert fald en helt anden bystruktur og byer med nye funktioner.

København, der var vokset fra under 140.000 indbyggere i 1850 til næsten 500.000 i 1920, var blevet en storby af internationalt format, hvis industri og handel spillede en rolle både i den danske og den europæiske økonomi. Også en række af de større købstæder var, gennem forbedrede transportmuligheder og kapitalinvesteringer indefra og udefra, blevet led i en national og international vareudveksling. For mange byer betød dette lige så meget som den fortsatte betydning af det gamle opland. For en by som Esbjerg betød det første langt det meste. Rollen som umiddelbare formidlere af varer til og fra landbosamfundet blev snarere overtaget af de mange nye bymæssige bebyggelser. De kaldes ofte for "stationsbyerne", men de opstod overalt på landet, uanset om der var anlagt jernbaner eller ej. Især i 1890'erne, da landbruget for alvor gik ind i en pengeøkonomisk og servicekrævende fase, opstod der hundreder af små nye centre. Ja, i en egn som Vestjylland blev de næsten ryggraden i den fremtidige bystruktur.

Danmarks urbanisering betød, at danskerne kom i bevægelse som sjældent før, ikke alene fysisk, men også socialt og kulturelt. Fra 1850 til 1920 steg Danmarks befolkning fra 1 1/2 million til tæt ved 3 millioner. I samme tidsrum skete der en nettotilvandring fra land til by på mindst 400.000 mennesker. Især i 1880'erne og 1890'erne var vandringen fra land til by oppe på gennemsnitlig 10.000 om året. Det var i disse år, at f.eks. de store østjyske byer havde deres store vækst. Hvilket bidrog til, at de danske købstæders befolkning mellem 1850 og 1920 steg fra ca. 190.000 til over 650.000. Og dertil kommer de mange nye småcentre, som ikke i statistikken talte som

byer, men som i de enkelte landsogne opsamlede en del af befolkningsoverskuddet. Med i vandringsstallet skal endelig regnes de ca. 250.000, der udvandrede til Amerika mellem 1840 og 1920, kun modsvaret af ca. 30.000, der vandrede *til* Danmark, fortrinsvis svenskere og tyskere.

De socialreformatoriske skribenter

De første beskrivelser af den nye tids byliv efter midten af 1800-årene, som i social- og kulturhistorisk sammenhæng har interesse, er karakteristisk nok skrevet af socialt indstillede iagttagere, som gennem deres profession mødte nogle af de negative sider ved den byudvikling, som var begyndt at tage fart.

En pioner på dette område var nordmanden Eilert Sundt (1817-75). Han betragtes af mange som grundlægger af både samfundsvidenskab og etnologi i Norden. Men først og fremmest var han engageret i sin samtid, i politik og i folkeoplysning. Det var som medlem af Selskabet til Folkeoplysningens Fremme, at han i årene 1855-58, som led i en undersøgelse af almueskolevæsenet i Christiania, beskrev kvartererne Piperviken og Ruseløkkbakken. Disse kvarterer var nyligt opståede "vilde" bebyggelser af småhuse, og deres beboere var især arbejdere og småfolk, indflyttet fra landet. I den henseende var kvartererne norske paralleller til de småhusforstæder, som også i nogle af de større danske byer var det første nye vedhæng til den gamle bykerne.

I 1858 publicerede Sundt "Om Piperviken og Ruseløkkbakken. Undersøgelser om Arbejdsklassens Kaar og Sæder i Christiania". Her beskrives indgående arbejdsfortjeneste, bohæve, renlighed, børneantal, dødelighed, skolegang, bogbestand, ægteskabsalder, afstamning og meget mere hos beboerne. I både materiel kultur og livsform fandt han tydelige forskelle mellem det, han kaldte "bestillingsmandsklassen" og "svende- og arbejdsmandsklassen". Især den sidste bestod af tilflyttede husmands- og fattigfolk fra de sydøstnorske landdistrikter. Mange af bydelenes problemer kunne tolkes ud fra bruddet mellem bygde-kulturen og storbykulturen, men f.eks. i møblering og kostvaner beholdt beboerne deres landlige levevis. De nye Christiania-beboere stod endnu det landlige proletariat nærmere end fremtidens byarbejderklasse.

Her i Danmark var det især følgerne af overbefolkningen og de elendige hygiejniske forhold i Københavns indre by, der kom i centrum. Først og fremmest var det lægen E. Hornemann, der mellem ca. 1845 og 1865 skrev en lang række indlæg i "Hygiejniske Meddelelser", f.eks. "Den nærværende Husvildhed og Mangel paa sunde Boliger" (Hornemann 1858). Hornemann var bl.a. den første, der udførte en systematisk sammenlignende beskrivelse af to kvarterer i en by. Hornemanns skrivelser blev videreført i 1870'erne af

læger som P.A. Schleisner og F.F. Ulrik, og fortsat stod sundhedsforholdene i centrum.

Lidt for sig selv står provinslægen Th. Sørensen "Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadsarbejderes Vilkaar" fra 1880. Den havde baggrund i nogle landsomfattende undersøgelser, som ud fra politisk bekymring for den hurtigtvoksende arbejderklasse gennemførtes i 1870'erne. Skriftet, som i 1881 fulgtes op af et skrift om "Markarbejderes Vilkaar", er bl.a. værdifuldt ved, at det fremlægger en række detaljerede husholdningsregnskaber. Tilsammen kan de to skrifter bruges til belysning af forskelle i både levestandard og materiel kultur mellem by- og landarbejdere. Og dermed, om der kunne konstateres en begyndende byarbejder-livsform — hvad flere træk tydede på.

Mod et kulturhistorisk helhedssyn på byer

Da den nationale og regionale kulturhistorie og folkelivsforskning opstod i slutningen af 1800-årene, var det landbefolkningen og dens traditionelle kultur, som stod i centrum. I følge tidens nationalromantiske selvopfattelse var det på landet, folkets rødder skulle søges. I byerne kom og gik de modeprægede kulturformer, og det var herfra den ægte folkekultur truedes. Kun middelalderen og renæssancens byliv opfattedes som så dansk, at det var værdigt til beskrivelse. Det gjaldt Troels-Lunds storværk "Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhunderede" (1879-1901), og det gjaldt en lang række artikler i "Tidsskrift for Kunstindustri" om kunst- og laugshåndværk i 15-1600-årene, hvortil især den senere direktør for dansk folkemuseum, Bernhard Olsen, var forfatter.

Efter århundredskiftet blev de danske byers kulturhistorie taget op på en ny måde af Hugo Matthiessen. Det skete i bøger som "Gamle Gader" (1917), "Torv og Hærstræde" (1922), "Københavnske Gader 1728-1795" (1924) og "Middelalderlige Byer" (1927). Hugo Matthiessens ærinde var at skabe forståelse for de gamle danske byer som bevaringsværdige kulturværdier i samtiden. Sideløbende med de ovennævnte bøger skrev han artikler i "Architekten", holdt talrige foredrag, fotograferede og var med til at bestemme udvælgelsen af bygningsfredninger. I dette praktiske engagement fortsatte han linien fra kredsen omkring Foreningen af 3. December 1898 (til opmåling af gammel dansk arkitektur), Foreningen til gamle Bygningers Bevaring (oprettet 1907) og Foreningen for bedre Byggeskik (oprettet 1915).

Selv om Hugo Matthiessen ikke beskæftigede sig med industrialiseringens byer, fortjener han dog at nævnes, fordi han var den første, som behandlede byer som *helheder*, hvis mange små og store træk afspejlede en lang kultur- og socialhistorie.

Miljøhistorie og socialøkologi — en svensk inspiration

En ny formulering af et helhedssyn på byer og kultur skete først efter Anden Verdenskrig — og da i Sverige — med inspirationer, der lå uden for den skandinaviske forskningstradition. Det første resultat var tobindsværket ”Svensk stad” (Paulsson 1950–53). Anledningen til værket var egentlig den svenske Sløjdforenings 100-års jubilæum i 1945, og et hovedformål med værket var derfor at sætte de sidste 100 års æstetiske og materielle kultur ind i en ramme. Man valgte byerne som studieobjekt — ikke på trods af, men netop på grund af deres hovedrolle i de sidste 100 års forandringer. Paulsson og hans medforfatteres ramme om værket var at give det fysiske bymiljø et socialt og kulturelt indhold ved at vise sammenhængen med husstandsstruktur, arbejdsorganisation, æstetiske og sociale ideologier etc. Dvs. på mange måder den funktionalistiske antropologiske helhedssyn overført til et nyt og uprøvet felt.

I forordet kalder Paulsson værket en *miljøhistorie*. Som kunsthistoriker interesserer han sig naturligt nok for det synlige. Gennem tolkninger bruger han det overleverede eller kendte miljø som en primær kilde til viden om fortiden. Han erkender, at en by også er et nedslag af generelle processer, der ikke kan deles op i by/land. Men den er i følge Paulsson også et individ med sin egen *stil*. Og ”stil” defineres bredt som en syntese af rum, flytninger, kvarterdannelser, attituder hos indbyggerne og æstetiske værdier i samfundet.

Baggrunden for ”Svensk stad” kan søges i flere retninger, men især i den amerikanske ”human ecology”, der siden 1920’erne havde beskæftiget sig med en lang række rumlige aspekter ved byer (se især Park, Burgess and McKenzie 1925). Formidlet dels af fransk by-geografi i 1930’erne, dels af direkte kontakt mellem USA og Sverige, toges denne forskningstradition op af Börje Hanssen, der var en af Paulssons vigtigste medarbejdere, under den siden sjældent brugte betegnelse ”socialøkologi”.

Hvordan han forstod dette begreb, viste han i studiet ”Sociala och ekonomiska regioner i Simrishamn 1880–1945” (Hanssen 1949). Artiklen er stadig et af de bedste eksempler på en historisk-etnologisk analyse af en hel by, som findes. Ved hjælp af kort og husstandsanalyser udskiller han den lille købstads vigtigste kvarterer: Købmændenes kvarter ved hovedstrøget, søfolkens og fiskernes kvarter ved havnen og håndværkernes og småfolkenes kvarterer i side- og baggaderne. I hvert kvarter viser han miljøets historiske kontinuitet, vekselvirkningen mellem husene og deres beboere. For købmandsgruppens vedkommende viser han, hvorledes der i toppen var en elite med nære slægtskabsforhold, mens den øvrige gruppe af handlende var præget af mange sociale op- og nedture. Blandt købmændene fandtes de største patriarkalske hushold (med ansatte og tjenstefolk i husholdet) i tiden mellem 1840 og 1900, afspejlende en storhedstid for den købstadscentrerede oplandshandel.

I begge de ovennævnte arbejder opereredes med *kvartererne* som et grundelement i bymiljøet. De socialt bestemte kvarterer var knyttet til bestemte historiske perioder, ikke en konstant størrelse. I ethvert kvarter sker en stadig vekselvirkning mellem ydre ramme og socialt indhold. Samfundets generelle udvikling bestemmer indholdet, men det overleverede fysiske miljø er samtidig en stærk faktor, som kræver tilpasning eller forandring. Derved er studier af kvarterdannelse også et studium af både *brud* og *kontinuitet*.

Aabenraa — et dansk studium af kvarterdannelse

Et første dansk forsøg på fra etnologisk side direkte at overføre metoderne fra "Svensk stad" er Peter Dragsbo: "Mennesker og huse i Aabenraa. Et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920" fra 1978.

Ligesom Börje Hanssen opererer bogen ved begyndelsen af udviklingen med den førindustrielle bys tre vigtigste kvarterer: Handelsgårdenes kvarter, håndværkergårdens kvarter og kvarterene med småfolks huse — stort set placeret i tre koncentriske cirkler.

I perioden 1874-1900 stagnerede byen næsten helt. Nybyggeriet var lille, og i den gamle bys gader skete tilsyneladende ret få forandringer. Alligevel blev kvarterstrukturen i denne periode brudt op, spredt og samlet på en ny måde.

De gamle håndværkergårde blev, på grund af industrialiseringens øgede færdigvareproduktion, langsomt udkonkurreret. Håndværksmestrene blev proletariseret, og til gengæld opstod en ny klasse af lønarbejdere. De håndværkergårde, der i 1850 ofte kun havde rummet een familie med svende og lærlinge i husholdet, blev derfor gradvist forvandlet til lejehuse for arbejderfamilier. Men i det ydre sås det kun ved nye vinduer og kviste i bag- og sidehuse, hvor der før havde været værksteder, udhuse og svendekamre.

Omvendt lykkedes det en stor del af håndværkerne på hovedstrøget at gennemføre en omstilling fra håndværk til detailhandel og derved at hæve sig socialt op i borgerskabets rækker. Dette fulgtes af et byggeri af nye flotte forretningsejendomme, men til gengæld for dette brud i det ydre var en familiemæssig kontinuitet sikret.

Et af de største og hårdeste brud fandt sted i det gamle handelskvarter. Hvor købmændene endnu i 1870'erne og 1880'erne konsoliderede deres stilling, betød tiden mellem 1900 og 1925 en fuldstændig afvikling af købmandsgårdene i deres gamle form. Deres funktioner blev opsplittet i detailhandel, engroshandel, industriel virksomhed osv. Meget få købmandsfamilier overlevede denne omstilling, der blev yderligere vanskelig på grund af bankkrak, fejlinvesteringer i skibsfart og den nationale opsplittning af kundekredsen.

Påpegningen af, at en væsentlig forandring i byerne under industrialiseringen skete i det skjulte, er vigtig, fordi de ydre, fysiske forandringer i de større byer for eftertiden har stået som indbegrebet af "de nye tider". Den hurtige befolkningsvækst i de større købstæder sprængte byernes gamle rammer, og da de nye kvarterer ikke havde problemet med tilpasning til overleveret bebyggelse, kunne de fra starten stemme overens med tidens nye klassestruktur og boligidealer.

Også Aabenraa fik sin beskedne andel af den industrialiserede bys miljøtyper: *Villakvarterene, de borgerlige etagehuskvarterer og arbejderkvartererne*. I de nye kvarterer blev boligen en selvstændig miljøfaktor. For de mandlige husstandsoverhoveder blev bolig og arbejde adskilt, og bortset fra personlige tjenestefolk befolkede de nye kvarterer stort set af *kernefamilier*. Dette skete først for den nye klasse af arbejdere (jfr. Piperviken og Ruseløkbakken) samt for den borgerlige gruppe af embedsmænd, fabrikanter og liberale erhvervsdrivende. Til sidst kom også det lavere borgerskab, de aktive handlende og håndværkerne med i de nye kvarterer. Disse gruppers kvarterer blev ofte adskilt, enten i gader eller ligefrem i forskellige retninger af byen. I dag er opdelingen af vore byer i nord/syd, øst/vest, villaer/etagehuse etc. en del af dagligdagen, men gennembruddet for denne bystruktur skal søges i tiden mellem 1870 og 1914, alt efter byens størrelse.

En lignende fremlæggelse af kvarterudvikling efter 1850 er sket i den fremragende og grundige byhistorie, Henrik Fangel: "Haderslev bys historie" I (1975). Heri gennemgås den sociale udvikling i en række af byens kvarterer, og tendensen til udvikling af arbejderkvarterer i håndværkernes tidligere kvarterer i sidegaderne er også her klar. Blot sker både dette og udviklingen henimod kernefamilien hos håndværkere og handlende på et tidligere tidspunkt end i Aabenraa, på grund af byens stærkere udvikling i perioden.

Studier af enkelte kvarterer

Gennem de sidste 20 år er der især i Sverige og Norge gennemført en lang række kvarterstudier. De har beskæftiget sig med den fysiske og sociale udvikling, men også med den mere "mentale" side af kvarterbegrebet: Hvordan det opstår i såvel beboernes som de udenfor boendes omverdensopfattelse. Et fint studie af dette er Sven B. Ek: "Nöden i Lund" (1971). "Nöden" var et småfolkskvarter, som i den første fase af industrialiseringen uvidedes med et kvarter af lejehuse. Dette kvarter fik hurtigt sit øgenavn "Nöden" — eller "Judéen" på grund af en stor gruppe jøder i kvarteret. Undersøgelsen viste imidlertid, at den øvrige bys opfattelse af "Nöden" som et stort fattigkvarter ikke modsvarede af virkeligheden. Kvarteret rummede mange små forskelle i boligform, livsstil og levestandard, som tydeligt

opfattedes af beboerne i kvarteret. Hovedpræget af arbejderkvarter var dog klart, men var fælles med andre mindre kvarterer i byen.

Et andet studie af et afgrænset arbejderkvarter kan f.eks findes i begyndelsen af Ake Dauns "Förortsliv" (1974), hvor han viser fællesskabet i et gammelt arbejderkvarter som kontrast til et moderne forstadskvarters spredte netværk. Og i Oslo har Anne Louise Gjesdal Christensen bl.a. i en undersøgelse af "Vålerenga — treby i murbyen" (1972) dokumenteret udviklingen af en lille enklave af småhuse i storbyen med sin egen identitet. To småstudier har endvidere omhandlet borgerlige etagehuskvarterer omkring århundredskiftet i henholdsvis Århus og Oslo: Poul Balle-Petersens "Et boligkvarter fra århundredskiftet" (1970) og Carl Egil Buchs "Et leiegårdsmiljö fra århundredskiftet" (1970). I begge artikler kan hentes værdifuld information om social differentiering, ejer/lejer-forhold og boligstandard i de større byers "bedre" kvarterer i årene 1870-1910.

Noget af årsagen til de mange kvarterstudier har været inspirationen fra den socialantropologiske interesse for *lokalsamfund*. Men kvarterer i industrialismens byer er ikke lokalsamfund, som kan ses isoleret fra den helhed, byen er. Især for de lavere socialgruppers vedkommende er deres dele af byerne ofte et produkt af andre klassers ideologi og økonomiske interesser. Dette gælder ikke mindst de nye bymiljøer, *forstæderne*, som først for alvor fik betydning efter 1900. Hvorledes den bedrestillede del af arbejderklassen begyndte at realisere drømmen om hus og have, er skildret i flere etnologiske undersøgelser (bl.a. Haahr Carlsen, Damgaard, Grue Sørensen og Moustgaard 1970; Licht 1977; Rehde Nielsen, Kruse Pedersen og Tolstrup 1974; Vasström 1978a og 1978b).

Land og by — en kulturel modsætning?

I slutningen af 1940'erne fremlagde Börje Hanssen som før nævnt en metode, hvormed man kunne anskue en by som en helhed af kvarterer og sociale/kulturelle grupper. Men gennem sit arbejde med livsstil i historisk perspektiv skabte han samtidig begreber, som overskred grænsen mellem by og land. Disse begreber, "urban" og "pagan", anskueliggjorde han især i sin doktordisputats "Österlen" 1952.

"Österlen" er et kæmpeværk, hvori Börje Hanssen fremlægger en hel egns samlede befolknings liv og færden gennem grundige analyser af de forskellige befolkningsgruppers materielle kultur og aktivitetsfelter, dvs. kontakter via handel, markeder, omgang osv. Ved denne kortlægning finder han frem til, at der gennem hele 1700-tallet fandtes to klart adskilte livsformer. Den pagane ("landlige") livsstil var karakteriseret ved traditionelt bohøve, fast navneskik (-son-navne), lokalt bundne aktivitetsfelter osv. Det var først og fremmest bøndernes og husmændenes livsstil, men den deltes også i

købstaden Simrishamn af småfolk og daglejere i sidegaderne, samt af tjenestefolkene, der ofte kun var på "visit" i byen. Omvendt deltes den urbane ("bymæssige") livsstil, der karakteriseredes ved bl.a. særligt og mere modepræget indbo, eget slægtsnavn (f.eks. Wallin) og en mere vidtstrakt omgangskreds, ikke blot af købmænd og håndværkere i købstaden, men også af herremænd, præster, degne, møllere og enkelte håndværkere på landet.

Denne påpegnig af væsentlige kulturmønstre på tværs af bygrænsen reducerer i denne sammenhæng købstaden, byen, til et rent historisk-administrativt begreb. Modsetningen urban-pagan (eller "urban-rural"), som viste sig frugtbar ved anvendelse på 1700-tals-materiale, har også spillet en stor rolle ved diskussionen af den kulturelle side af Danmarks urbanisering efter 1850. Man har stillet spørgsmålet, om industrialiseringens byvækst også betød en urbanisering af det enkelte menneske, der flyttede fra land til by.

Der var, som før nævnt, i materialet fra den tidlige industrialiserings byer ting, der tydede på, at der blandt de laveste lag i byerne fandtes landlige træk i kulturen (Sundt 1858; Sørensen 1880; Ek 1970). Men omvendt havde f.eks. Sundt også påvist tegn på et normbrydende "kulturchok" ved flytningen fra land til by.

Der er gennemført adskillige analyser af, hvem der flyttede, men ingen selvstændige og systematiske undersøgelser af, hvad det enkelte menneske følte og gjorde, når det drog fra land til by. Der er ingen tvivl om, at en flytning fra et nært, fortroligt miljø til et fremmed og komplekst miljø har været svær. Men når vi kommer op i den stærke byvæksttid efter 1890, udviser det store billede af samfundets grupper så mange sociale og kulturelle bevægelser, at man ikke uden videre kan postulere kulturelle skillelinier mellem by og land. Tilflytterne forlod et landbosamfund, der også i sig selv var på vej bort fra den traditionelle bondekultur, og en stor del af dem var i forvejen unge og uetablerede.

"Stationsbyerne" mellem land og by

En spændende belysning af forholdet mellem "land" og "by" omkring århundredskiftet har studiet af nogle vestjyske småbyer givet (se Clausen og Dragsbo 1982; Dragsbo 1983b). I de vestjyske landsogne var der omkring 1800 stort set kun hedeboønder, hvis husholdsøkonomi var præget af en høj grad af selvforsyning, kombineret med bierhverv og udstrakt bondehandel. Op mod 1850 tog hedeopdyrkingen fat, og med næringsfriheden og de bedre forbindelser til omverdenen begyndte der at blive basis for specialfunktioner i sognene: kro, mølle, høker- og købmandshandel. I første omgang var det i Vestjylland bønderne, der tog sig af de nye funktioner og løste næringsbreve på gårdene. Men med den øgede konsolidering i andelstiden opgav bønderne i løbet af 1880'erne disse nye "bierhverv" og koncentrerede

Fig. 1. Stationsbyerne gentog de gamle købstæders bebyggelsesmønster. I centrum, ved stationen, lå en-to store købmandsgårde med pakhuse, mølle og butik. Langs landevejen byggede så håndværkere og småfolk deres beskedne huse med bolig, værksteder og småbutikker, sådan som det ses på billedet fra Bramming 1895. På dette billede fornemmer man rigtigt, hvorledes de nye byer i Vestjylland skød op på bar mark, og hvordan de næsten kunne beskrives som "husmandskolonier uden jord". (Foto i Lokalhistorisk Arkiv, Bramming).

sig om landbruget. Håndværk og handel i landsognene blev nu overtaget af nye grupper, bl.a. børnene af 1850'ernes hedehusmænd. Disse nye, uetablerede folk startede på bar bund, men drev ofte den lokale handel til succes, fordi de kombinerede mange slags handel (butikshandel, markeds-handel, byttehandel osv.) og samtidig banede nye veje for vareudvekslingen (salg af lam til København, auktioner over københavnske kramvarer, salg af tyske industrivarer osv.). De var altså nyskabere, eller med et etnologisk udtryk "entreprenører".

Man kan tænke sig, at årsagen til husmandsbørnenes succes bl.a. skyldtes deres større ubundethed til det traditionelle landbosamfunds normer, samt deres holdning til det at tage en risiko: De havde alligevel intet at miste. Omvendt koncentrerede bønderne sig også om jorden, fordi de ideologisk satte det sikre jordeje langt over de usikre byerhverv.

På den måde opløstes i stationsbyundersøgelsen spørgsmålet om de nye bysamfunds stilling mellem by og land i spørgsmålene om traditionalisme eller normløshed, og om etablerede eller uetablerede i landbosamfundet. Hvad angår det sidste, var stationsbyernes mennesker, i forhold til resten af samfundet, i høj grad uetablerede pionerer, omend enkelte købmænd kunne svinge sig op i det højere borgerskab. Stationsbyernes næsten aggressive bymæssighed i blomstringstiden omkring 1900 (f.eks. i arkitekturen) må derfor ses som en symbolsk hævde af en ny selvbevidsthed. Et ”her kommer den nye by”, som var vendt både mod de gamle købstæders borgerskab og mod bønderne i omegnen.

Om stationsbyerne i øvrigt kan der henvises til en hel del nyttig litteratur, selv om der ikke endnu har været foretaget mange etnologiske studier

Fig. 2. De nye stationsbyers eksistensberettigelse var betjeningen af det nære opland med en række specialfunktioner inden for handel og håndværk. Efter århundredskiftet blev kampen om oplandene hård, og den by, der kunne skaffe sig apotek, læge, jordemoder, mejeri, bank, landboforening, markedsdag osv., fik et forspring frem for de mindre centre i nabolaget, der gled tilbage til landsbystadiet. Billedet viser centrum i Bramming stationsby på en markedsdag o. 1910. (Foto i Lokalthistorisk Arkiv, Bramming).

af denne så almindelige bytype. Et tidligt svensk studie af en stationsbys opvækst er Sven B. Ek: "Stadens födelse" fra 1967, hvor han bl.a. viser, at den nye by næsten fra starten fik en skarp kvarteropdeling, der afspejlede de samtidige købstæder. I Danmark findes der gode studier skrevet af geografer og jernbanehistorikere (f.eks. Aagesen 1949; Tork 1951; Hansen 1965).

Den første etnologiske oversigt over emnet er Poul Balle-Petersen: "De nye byer" (1976). Heri påpeges, at de nye byer ikke så meget skal ses i relation til jernbanenettet som til landbosamfundets behov for ny service i en bestemt periode. Endvidere viser han de mange elementer i stationsbyernes ambition om at være byboere, og hvordan de kunne hente inspiration hos den lille gruppe af "rigtige" byborgere: præsten, lægen, stationsforstanderen m.fl.

Siden 1980 har Statens humanistiske Forskningsråd iværksat et projekt om stationsbyernes kulturhistorie, hvorfra artikler bl.a. publiceres i "Nyt fra stationsbyen", der udgives af Erhvervsarkivet i Århus. Under dette projekt foretages p.t. en spændende etnologisk undersøgelse af livsformer og grupperinger i en sjællandsk stationsby (Karise).

Livsformbegrebet og byerne

I de seneste år er der kommet flere etnologiske publikationer, som belyser livsformer i samfundet (f.eks. Groth og Møllgaard 1981; Christiansen 1982; Højrup 1983). Livsformbegrebet går ud fra det enkelte menneskes verden og opfattelse af det "gode liv", men ser samtidig mønstret i det daglige liv som et udtryk for nogle lange historiske linier i samfundet — linier, som viser deres styrke, når livsformerne konfronteres. Groth og Møllgaard 1981 argumenterer f.eks. for tre grundlæggende livsformer i Danmark: De selvstændiges livsform, lønarbejdernes livsform og de karrierebetonede funktionærers ("spiralisternes") livsform. Livsformbegrebet er, ligesom Börje Hanssens urban/pagan-begreb, uafhængigt af by-land som fysisk faktum.

En spændende syntese af begreberne livsform og kvarterdannelse til en helhedsopfattelse af "byen som sådan" er forsøgt af Johannes Møllgaard i "Byens sociale geografi" (1984). I stedet for "kvarter" opererer Møllgaard med to rumlige begreber i byen: *domicil* og *domæne*, begge knyttet til forskellige livsformer i byen. Domicilet er det område, hvor de, der deler livsformen, i særlig grad føler sig hjemme: boligen, gaden. Domænet er de områder, som de, der deler livsformer, er fortrolige med, bruger eller sætter deres præg på. Som et tænkt eksempel i en by under industrialiseringen kunne man sige, at det klassiske arbejderkvarter er arbejderlivsformens domicil, mens det tilsvarende domæne også omfatter smutvejen til arbejdet, fabriks-

hallen, arbejdernes forsamlingsbygning, kolonihaven, værtshuset, afholdslo-
gen osv.

”Byens sociale geografi” er et studium af *Skive* på to tidspunkter: 1834 og 1979. I 1834 har vi i Skive, som i Simrishamn og Aabenraa, domiciler for tre grupper: købmændene og embedsmændene, håndværkerne og småkårsfolkene. I 1979 er det svært umiddelbart at forbinde de tre hovedlivsformer i dag med de mange forskellige kvarterer. Men til sidst udskiller Møllgaard seks kvarterer, hvor forskellene også markeres af f.eks. forskelle i eje/leje-forhold og i længden af den sociale tradition. Hvor handlende f.eks. endnu boede ved deres butik, var der kontinuitet tilbage til 1834.

Møllgaards bog sprang industrialismens by over, men er omtalt her, fordi den viser en frugtbar arbejdsmetode, som også kan overføres på byerne mellem 1870 og 1920. Et særkende ved byerne i denne periode var jo ikke alene, at de blev skarpt opdelt i kvarterer, domiciler, eller hvad vi nu vil kalde dem, men også at de enkelte gruppers fællesmiljøer fik større betydning for bybilledet: parken, promenaden, foreningsbygningerne, stiftelserne, bygningerne for kultur og administration, de offentlige værker osv.

Til slut skal i denne forbindelse nævnes en lille svensk bog: Brita Hardenbys ”En stad — tre världar” (1981). Bogens opdeling af byen i tre verdener ligger tæt på livsformbegrebet, men ”verdener” er hos Brita Hardenby mere sektorer med fælles selvforståelse på tværs af kulturelle skillelinier. Bogen er et studie af, hvorledes denne selvforståelse især gennem vort århundrede er blevet formaliseret og institutionaliseret. Den offentlige verdensbureaukrati har løst sig fra det gamle sognestyre og fået sit eget liv. De små selvstændiges og industriens verdener har fået sine interesseorganisationer og professionelle talsmænd. Bogen er blandt andet interessant, fordi den repræsenterer et helhedssyn på byernes i etnologisk henseende helt forsømte offentlige sektor og dens ”white-collar”-arbejdere.

Arbejderklasse og borgerskab — den klassiske inddeling

I det foregående har vi set eksempler på, hvordan nogle klassiske begreber i etnologien som kvarterdannelse, urban-pagan og livsform har været brugt på bymiljøer fra de sidste 100 år. I det følgende vil jeg se på, hvorledes man inden for etnologien har set og ser menneskene i industrialismens byer som opdelt i arbejderklasse og borgerskab — den todeling, som den politisk-økonomiske videnskab siden Karl Marx har vist som det væsentligste resultat af den kapitalistiske produktionsmådes gennembrud. De familieformer, bevissthedsformer, kulturformer, socialiseringsformer m.m., som kan knyttes til de to klasser, har været behandlet af mange andre videnskaber end etnologien, og jeg vil her nøjes med at give nogle udvalgte eksempler.

Fig. 3-5. Købstædernes omformning — de gamle kvarterer.

Fig. 3 viser en baggade (Dragestræde i Stege) med småhuse fra begyndelsen af 1800-årene. Oprindeligt har husene været beboet af småhåndværkere, men selv om befolkningen henimod 1900 mere og mere blev industriarbejdere, har kvarteret dog til vore dage bevaret sit præg af familiebeboelser. Fig. 4 viser en lille baggade (St. Rosengård i Randers) med huse fra både 1700- og 1800-årene. Liggende i udkanten af den gamle bykerne var husene fra starten beregnet på småfolk, og da billedet blev taget i 1968, havde kvarteret nået sidste stadium af forfald. Fig. 5 viser et gammelt håndværkerkvarter (St. Klingbjerg i Haderslev) med store huse fra 1600-, 1700- og 1800-årene. På disse strøg har de bedrestillede håndværkere med svende og lærlinge boet endnu ved midten af 1800-årene. Men siden er gaden blevet arbejderkvarter, husene er blevet opdelt i mindre lejligheder, og baghusene er blevet beboet. I de senere årtier er kvarteret så gået i forfald, så der nu forestår omfattende restaureringer. (Foto: Peter Dragsbo).

Også en etnolog som Börje Hanssen fremhævede, at "arbejdere med eget hushold var den mest markante nyhed i Simrishamns struktur i 1800-tallet" (Hanssen 1949). Megen historieskrivning har da også fokuseret på arbejderklassen som en gruppe med fælles træk og bevidsthed. Her må det imidlertid fra et etnologisk synspunkt være vigtigt i den enkelte by at stille spørgsmålet: Jamen, har der ikke været store forskelle i kultur og bevidsthed blandt denne klasses medlemmer? Jeg har allerede berørt spørgsmålet om de landlige traditioner hos underklassen i den tidlige industrialismes byer. Dette tilskud af landbefolkningens dominerende livsformer har spillet en rolle, så længe der har foregået indvandring fra land til by, blandt andet for holdningen til faglig organisation. I visse vestjyske stationsbyer var arbejderne til længe efter 1920 mere tilknyttet virksomhedsejernes missionsretninger end faglige organisationer. Omvendt er det tydeligt, at den fagbevidste del af arbejderne, som har stået i centrum for blandt andet arbejderbevægelsens egen historieskrivning, havde rødder i det forindustrielle håndværkermiljø. Forholdet mellem de to grupper er i byhistorisk sammenhæng et spændende udforskningsfelt. Også de mange elementer i den faktiske byarbejderkultur omkring århundredskiftet fortjener flere undersøgelser som f.eks. den, Inger Tolstrup har foretaget af kolonihavekulturen (Tolstrup 1978).

Vil man vide mere om etnologien og arbejderkulturen, kan der henvises til et par temanumre af "Nord-Nytt" (nr. 9 og nr. 13) samt til resultaterne af de senere års indsamling af arbejdererindringer (f.eks. Burchardt (Red.) 1981).

Om den modsatte ende af skalaen, det højborgerlige bymiljø, findes der også nogle få, men instruktive og idérige undersøgelser.

Den ene er Ellen Damgaard: "Købmand og borger" (1972). Damgaards artikel er en gennemgang af synsvinkler på købmanden og hans kulturelle og økonomiske rolle i købstæderne, inden industrialismen til sidst medførte en opløsning af de gamle købmandsgårde. Over for oplandet kombinerede den traditionelle købmand en lang række roller som vareformidler, gæstgiver og långiver, samt som omgang og slægtsforbindelse for et øverste lag i land-

Fig. 6-9. Købstædernes omformning — de nye kvarterer. Billederne viser de fire mest typiske miljøtyper i købstædernes nye kvarterer efter 1870-90: fig. 6 et etagehuskvarter for middelklassen med huse med kraftigt arkitektonisk udstyr og et vist forsøg på villapræg, fig. 7 en højborgerlig villavej med store, repræsentative villaer, fig. 8 en gade med kommunale og private arbejderboliger og fig. 9 en nyanlagt forretningsgade med borgerlige etageejendomme i centrum. Alle fire gadestrøg ligger i Haderslev og er bygget ca. 1890-1910. (Foto: Peter Dragsbo).

bosamfundet. Samtidig havde købmanden en central rolle i købstadens eget økonomiske, kulturelle og politiske liv, f.eks. som byrådsmedlem, arbejdsgiver, skibsreder, butiksindehaver og husholdsleder. Dette store spektrum af funktioner kunne ikke opretholdes under een hat, da industrisamfundets øgede arbejdsdeling slog igennem.

Et detaljeret studie af et enkelt højborgerligt københavnsk hushold er Ellen Damgaards og Poul H. Moustgaards "Et hjem — en familie" (1970). Den undersøgte apotekerfamilie tilhørte den fåtallige overklasse, hvor en lang række tjenestefolk, selskaber, vinterophold ved Rivieraen og kontakter med samfundets top var normen. Værdifuld er især forfatterens gennemgang af enkelte familiemedlemmers dags- og årsrytme samt analysen af lejlighedens indretning og rumopdeling. Her bruger Damgaard og Moustgaard det amerikanske begreb "front stage — back stage" om henholdsvis lejlighedens rum for repræsentation og omgang og de helt private rum. Sådanne analyser af forskellige sociale lags lejligheder er også foretaget i det tidligere omtalte værk "Svensk stad" (Paulsson 1950-53).

Den skarpe opdeling i "facade" og "privat" var ikke alene et karakteristisk træk ved det sene 1800-tals borgerlige boliger, men er også begreber, som kan udvides til at bruges på både byrummet som sådan og tidens regler for adfærd i forskellige sammenhænge. Etnologer har talt om den "viktoriaanske" borgerkulturs *civilisering* af mennesket (se Frykman och Löfgren 1979). Emma Gad skrev i 1918 sin ironisk-indforståede indføring i den borgerlige civilisation, "Takt og Tone", på et tidspunkt, da den øgede sociale bevægelighed havde gjort den "medfødte kultur" mindre selvfølgelig.

Tolv børn eller to tjenestepiger — om tegnene på socialt og kulturelt tilhørsforhold

Mens højborgereskabet og arbejderklassen efterhånden har fået sine etnologiske undersøgelser, har laget af overlevende håndværkere, nyttilkomne kontorfunktionærer, små butiksdrevende og andre mellemgrupper været ulige mere forsømt. Og dog må dette grænseland mellem borgerskab og arbejderklasse i dag have særlig interesse ved studiet af industrialiseringens byer, eftersom det er ud af blandingen af disse to gruppers kultur, det moderne bysamfunds dominerende livsform er skabt. Det gælder, hvad enten man som Vagn Dybdahl i "Dansk socialhistorie" bd. V (1982) tolker det som middelklasselivsformens sejr eller som Søren Mørch i "Den ny Danmarkshistorie 1880-1960" (1982) tolker det som lønarbejderlivsformens sejr . . .

I etnologisk sammenhæng samler interessen sig blandt andet om spørgsmålet, om vi i dag i de bevarede kilder — erindringer, litteratur, folketællinger, billedstof, booptegnelser, bevarede genstande, huse og gader m.m. —

kan tolke de mange nuancer, som samtiden omkring 1900 opfattede i de sociale og kulturelle tilhørsforhold. Vagn Dybdahl har i "Socialhistorie i købstæderne" (1971) nævnt nogle brugbare signaler i bohaver, påklædning, foreningstilhør, skolevalg, familiestruktur m.v.

Husholds- og familiestruktur. Selv om de patriarkalske storhushold med ansatte i husstanden var del af en førindustriel tradition, er forekomsten af disse udvidede hushold i perioden mellem 1850 og 1920 ikke alene ofte en god indikator for en husstands sociale placering, men også som tidligere nævnt ved deres forekomst i en by en indikator på graden af industrialisering.

I de større provinsbyer kan man f.eks. ikke forvente mange købmandshushold med kommis'er, bogholder, kusk osv. efter 1900, mens man i stationsbyerne møder dem langt ind i 1930'erne. For håndværkeners vedkommende var der med hensyn til afvikling af svende og lærlinge i husstanden en endnu større tidsforskel mellem små og store byer. F.eks. synes afviklingen at være i fuld gang i Haderslev efter 1850, i Aabenraa efter 1880, men i de vestjyske stationsbyer først efter 1914-20. Konflikten i vort århundrede mellem denne gamle arbejdsorganisation og den nye lønarbejderlivsform, der opfattede den som "kost og logi", afspejles i mange fagforeningsarkiver.

Familiestrukturen er derimod et usikkert kriterium. Ganske vist var der i Aabenraa omkring 1900 en tydelig forskel mellem arbejderklassens store børnetal og borgerskabets 1-3 børn. Men i store dele af 1800-årene vil folketællingerne give et forkert billede, fordi arbejderklassens børn forlod hjemmet tidligere end borgerskabets. Bedsteforældre og slægtninge i familien er heller ikke noget særligt anvendeligt kriterium. Tilstedeværelsen har krævet en vis økonomi, men også en familiekontinuitet på stedet eller egnen. Derfor fandtes slægtninge i Aabenraa ofte i håndværkernes familier, men næsten aldrig i embedsmændenes.

Men både afviklingen af de udvidede hushold og familiestrukturen i byerne efter 1870 er særdeles vigtige studieobjekter i de næste årtiers social- og kulturhistorie i de danske byer.

Materiel kultur. Lejlighedsstørrelse og bohaver er et andet område, hvor gruppetilhørssignaler var udbredte. Men især bohavet kan det være svært at finde kilder til. For store dele af arbejderklassen var den afgørende grænse mellem fattigdom og en begyndende status grænsen mellem ét og to boligrum. Man skal ikke lade sig narre af eksistensen af flest toværelses lejligheder, thi ofte blev de ene boligrum udlejet (se Willerslev 1979). Rådighed over to rum gav mulighed for et "finrum", der ikke brugtes til daglig. Det psykologiske behov for et ubenyttet areal, der kunne symbolisere overskud,

kan ikke overvurderes, når vi ser på den tidlige arbejderklasse, der ikke — eller ikke alene — kunne stive selvbevidstheden af med en faglig og politisk bevidsthed. Selv i etværrelses lejligheder i Lund reserveredes et fint hjørne. De ”næste” rum i lejligheden, spisestue og herreværelse, optrådte omkring 1900 først langt oppe i arbejderaristokratiet. Treværrelses lejligheder med herreværelse byggedes i Esbjerg 1910 af blandt andet slagteriarbejdere og jernbanefolk.

Det nye fællesliv. Både på land og i by var slutningen af 1800-årene tiden, hvor de mange ideologiske grupperinger skilte og samlede befolkningen på nye måder. I byerne var f.eks. den bevidste arbejderklasses oprettelse af en egen kreds af institutioner tydelig: Man så ofte et system af tilhørsforhold til fagforening, socialdemokrati (med dertil hørende avishold), afholdsloge, kooperativt foretagende, byggeforening, kolonihave, brevueforening, arbejdersangforening osv. I bymiljøet trivedes også borgerskabets selskabelige foreninger, filantropiske foreninger, loger og Højreforeninger sammen. Enkelte religiøse retninger som f. eks. de engelsk-amerikanske metodister slog også rod i byerne, mens f.eks. grundtvigianere og missionsfolk i en by som Esbjerg var tilflyttere fra Vestjyllands bonde- og fiskermiljøer.

Afslutning: Helhedssyn og samfundsplanlægning

Industrialiseringens bykultur på ”det lille plan” er således et stort og endnu kun spredt opdyrket arbejdsfelt med mange muligheder. Når jeg i løbet af artiklen har nævnt en — måske forvirrende mængde — af mulige etnologiske synsvinkler, vil jeg dog her til sidst understrege, at jeg finder det væsentligt at bevare et *kulturhistorisk helhedssyn* på byerne. Et sådant kulturhistorisk helhedssyn er blandt andet kommet til udtryk i de oversigter over kulturhistorien i de enkelte egne, som udarbejdes af museerne i disse år (jfr. Fortidsminderrådet: ”De kulturhistoriske bevaringsinteresser”).

For byernes vedkommende har der indtil nu været en skillelinie mellem på den ene side de traditionelle byhistoriske monografiers gennemgang af politisk, social og økonomisk historie, og på den anden side ofte rent bygningshistoriske registranter, udgivet af Fredningsstyrelsen, Nationalmuseet m.fl. En syntese, der viser hen mod et helhedssyn i praksis, synes dog på vej. Vi har f.eks. set en byhistorie som Henrik Fangel om Haderslev, hvor byen som fysisk miljø er en aktivt integreret del af historien (Fangel 1975). Også Ellen Damgaards og Jens Clemmensens fine lille lokalguide til Lemvig (1981) samt nogle af de nyeste bygningsregistranter, såsom ”Huse i Skagen” (1981-82) og Peter Bering: ”Huse i Nysted” (1982), nærmer sig stærkt Gregor Paulssons tanke om byhistorie som miljøhistorie.

Når denne syntese er så vigtig, er det blandt andet fordi byernes identitet indtil nu har været "stykkevis og delt", ophængt på knager af forskellig oprindelse. Resultatet har ofte været, at man roligt har opsplittet byerne i butiksområder, færdselsarealer og kulturenklaver (f.eks. i Roskilde og Odense og i mange svenske byer). Over for dette bør de kulturhistoriske fag sammen med beboerne selv sætte byen som organisk fremvoksende enhed. Dette kræver for planlægningen en inddragelse af hidtil fjerne begreber som livsform, kontinuitet, kulturelle grupper osv. Og det kræver, at mange fag går sammen om at bidrage til den nødvendige flersidede forståelse.

Litteratur

- Balle-Petersen, Poul 1970: Et boligkvarter fra århundredskiftet. I: Nord-Nytt nr. 1, s. 4-11.
- Balle-Petersen, Poul 1976: De nye byer. I: Arv og Eje. Årbog for Dansk kulturhistorisk Museumsforening, s. 69-92.
- Balslev Jørgensen, Lisbeth 1979: Enfamiliehuset. Danmarks arkitektur I. Kbh.
- Bering, Peter 1982: Huse i Nysted. Kbh.
- Boje, Per 1976: Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur. Kbh.
- Boje, Per og Ole Hyldtoft 1977: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter. I: Grethe Authén Blom (Red.), Urbaniseringsprocessen i Norden III. Trondheim, s. 178-244.
- Buch, Carl Eigil 1970: Et leiegårdsmiljø fra århundredskiftet. I: Nord-Nytt nr. 2, s. 4-9.
- Burchardt, Jørgen (Red.) 1981: Vi lærte at arbejde. Arbejderklassens lokalhistorie. 23 arbejdere fortæller fra sit liv og sin by. Kbh.
- Christiansen, Palle Ove 1982: En livsform på tvangsauktion? En bog om landbrug og mennesker i dagens Danmark. Kbh.
- Clausen, Kim og Peter Dragsbo 1982: Stationsbyen — et historisk bymiljø. Historie, mennesker og huse. I: Arkitekten årg. 84 nr. 18, s. 358-367; og i: Stads- og havneingeniøren årg. 73, s. 282-284, 292-294, 297-301.
- Damgaard, Ellen 1972: Købmand og borger. Udkast til en etnologisk analyse af et købstadssamfund i det 19. århundrede. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 25-50.
- Damgaard, Ellen og Jens Clemmensen 1981: Lemvig. Kbh.
- Damgaard, Ellen og Poul H. Moustgaard 1970: Et hjem — en familie. En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890. Kbh.
- Daun, Ake 1974: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. Stockholm.

- De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag. Lyngby 1978. (2. reviderede udgave Lyngby 1981).
- Degn, Ole 1978: Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt. Kbh.
- Degn, Ole 1984: Ribe. Scandinavian Atlas of Historic Towns II. Odense.
- Dragsbo, Peter 1978: Mennesker og huse i Aabenraa. Et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920. Esbjerg.
- Dragsbo, Peter 1980: Museets kvarter. I: Ulf Gudmundsen (Red.), Ildbuk og høvlspån. En bog om Niels Thomsen — amatør og inspirator. Esbjerg, s. 44-65.
- Dragsbo, Peter 1983a: Bramming — en stationsbys fødsel. I: Lokalårbogen. Bramming, s. 62-87.
- Dragsbo, Peter 1983b: Aastrup — et sydvestjysk landsogns møde med den nye tid. I: Bygd årg. 14 nr. 2, s. 3-31.
- Dybdahl, Vagn 1971: Socialhistorie i købstæderne. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIV hft. 6, s. 643-658.
- Dybdahl, Vagn (Red.) 1977: Hus og hjem i Århus. Århus.
- Dybdahl, Vagn 1982: Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie V. Kbh.
- Ek, Sven B. 1967: Stadens fødsel. Eslövs museums skriftserie 3. Eslöv.
- Ek, Sven B. 1971: Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie. Lund.
- Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Danmark. Kbh. 1979ff. (Fortsættelse af: Industrialismens bygninger og boliger).
- Fangel, Henrik 1975: Haderslev bys historie 1800-1945 I. Haderslev.
- Fortidsminderådet: De kulturhistoriske bevaringsinteresser, nyere tid. Kbh. 1981.
- Frykman, Jonas och Orvar Löfgren 1979: Den kultiverade människan. Lund.
- Gad, Emma 1918: Takt og Tone. Hvordan vi omgaas. Kbh. og Kristiania. (Genudgivet Kbh. 1982).
- Gjesdal Christensen, Anne Louise 1972: Vålerenga — treby i murbyen. Oslo.
- Groth, Niels Boje og Johannes Møllgaard 1981: Livsformer i by og egn — et grundlag for fysisk planlægning. I: Miljø, samfundsplanlægning, borgernes hverdag. Miljøministeriets konference 1-3 juni 1981. Kbh., s. 43-71.
- Hall, Thomas (Red.) 1984: Städer i utveckling. Tolv studier kring stadsförändringar tillägnade Ingrid Hammarström. Stockholm.
- Hammarström, Ingrid och Thomas Hall (Red.) 1981: Perspektiv på Svensk stad. Staden som forskningsobjekt 1950-1980. En skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren. Stockholm.

- Hansen, Jens Erik Frits 1977: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. Kbh.
- Hansen, Viggo 1965: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse. I: Geografisk Tidsskrift bd. 64, s. 54-69.
- Hansen, Viggo 1970: Bebyggelsens historie. I: Danmarks natur bd. 9. Kbh. s. 9-138.
- Hanssen, Börje 1949: Sociala och ekonomiska regioner i Simrishamn 1880-1945. I: Simrishamn med omland. Studier i områdets näringsliv, befolkningsrörelser, yrkes- och socialgrupper. Lund, s. 238-273.
- Hanssen, Börje 1952: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Stockholm. (Genudgivet under titlen: Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Stockholm 1977).
- Hardenby, Brita 1981: En stad — tre världar. En studie i sunt förnuft och kulturmönster. Lund.
- Hartmann, Sys og Villads Villadsen 1979: Byens huse — byens plan. Danmarks arkitektur III. Kbh.
- Hornemann, E. 1858: Den nærværende Husvildhed og Mangel paa sunde Boliger. I: Hygiejniske Meddelelser Bd. 1 Hft. 3, s. 1-30.
- Huse i Skagen I-II. Kbh. 1981-82.
- Hyldtoft, Ole, Helle Askgård og Niels Finn Christiansen 1981: Det industrielle Danmark 1840-1914. Herning.
- Højrup, Thomas 1983: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering. Kbh.
- Haahr Carlsen, Dorte, Ellen Damgaard, Bodil Grue Sørensen og Poul Høst Moustgaard 1970: Fra "Pengeløse Overdrev" til Søborgmagle Haveby. En foreløbig rapport fra en etnologisk undersøgelse i et forstadskvarter. I: Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift, s. 43-55.
- Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840-1940. Kbh. 1975-1978. (Fortsat som: Fabrik og bolig).
- Licht, Kjeld de Fine 1977: En arbejderkoloni på Frederiksberg. Kbh.
- Liedgren, Rut 1961: Så bodde vi. Arbetarostaden som typ- och tidsföreteelse. Stockholm.
- Matthiesen, Hugo 1917: Gamle Gader. Studier i Navnenes Kulturhistorie. Kbh. og Kristiania.
- Matthiesen, Hugo 1922: Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer. Kbh.
- Matthiessen, Hugo 1924: Københavnske Gader 1728-1795. Kulturhistoriske Studier. Kbh.
- Matthiessen, Hugo 1927: Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund. Kbh.

- Møllgaard, Johannes 1984: Byens sociale geografi. Studier af Skive. Hørsholm.
- Mørch, Søren 1982: Den nye Danmarkshistorie 1880-1960. Kbh.
- Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 9, 1981 (Tema: "Arbejderkultur — folkeminder — folkekultur").
- Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 13, 1982 (Tema: "Kultur och klass").
- Norm, Otto 1973: En købstads industrialisering. Da Horsens fik hestekræfter. Horsens.
- Nyt fra stationsbyen. Århus 1982ff.
- Park, Robert E., Ernest W. Burgess and Roderick D. McKenzie 1925: The City. Chicago. (Genudgivet Chicago 1967).
- Paulsson, Gregor 1950-53: Svensk stad. Stockholm. (Genudgivet Lund 1972).
- Rehde Nielsen, Anders, Hans Kruse Pedersen og Inger Tolstrup 1974: Bagsværd — fra landsby til villaby. I: Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift, s. 34-58.
- Steensberg, Axel (Red.) 1964: Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede II. Kbh. (Genoptrykt som: Dagligliv i Danmark VII-VIII. Kbh. 1982).
- Strømstad, Poul (Red.) 1966: Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København. Kbh.
- Strømstad, Poul (Red.) 1980: Mennesket & maskinen. Kbh.
- Sundt, Eilert 1858: Om Piperviken og Ruseløkbakken. Undersøgelser om Arbeidsklassens Kaar og Sæder i Christiania. Christiania. (Genudgivet Oslo 1968. Desuden optrykt i: Verker i udvalg III. Oslo 1975, s. 73-137).
- Sørensen, Th. 1880: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar. Kbh. (Genudgivet Odense 1974).
- Sørensen, Th. 1881: Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter. Kbh.
- Tolstrup, Inger 1978: Kolonihaver. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 27-38.
- Tork, J.A. 1947: Banernes Indflydelse paa Befolkningsbevægelser og Bydannelser. I: De Danske Statsbaner 1847-1947. Kbh., s. 148-173.
- Tork, J.A. 1951: Fynske stationsbyer. I: Fynske Aarbøger bd. IV hft. 2, s. 138-188.
- Troels-Lund, Troels 1879-1901: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede I-XIV. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1968-69).
- Vasström, Annette 1978a: Nybyggere i Islev. I: Sigurd Rambusch (Red.), Rødovre 1901-1976. Rødovre, s. 203-218.
- Vasström, Annette 1978b: Søtorp — Rødovres første villaby. I: Sigurd Rambusch (Red.), Rødovre 1901-1976. Rødovre, s. 181-202.

Willerslev, Rich. 1979: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. Kbh.

Witt, Torben 1979/80: Aalborg og fabrikkerne — byvækst i 1890erne. I: Aalborg-bogen, s. 7-96.

Aagesen, Aage 1949: Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark. Kbh.

Middelklassen

Af Jørgen Fink

Jørgen Fink, f. 1947, cand. mag. i historie og latin 1971. Har været tilknyttet Historisk Institut ved Aarhus Universitet 1971-82 som stipendiat og adjunkt- og lektorvikar og er nu forskningsstipendiat ved Stationsbyprojektet. Har været redaktør af tidsskriftet "Nyt fra Historien" siden 1981 og har skrevet artikler om dansk politisk og økonomisk historie.

Indledning

Der er to hovedmuligheder, når man skal definere middelklassen. Man kan enten foretage en bred, mere upræcis definition, der tager sigte på at omfatte alle de sociale grupperinger, som indtager en social midterposition: Håndværksmestre, detailhandlere, funktionærer, tjenestemænd, officerer, mellemteknikere osv., — det er fremgangsmåden i den borgerlige sociologi. Eller man kan foretage en snæver, men mere præcis definition, der bestemmer middelklassen som en klasse, dvs. ud fra placeringen i produktionsrelationerne, — det er den marxistiske definition. Hvis man definerer middelklassen ud fra klassebegrebet, falder den i to hovedgrupper: Den gamle middelklasse, dvs. den næringsdrivende middelklasse, og den nye middelklasse, dvs. funktionærer og lignende kategorier af ansatte.

Vanskelighederne ved den brede definition ligger i, at afgrænsningen bliver mere eller mindre tilfældig. Der er blevet brugt forskellige kriterier såsom indkomst, erhverv, indflydelse, prestige, uddannelse eller lignende enten alene eller kombineret, men afgrænsningen har i alle tilfælde været diskutabel, og de grupper, der rummes inden for definitionens rammer bliver

meget heterogene. Fordelen ved den brede definition er, at man kan få alle sociale grupper med, som på en eller anden måde indtager en midterposition i samfundet, og hvis medlemmer subjektivt giver udtryk for at høre til middelklassen, om ikke på anden måde så rent negativt ud fra en bevidsthed om i hvert fald ikke at høre til hverken over- eller underklasse. Middelklassen i den brede definition fungerede ikke som en enhed, bundet sammen af fælles vilkår og interesser, og man er derfor nødt til at foretage en lang række underinddelinger, hvis man vil nå frem til grupper, som ikke bare var objektivt definerbare størrelser, men som også optrådte som sociale grupper i praksis, dvs. manifesterede en vis grad af fællesskab og handlingsoverensstemmelse og altså også subjektivt blev opfattet som grupper af de mennesker, som de omfattede.

Fordelen ved den marxistiske definition er, at den bygger på en så central størrelse i den socio-økonomiske sammenhæng som produktionsforholdene, og at den er del af et forsøg på en teoretisk forståelse af den samfundsøkonomiske og socialhistoriske udvikling. De kriterier, der bruges ved en klassebestemmelse er 1) ejendomsret til produktionsmidlerne og 2) fysisk arbejde. Overklassen (bourgeoisiet) defineres som den gruppe, der har ejendomsret til produktionsmidlerne, og som ikke deltager i det fysiske arbejde, og underklassen (proletariatet) defineres som den gruppe, der ikke har ejendomsret til produktionsmidlerne, og som udfører det fysiske arbejde. I forhold til disse to klasser er middelklassen en restgruppe og er fundamentalt set defineret negativt som den gruppe, der hverken hører hjemme i bourgeoisiet eller proletariatet. Middelklassen er altså ikke en klasse på linje med de to andre. Formuleret positivt består den af de næringsdrivende, som ejer produktionsmidlerne, og som — i større eller mindre udstrækning — tager del i det fysiske arbejde. I forhold til overklassen afgrænses middelklassen altså ved det fysiske arbejde, i forhold til underklassen ved den selvstændige næringsdrift (ejendomsret til produktionsmidlerne).

Vanskelighederne ved den marxistiske definition er dels, at den er formuleret på et højt abstraktionsniveau og derfor kan være vanskelig at anvende på det konkrete empiriske niveau, dels at begrebet ejendomsret til produktionsmidlerne med tiden er blevet udhulet. Det får dog ikke så stor betydning i forbindelse med den periode (tiden frem til 1920), der er den kronologiske ramme om den foreliggende artikel, idet den private ejendomsret til produktionsmidlerne endnu kan bruges som det afgørende kriterium ved definitionen af de sociale klasser på det konkrete niveau; men for den efterfølgende periode falder ejendomsretten ikke længere automatisk sammen med dispositionsretten, og dispositionsretten bliver i stigende grad uddelegeret gennem bureaukratiske magtpyramider, som gør den klassebæssige indplacering stadig mindre entydig. Disse vanskeligheder ved klassebestemmelsen som begreb og som realitet kan man imidlertid se bort fra i den foreliggende sammenhæng.

I det følgende er det den snævre, klassemæssige definition, der anvendes. Udgangspunktet har været egne socialhistoriske studier af den næringsdrivende middelklasse af håndværkere og detailhandlere i Danmark i perioden omkring det industrielle gennembrud 1895-1920. Med det udgangspunkt har det været naturligt at definere middelklassen ved hjælp af placeringen i produktionsprocessen og koncentrere interessen om den gamle middelklasse, dvs. de selvstændigt næringsdrivende. Derved udelukkes på forhånd den nye middelklasse af funktionærer og lignende grupper, som er uden direkte tilknytning til produktionsprocessen. Deres vilkår er med hensyn til en så betydningsfuld social faktor som arbejdssituation så forskellige fra den næringsdrivende middelklasses, at det er mest rimeligt at behandle dem som to klart adskilte sociale grupperinger. I det følgende er det altså kun den næringsdrivende middelklasse, der omtales, og det indebærer, at omtalen ikke bliver dækkende for alle de sociale grupper, som regnede sig selv til middelklassen i bred forstand. Til gengæld bliver det muligt at bruge præcise definitioner og gå dybere med spørgsmålet om sociale grupperinger inden for middelklassen, end pladsen ellers ville tillade.

Det centrale socialhistoriske spørgsmål i forbindelse med så omfattende grupperinger som middelklasse og arbejderklasse er spørgsmålet om, i hvor høj grad objektivt set centrale socioøkonomiske størrelser som placering i produktionsforholdene slog igennem i den subjektive gruppedannelse. Hvis man vælger den snævre, klassemæssige definition af middelklassen, lægger man sig derved fast på den arbejdshypotese, at der er en sammenhæng mellem stillingen i produktionsrelationerne og den sociale gruppedannelse. Til afgørelse af, om — og i givet fald hvordan — det er tilfældet, er brugt organisationsdannelsens forløb ud fra den betragtning, at en undersøgelse af, hvilke interesser, der kunne danne grundlag for levedygtige organisationer, og hvilke, der ikke kunne, viser grundmønsteret i den subjektive interesseprioritering på det sociale niveau. Det skal understreges, at der er tale om det sociale niveau. På det individuelle niveau kan man ikke uden videre slutte fra medlemskab af en bestemt organisation til social selvforståelse eller følelse af subjektivt gruppertilhør. Tilslutning til en bestemt organisation kan være foretaget af nød og ikke af lyst, således at tilslutningen afspejler en social eller økonomisk nødvendighed og ikke en positiv identifikation med gruppen fra den pågældendes side. Men på det sociale niveau viser organisationsdannelsen, hvilke interesser der var tilstrækkelig udbredte til at kunne bære en holdbar organisation, og hvilke der ikke var. Undersøgelsen begrænses til interesseorganisationsdannelsen og giver altså ikke et billede af de næringsdrivendes totale sociale identifikation. De øvrige sociale grupperinger af religiøs, kulturel og politisk art eller lignende, som de undersøgte befolkningsgrupper indgik i eller identificerede sig med, og som var med til at forme og karakterisere deres selvforståelse, har ikke været omfattet af undersøgelsen. Det vil være en naturlig forskningsopgave at un-

dersøge, om de sociale grupperinger, som arbejdssituationen gav anledning til, blev bestemmende i andre livssammenhænge, med andre ord om den arbejdsmæssige placering var det overordnede element i den sociale selvforståelse for den næringsdrivende middelklasse.

Artiklen består af to hovedafsnit. I det første belyses den sociale gruppedannelse blandt håndværkere og detailhandlere, der var langt de største grupper inden for den næringsdrivende middelklasse. Undersøgelsen er foretaget på det konkrete niveau og er begrænset til Danmark. Den dækker perioden frem til omkring 1920 og behandler alene interesseorganisationsdannelsen og de sociale aspekter, der kan udledes af den. I det andet hovedafsnit konfronteres resultaterne af denne undersøgelse med en række centrale socialhistoriske sammenhænge i et forsøg på at gå fra det konkrete niveau til et mere alment.

Håndværkere og detailhandlere i Danmark frem til 1920

Historisk er middelklassen knyttet til klassesamfundets fremvækst. Meget kortfattet kan man tale om udviklingen fra middelstand til middelklasse. Middelstanden anno 1800 havde omfattet både små og store næringsdrivende, altså såvel bourgeoisie af skibsredere, storkøbmænd og manufakturister som småborgerskabet af høkere, bissekræmmere og håndværksmestre, men i løbet af 1800-tallet skete der et brud mellem bourgeoisi og småborgerskab. Bourgeoisiet smeltede sammen med godsejere og centraladministrationstoppen til en ny og mere heterogen overklasse, mens småborgerskabet fortsat var en del af middelklassen i bred forstand og blev karakteriseret som den gamle middelklasse til forskel fra den nye middelklasse af funktionærer og lignende grupper, der voksede frem i kølvandet på industrialiseringen. Inden for den næringsdrivende middelklasse kan man skelne mellem den agrare og den urbane. På det punkt adskiller middelklassebegrebet sig fra middelstands-begrebet anno 1800, idet *middelstanden* var et rent byfænomen, mens landbrugerne blev opfattet som en særlig bondestand, hvorimod *middelklassen* principielt også omfatter bønder og husmænd, som har samme placering i produktionsrelationerne som håndværksmestre og detailhandlere. I det følgende koncentrerer opmærksomheden dog om byerhvervenes middelklasse. Skellet mellem den agrare og den urbane middelklasse var på det konkrete niveau meget skarpt, og det kom ikke til noget organiseret samarbejde mellem de to grupper i den her behandlede periode (tiden frem til 1920).

Som nævnt er middelklassen ikke en positivt bestemt klasse, men en negativt, og hvis man vil søge at nå frem til en positiv bestemmelse, kan man ud fra klassebegrebet sondre mellem tre forskellige positioner inden for den næringsdrivende middelklasse: 1) *De store næringsdrivende*, som lagde

størstedelen af deres arbejdsindsats i virksomhedsledelsen, men som lejlighedsvis tog del i det fysiske arbejde (produktion i håndværket, ekspedition i detailhandelen), men således at deres deltagelse i det fysiske arbejde kun var af marginal betydning for virksomhedens daglige drift, som for det fysiske arbejdes vedkommende byggede på fremmed arbejdskraft. Denne gruppe indtager en mellemposition mellem det egentlige bourgeoisie og den typiske middelklasse, og man kan diskutere, om den snarere bør opfattes som en undergruppe under bourgeoisie. Den produktionsmæssige placering minder mere om bourgeoisie end om den øvrige middelklasse, men til forskel fra det egentlige bourgeoisie vil denne gruppes lejlighedsvis deltagelse i det fysiske arbejde almindeligvis forudsætte en faglig uddannelse, som ikke er nødvendig for det egentlige bourgeoisie. 2) *Mellemgruppen af næringsdrivende*, som lagde hovedparten af deres arbejdsindsats i det fysiske arbejde, og hvor indehaverens deltagelse i det fysiske arbejde var af afgørende betydning for virksomhedens daglige drift, men hvor der også deltog fremmed arbejdskraft i det fysiske arbejde. Det er den typiske middelklasseposition, hvor den næringsdrivende på én gang er kollega med og arbejdsgiver for sine ansatte. 3) *De små næringsdrivende*, som ikke beskæftigede fremmed arbejdskraft, og som næsten udelukkende lagde deres arbejdsindsats i det fysiske arbejde. Det er en gruppe, der indtager en mellemposition mellem middelklasse og proletariat, men som er meget uensartet, fordi den omfatter f.eks. håndværkere, der tidligere har haft en større virksomhed, men som nu har afskediget de ansatte og prøver at klare sig igennem på et lavere niveau, og svende, der i en arbejdsløshedperiode prøver at slå sig igennem ved at arbejde for egen regning uden nødvendigvis at løse næringsbevis, og arbejderfamilier, der til supplement af familiens indtægt åbner en butik med konen som leder og hjælp fra mand og børn, når de ikke er på arbejde eller i skole, og den nyetablerede købmand, der er ved at arbejde sig op, samt yderligere andre grupper.

De små middelklassevirksomheder rejser et afgrænsningsproblem i forhold til mellemgruppen af næringsdrivende, idet lærlinge formelt skal regnes som fremmed arbejdskraft, således at en mester, der arbejder alene, skal regnes til de små næringsdrivende, mens han rykker op i mellemgruppen, hvis han antager en lærling, uden at hans egen produktionsmæssige stilling af den grund ændres: lærlingeforholdet var ikke en ansættelse, men en uddannelse. Dette afgrænsningsproblem leder over til en generel understregning af, at der er en glidende overgang mellem de tre grupper, og at det også er tilfældet med hensyn til afgrænsningen mellem middelklasse og henholdsvis over- og underklasse: Der var en glidende overgang mellem næringsdrivende, der overvejende tog sig af virksomhedsledelsen (og som skal regnes til middelklassen, fordi de lejlighedsvis deltog i det fysiske arbejde) og næringsdrivende, der udelukkende tog sig af virksomhedsledelsen (og som derfor skal regnes til bourgeoisie, fordi de aldrig deltog i det fysiske arbejde). Tilsvarende

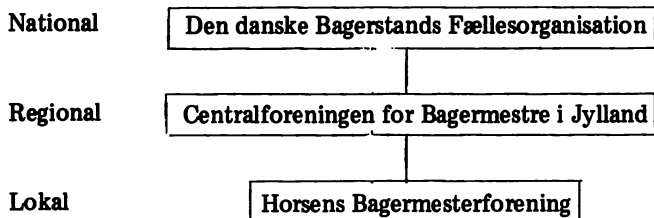

Fig. 1. Organisationerne fandtes på tre geografiske niveauer: det lokale, det regionale og det nationale. De var ofte samlet i sammenhængende organisationssystemer, således at de lokale var medlemmer af de regionale, som i fællesskab dannede en national. I håndværket var de mest betydningsfulde organisationer de regionale. Dem var der almindeligvis to-fem af i hvert fag, i bagerfaget f.eks. fire. Det var almindeligvis de regionale foreninger, der repræsenterede faget i de overordnede organisationer. Figuren illustrerer det faglige organisationssystem med et eksempel hentet fra bagerfaget.

var der heller ikke nogen skarp overgang mellem middelklassen og proletariatet, idet der fandtes mange mellemformer mellem selvstændighed og lønarbejde (hjemmeindustri, udsvedning, underentreprise, dørsalg etc.), og på det individuelle plan synes overgangen ikke at have været så belastende, som mange ville gøre den til. I hvert fald kan man af en række håndværkerbiografier se, at der var adskillige, som livet igennem tilsyneladende uproblematisk vekslede mellem ansættelse og selvstændig næringsdrift.

De tre positioner, som man ud fra placeringen i produktionsforholdet kan inddеле den næringsdrivende middelklasse i, er tre idealtypiske positioner, mellem hvilke der er en glidende overgang. Disse tre positioner afspejles på det konkrete niveau i form af tydelige forskelle i organisationsmønstret og kan i den henseende siges at have manifesteret sig som sociale grupper. Det vil fremgå af følgende gennemgang af organisationsdannelsen, hvor håndværk og detailhandel behandles hver for sig.

Håndværket. Man kan skelne mellem de faglige og de tværfaglige eller flerfaglige organisationer. De faglige organisationer er de ældste og viderefører for en dels vedkommende de gamle laug. Der udvikledes omfattende faglige organisationssystemer, hvor lokalforeningerne blev samlet i regionalforeninger, der i fællesskab oprettede en landsdækkende faglig hovedorganisation. De faglige organisationer varetog en række sociale opgaver, særlig enke- og alderdomsunderstøttelse. Det videreførte sider af den gamle laugssolidaritet

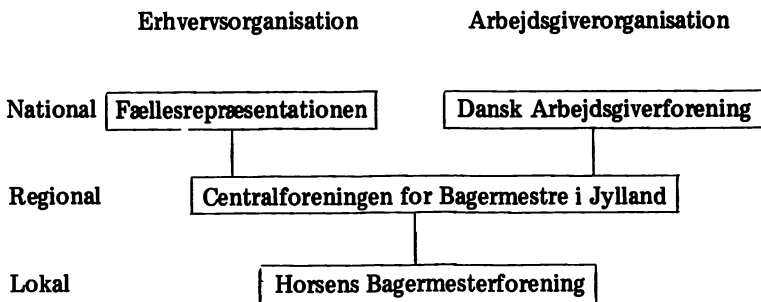

Fig. 2. De faglige organisationer varetog både de almindelige erhvervsorganisatoriske opgaver og de særlige arbejdsgiverorganisatoriske, men højere oppe i organisationssystemet blev disse opgaver delt og overladt til hver sin hovedorganisation. Figuren illustrerer organisationssystemet i industri og håndværk, hvor de faglige organisationer var fælles basis for erhvervsorganisations- og arbejdsgiverorganisationssystemet. I handelssektoren spillede arbejdsgiverhensynene en mindre rolle end i industri og håndværk, og der blev derfor ikke oprettet et særligt arbejdsgiverorganisationssystem.

og kan tolkes som en rest af den før-industrielle, moralske (modsat den industrielle kapitalistiske) økonomi. Det skal dog bemærkes, at det ikke kun var de faglige håndværkerforeninger, der tog sig af understøttelsen, men at også de tværfaglige gjorde, således at solidariteten ikke nødvendigvis var begrænset til faget, men også kunne omfatte standen.

De faglige organisationer varetog almindeligvis selv både almindelige erhvervsorganisatoriske opgaver og specifikke arbejdsgiverorganisatoriske opgaver. De faglige organisationer indgik imidlertid også som medlemsorganisationer i et videregående tvær- eller flerfagligt organisationssystem, og det blev delt i et særligt erhvervsorganisationssystem og et særligt arbejdsgiverorganisationssystem. Forskellen mellem de to systemer var dog ikke større, end at de i de fleste fag havde fælles medlemsforeninger.

Erhvervsorganisationsdannelsen var den ældste, og dens forløb afspejler forholdet mellem bourgeoisie og middelklasse. De første organiserede udtryk for spænding mellem de to klasser finder man i oprettelsen af Industriforeningen i 1838, som blev organ for tilhængerne af næringsfrihed (bourgeoisiet), og som fremprovokerede oprettelsen i 1840 af Håndværkerforeningen, som samlede modstanderne af næringsfriheden. Begge foreninger hørte hjemme i København, og ingen af dem var interesseorganisationer i moderne forstand. Den strid, som næringsfrihedsspørgsmålet udløste, gik dog ikke

dybere, end at de to grupper i fællesskab kunne oprette en erhvervsorganisation i 1879. Den fik navnet Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk og havde blandt sine medlemsorganisationer begge de to tidligere modstandere: Industriforeningen og Håndværkerforeningen. Den nye erhvervsorganisation var fra starten domineret af håndværkerne, og selv om Industriforeningens formand var født formand for den nye organisation, var det kun håndværkernes interesser, den varetog. Ordningen med Industriforeningens formand blev ophævet i 1889, og det betegner det organisatoriske brud mellem bourgeoisie og middelklasse. Fællesrepræsentationen opretholdt ganske vist fiktionen om at være fælles repræsentation for både industri og håndværk og havde da også fortsat Industriforeningen som medlem, men den varetog ikke industriens interesser, og industrien stod i de følgende år uden effektiv interesserepræsentation, da Industriforeningen ikke var i stand til at præstere en sådan. Først i 1910 lykkedes det at skabe rammerne for industriens interesserepræsentation gennem oprettelsen af Industrirådet. Dermed havde skellet mellem bourgeoisie og middelklasse manifesteret sig på det organisatoriske plan i form af to selvstændige organisationer, men det havde for så vidt længe været en realitet, blot havde industrien manglet en organisation.

Fællesrepræsentationen var altså trods sit navn håndværkets erhvervsorganisation, og den omfattede både faglige medlemsorganisationer og tværfaglige, og til trods for at de faglige organisationer begyndte at spille en voksende rolle fra 1890, var det dog de tværfaglige medlemsorganisationer, der dominerede, og det hæmmede i nogen grad Fællesrepræsentationens muligheder for at optræde som effektiv interesseorganisation, fordi de tværfaglige håndværkerforeninger i mange tilfælde havde karakter af borgerforeninger med en medlemskreds, der gik langt ud over håndværkets rækker.

Medlemstilslutningen til Fællesrepræsentationen var jævnt stigende og viste ikke den afhængighed af konjunkturerne, som karakteriserede tilslutningen til Arbejdsgiverforeningen (jfr. nedenfor). Medlemmernes sociale placering lader sig ikke påvise præcist, men efter alt at dømme har Fællesrepræsentationen været domineret af håndværkere fra mellemgruppen, men forholdet til Fællesrepræsentationen skabte ikke spændinger i håndværket i denne periode, og mellemgruppens dominans betød ikke, at de store middelklassehåndværkere holdt sig udenfor.

Derimod skabte arbejdsgiverorganiseringen spændinger mellem de store middelklassehåndværkere og mellemgruppen. Det viste sig allerede i forløbet omkring Arbejdsgiverforeningens start. Dansk Arbejdsgiverforening blev oprettet i 1898-99 som en sammenslutning mellem en planlagt, men endnu ikke stiftet arbejdsgiverforening, som Fællesrepræsentationen arbejdede på, og en arbejdsgiverforening fra 1896, som omfattede nogle håndværkere (byggefagene i København) og nogle industridrivende (jernindustrien). De københavnske byggefag var domineret af de store middelklassevirksomhe-

der, mens Fællesrepræsentationen efter alt at dømme var domineret af mellemgruppen, således at den deling af arbejdsgiverorganisationerne, som der var optræk til, socialt faldt sammen med skellet mellem de store middelklassesevirkninger og mellemgruppen. Nu kom det ikke til en deling af arbejdsgiverorganisationerne ved den lejlighed. Under indtryk af den organisatoriske enhed i arbejderbevægelsen oprettedes en fælles arbejdsgiverforening for industri og håndværk, men den sociale spænding, som havde vist sig omkring oprettelsen, fortsatte inden for foreningens rammer i de følgende år.

Resultatet af denne spænding blev, at industrien fik styrket sin stilling inden for Arbejdsgiverforeningen, bl.a. ved i 1906 at oprette en særlig organisation for industrien inden for rammerne af Arbejdsgiverforeningen. Den fik navnet Industrifagene og fremprovokerede flere forgæves forsøg på at oprette en Håndværksfagene som organisatorisk modstykke. Disse forsøg strandede i det væsentlige på modstand fra de store middelklassehåndværkere, som ikke følte noget interessefællesskab med det øvrige håndværk i forhold til industrien. Den vigtigste modsætning inden for Arbejdsgiverforeningen gik altså ikke mellem industri og håndværk (bourgeois og middelklasse), men mellem de store middelklassehåndværkere og de to øvrige håndværkergrupper (som begge var repræsenteret i Arbejdsgiverforeningen).

Denne modsætning afspejler sig også i medlemstilslutningen. Den var tydeligt konjunkturbestemt med en kraftig stigning, når arbejderbevægelsen var i offensiven (under en højkonjunktur), og et fald, når Arbejdsgiverforeningen var i offensiven (under en lavkonjunktur). Det viser, at for en del af medlemmerne var Arbejdsgiverforeningen ramme om en rent defensiv alliance, og efter alt at dømme var det mellemgruppen af håndværkere, hvis tilslutning fulgte konjunkturerne, og som var det labile element i tilslutningen til Arbejdsgiverforeningen, medens de store middelklassehåndværkere var den faste kerne i håndværkets tilslutning. Tilslutningen var forskellig fra fag til fag, men forskellene afspejler fagets sociale struktur, og det var den afgørende faktor i organisationsmønsteret, selv om en geografisk faktor også kan have gjort sig gældende i en vis udstrækning i retning af, at organisationstilbøjeligheden voksede med bystørrelsen.

I de fag, hvor de store middelklassehåndværkere havde styrke nok til at fastholde tilslutningen til Arbejdsgiverforeningen, kom det til brydninger i det faglige organisationssystem. Det var især i provinsen, at problemerne opstod. Det førte til mange fag til en forskydning i den faglige organisationsopbygning fra en geografisk opdeling (København, Østifterne, Jylland), til en kulturgeografisk (København, Provinsbyerne, Landdistrikterne). Denne ændring afspejlede håndværkets forskellige socialstruktur i de tre områder, og denne udvikling fortsatte i nogle fag i 1920'erne, idet landhåndværkerorganisationerne, der gennemgående stod mest afvisende over for Arbejdsgiverforeningen, udviklede sig til egentlige småhåndværkerforeninger

med medlemmer i både by- og landområder, og således blev et direkte organisatorisk udtryk for skellet mellem de store middelklassehåndværkere og de øvrige. Holdningen til Arbejdsgiverforeningen blandt håndværkerne bærer klart vidnesbyrd om dette skel, og for så vidt kan man sige, at organisationsdannelsen viser, at de forskellige sociale positioner manifesterede sig som sociale grupper, men det skal samtidig understreges, at disse sociale grupper holdt sig inden for de faglige rammer. Det sociale skel mellem de store og de øvrige middelklassehåndværkere, som Arbejdsgiverforeningen bragte åbent frem, førte ikke til en organisering på tværs af fagene. I den her behandlede periode var den faglige identitet stærkere end den sociale, og de sociale spændinger førte ikke til en samlet småhåndværkerorganisering, men kun til delinger inden for det enkelte fags rammer.

Det centrale i den foreliggende sammenhæng er, at middelklassen ikke optrådte som en enhed, og at industrialiseringsprocessen ikke fik håndværket til at danne front mod industrien, men at forholdet til industrien tværtimod delte håndværket mellem de store middelklassehåndværkere, der ønskede at opretholde et organisationsfællesskab med industrien på arbejdsgiverområdet både offensivt og defensivt, og de øvrige håndværkere (først og fremmest mellemgruppen), der kun ønskede et defensivt arbejdsgiversamarbejde med industrien. Dette skel manifesterede sig på den ene eller anden måde inden for de fleste håndværksfag, men holdt sig som nævnt inden for fagets rammer og dannede ikke grundlag for en organisering på tværs af fagene. Der blev ganske vist gjort forsøg fra mellemgruppen af håndværkere på at etablere en videregående organisering, men det tog form af forsøg på en samlet håndværkerorganisering og ikke en speciel småhåndværkerorganisering. Det var for eksempel tilfældet i forbindelse med forsøgene på at oprette en organisation, Håndværksfagene inden for Arbejdsgiverforeningen, men en sådan organisation forudsatte, at der gik et skel mellem industri og håndværk, hvilket ikke var tilfældet. I stedet gik skellet som nævnt tværs gennem håndværket, og derfor førte disse organisationsforsøg ikke til noget. En særlig småhåndværkeridentitet svarende til det sociale skel fandtes ikke, eller var i det mindste ikke så udbredt, at den kunne føre til et tværfagligt organisations samarbejde.

Detailhandelen. Inden for handelserhvervet er det vigtigste sociale skel skellet mellem en gros- og detailhandel. Dette skel falder ikke automatisk sammen med skellet mellem bourgeoisie og middelklasse, men i store træk gør det, og der vil i den foreliggende sammenhæng blive sat lighedstegn mellem grosserer og bourgeoisie og mellem detailhandlere og middelklasse.

Inden for handelserhvervet førte arbejdsgiveropgaverne ikke til nogen særlig omfattende organisering, og man kan derfor koncentrere sig om erhvervsorganisationssystemet. Der blev i 1883 oprettet en landsdækkende

erhvervsorganisation, der var fælles for engros- og detailhandel, men som var fuldstændig domineret af grossererne. I 1894 brød de fleste detailhandlere ud af organisationen og oprettede deres egen landsdækkende erhvervsorganisation. Det var socialt set en parallel til ændringen inden for Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk i 1889 (jfr. ovenfor). Den nye detailhandlererhvervsorganisation eksisterede kun i tre år, og derefter stod detailhandelen uden landsdækkende erhvervsorganisation, og trods flere forsøg lykkedes det ikke at få oprettet en sådan i den her behandlede periode (det lykkedes først i 1954). Det skyldtes sociale spændinger inden for detailhandelen mellem de store detailhandlere og mellemgruppen, altså en social spænding svarende til den, der fandtes inden for håndværket, men divergensen skyldtes andre forhold i detailhandelen end i håndværket. Det var ikke arbejdsgiverforholdet, der satte skel, men derimod holdningen til grossererne. Mellemgruppen af detailhandlere ønskede at styrke detailhandelens stilling i forhold til grossisterne og arbejdede på at få kontrol med i hvert fald dele af engrosledet ved at etablere fællesindkøbsforeninger. Det modsatte de store detailhandlere sig, idet de gennemgående havde en stærkere stilling over for grossererne og for en dels vedkommende kombinerede detailhandelen med et vist engros-salg.

Modsatningsforholdet faldt til dels sammen med faglige divergenser, idet socialstrukturen afveg meget fra fag til fag. De store middelklassehandelnde var således især knyttet til manufakturvarehandelen, medens mellemgruppen havde sin faglige hovedbastion i kolonialvarehandelen, og de små handlende dominerede i fag som tobaks-, grønt- og brødhandel. Den samme sociale difference mellem fagene fandtes f.eks. også i Tyskland og komplicerede også organisationsdannelsen der.

Hovedresultatet af undersøgelsen af organisationsdannelsen er altså, at middelklassen ikke oprådte som en enhed, men at den socialt set bestod af tre grupper: 1) De store håndværkere og detailhandlere, der ikke ville være med til at bryde med bourgeoisiet af industridrivende og grosserere, men for håndværkets vedkommende ønskede at opretholde et arbejdsgiverfællesskab med dem og for detailhandelens vedkommende nægtede at indgå i et indkøbsfællesskab vendt imod dem. 2) Mellemgruppen af håndværkere og detailhandlere, der markerede en større organisatorisk selvstændighed i forhold til bourgeoisiet, men med den forskel at håndværkets selvstændighed ikke var antagonistisk vendt mod industrien, hvorimod detailhandelens fællesindkøbsplaner havde direkte brod mod grossererne. 3) De små håndværkere og detailhandlere, der i vidt omfang stod helt uden for organisationerne, og som generelt var en gruppe med større udskiftning og mindre stabilitet end de to øvrige.

I det følgende vil denne sociale tre-delning af middelklassen, som på det teoretiske niveau kan relateres til tre idealtypiske positioner inden for pro-

duktionsrelationerne, og som altså afspejles i organisationsdannelsen, blive konfronteret med en række mere vidtgående sammenhænge med henblik på at belyse middelklassen på et mere alment socialhistorisk plan.

Middelklasse og samfundsforandring

Industrialiseringsprocessen. Middelklassen er et produkt af industrialiseringsprocessen. Den er fundamentalt set en afhængig klasse. Middelklassen har måttet tilpasse sig en udvikling, som den ikke i nævneværdig grad har øvet indflydelse på. Udviklingens hovedtræk blev skabt af bourgeoisie og i vidt omfang bestemt af spændingen mellem bourgeoisie og proletariat. Middelklassens økonomiske betydning rakte ikke på samme måde ud over den selv.

Industrialiseringsprocessen var udviklingen fra håndværksmæssig til industriel produktion. Det var en udvikling, som byggede på tre forudsætninger. Der skulle kunne skabes et tilstrækkeligt stort (og købedygtigt) marked. Geografisk kan man skelne mellem et lokalt, et regionalt, et nationalt og et internationalt marked, og af disse vil lokalk markedet almindeligvis være for lille til at kunne danne grundlag for en industrialisering; der skal etableres et regionalt eller et nationalt marked. Det skal dernæst være en bestemt slags varer. Det skal være ikke-letfordærlige, lettransportable massevarer. Og endelig skal de teknologiske forudsætninger for en industriel produktion være til stede.

Industrialiseringsprocessen har bredt sig over vareproduktionens område. Udgangspunktet var tekstilindustri, minedrift og sværindustri. Derfra har industrialiseringen bredt sig til en lang række områder. Den centrale enhed i industrialiseringsprocessen er faget. Udviklingen har været forskellig fra fag til fag. Når et fag bliver industrialiseret, bliver dets oprindelige deling i en række lokale markeder afløst af udviklingen af et regionalt eller nationalt marked. Den decentrale produktion, som havde forsynet de lokale markeder, bliver afløst af en mere koncentreret produktion samlet på færre og større virksomheder.

Socialt betød det, at en struktur med mange mestre og et svendetal, der gennemgående ikke var mere end to-tre gange så stort, blev polariseret i et lille bourgeoisie og et stort proletariat. Det er det klassiske industrialiseringsforløb, som det f.eks. kunne ses i skomagerfaget, og det gav anledning til den udbredte opfattelse, at middelklassen ville gå til grunde i industrialiseringsprocessen. Det er for så vidt også korrekt, hvis man alene tænker på den givne produktion, men middelklassens eksistens er ikke udelukkende knyttet til produktionsfunktionen, og industrialiseringen har ikke blot overtaget produktionsopgaver, men også selv skabt nye, således at industrialiseringsprocessens betydning for middelklassen har været et meget mere

sammensat forløb, end man i almindelighed forventede omkring århundredskiftet.

I forbindelse med middelklassen kan man pege på fire centrale økonomiske funktioner: 1) Produktion, 2) reparation/service, 3) detailsalg og 4) indkøb. Den centrale funktion i relation til industrialiseringsprocessen var produktionsfunktionen. Det var den, der gik tabt, hvis et fag blev industrialiseret. Men i den situation havde middelklassevirksomhederne forskellige tilpasningsmuligheder. I nogle fag kunne en del af produktionsfunktionen bevares for håndværksvirksomhederne ved en deling af markedet mellem industrielle standardvarer og håndværksmæssige kvalitets- eller luksusvarer. Skrædderne kunne redde en produktion på den måde, skomagerne næsten ikke. I andre tilfælde kunne en virksomhed bevare en produktion ved at blive underleverandør til en fabrik (jfr. nedenfor). Men hvis det ikke kunne lade sig gøre at bevare produktionen helt eller delvis, lå der nogle tilpasningsmuligheder i at forskyde aktiviteten fra produktion til nogle af de andre økonomiske funktioner: Reparation/service eller detailsalg. Det blev en udvej for mange i skomagerfaget.

Nogle af tilpasningsmulighederne kunne måske rumme en frustration i forhold til faglige og økonomiske forventninger — således så skræddere f.eks. med dyb foragt på lappeskræddere, men der mangler undersøgelser af, hvordan industrialiseringen blev oplevet af de håndværkere, den gik ud over. Der er fremsat mange generelle udsagn af typen, at håndværket var en deklasseret klasse, og der er gjort mange forsøg på at forklare den tyske middelklasses radikaliserings ved en henvisning til industrialiseringsprocessen, men det er spekulative betragtninger, som ikke er underbygget af konkrete undersøgelser, og industrialiseringsprocessen alene kan ikke forklare den tyske radikaliserings, fordi den fik samme betydning for middelklassen i andre lande uden at udløse en tilsvarende radikaliserings der.

Fælles for tilpasningsmulighederne var det, at de tillod virksomhederne at fastholde et lokalk marked. Middelklassen var snævert knyttet til det lokale marked (jfr. nedenfor). I sig selv var reparations-, service- og detailhandelsfunktionen knyttet til det lokale marked, og i de fag, hvor middelklassen bevarede produktionen helt eller delvis, var den også knyttet til det lokale marked.

Den sidste af de fire økonomiske funktioner, indkøb, skal kort omtales. Middelklassevirksomhederne solgte ikke blot varer og tjenesteydelser, men de købte også varer og råvarer, og det kunne betyde, at virksomhedernes markedssituation kunne blive mere sammensat end den snævre tilknytning til lokalk markedet på salgssiden. F.eks. var markedet for brød lokalt, mens markedet for mel og gær var nationalt, således at bagerne havde brug for at orientere sig både på det lokale og det nationale marked. Samtidig med at man peger på, at middelklassen var knyttet til det lokale marked, skal det

altså understreges, at den markedsmæssige stilling kunne være mere kompleks end som så.

Hvis man prøver at relatere middelklassens økonomiske vilkår til de tre sociale grupper, som den kan deles i, er der især grund til at gøre opmærksom på, at de store middelklassevirksomheder forudsatte produktionsfunktionen (for håndværkets vedkommende). Reparation og service var i almindelighed ikke tilstrækkeligt grundlag for en virksomhed i den størrelsesorden. De store virksomheder var derfor fortrinsvis knyttet til de fag, der ikke var blevet berørt af industrialiseringen, eller hvor det i det mindste var lykkedes at bevare en del af markedet for en håndværksmæssig produktion. Derimod kan man ikke konstatere tilsvarende generelle sammenhænge mellem de to andre sociale grupper og de økonomiske funktioner. Man kan altså ikke slutte omvendt og sige, at de små middelklassevirksomheder var knyttet til reparation og service, jfr. ovenfor om denne gruppes sammensatte karakter.

Gennemgangen af organisationsdannelsen i Danmark viste, at arbejdsgiverorganiseringen skabte et skel mellem de store middelklassevirksomheder og mellemgruppen, men dette skel hænger ikke så meget sammen med en forskel i økonomisk funktion mellem de to grupper som med en forskel i arbejdssituation, idet mellemgruppen, der selv arbejdede side om side med de ansatte i det daglige arbejde, ikke havde samme interesse i produktivitet fremmende lønsystemer (akkord f.eks.) som de store middelklassevirksomheder, fordi den kontrol af arbejdskraften, der var indbygget i disse lønsystemer, kunne varetages personligt og direkte af håndværksmestrene i mellemgruppen.

I det foregående er der ikke taget hensyn til, at industrialiseringsprocessen ikke formede sig som et unilineært forløb, men at den var præget af skiftende økonomiske konjunkturer. Også for de økonomiske konjunkturer gælder det, at det var faget og ikke det samlede håndværk, der var den centrale enhed. Konjunkturerne skabte ikke ensartede vilkår for middelklassen, men i sig selv skabte de gode konjunkturer bedre eller i hvert fald flere tilpænsningsmuligheder end de dårlige. For de fag, der kom i klemme, kunne de gode konjunkturer være lige så ødelæggende som de dårlige (jfr. butiksdøden i 1960'erne), men for de fag, der ikke blev berørt af industrialiseringen, skabte de dårlige konjunkturer vanskeligheder, idet markedet i mange tilfælde stagnerede eller indskrænkedes, samtidig med at konkurrencen skærpedes, fordi nogle af fagets arbejdsløse prøvede at slå sig igennem ved at etablere sig som selvstændige.

Konjunkturerens betydning for middelklassen har været diskuteret siden nazismens gennembrud i 1930'erne, som allerede i samtiden blev set som resultat af panik i middelstanden, og det er da også korrekt, at middelklassen (den agrare og den urbane) og funktionærerne var overrepræsenteret blandt de nazistiske vælgere, men den nazistiske fremgang kan ikke for-

klares alene ved henvisning til konjunkturer og industrialisering. Den må ses i sammenhæng med en række andre faktorer som revolutionsuroighederne 1918-19, inflationen 1923, krigsskadeerstatningerne og den pågående anti-socialistiske alliance, som sværvægterne i det tyske agrare og industrielle bourgeoisi havde arbejdet for at binde middelklassen til siden 1900-tallets begyndelse.

De økonomiske konjunkturer satte ikke i sig selv skel mellem de tre sociale grupper inden for middelklassen. Derimod fik de som ovenfor nævnt betydning for specielt mellemgruppen af håndværksmestres stilling til arbejdsgiversamarbejdet. Men endnu engang skal det understreges, at det var faget og ikke de sociale grupper, der var den centrale enhed i forhold til de økonomiske konjunkturer.

Den langsigtede tendens i industrialiseringsprocessen er en koncentration af produktionen på færre og større virksomheder, men ved siden af denne tendens rummer udviklingen en anden tendens, nemlig tendensen til at ejendomsretten til produktionsapparatet samles på færre hænder. Den sidstnævnte tendens mindsker ikke nødvendigvis antallet af selvstændige virksomheder, men udhuler deres selvstændighed i større eller mindre grad. I modsætning til koncentrationen er den sidstnævnte tendens (almindeligvis kaldet centralisationen) svær at påvise statistisk, men den har haft lige så stor betydning for de næringsdrivendes faktiske handlefrihed som koncentrationstendensen. En af de vigtigste mekanismer for centralisationen var kreditgivning. De små næringsdrivendes selvstændighed var omvendt proportional med deres kreditbehov. Fra England findes der undersøgelser, der viser, hvordan middelklassens behov for at etablere og bevare kreditværdigheden fuldstændig kunne berøve den handlefrihed og ikke blot kunne få betydning for dens økonomiske aktivitet ved f.eks. at tvinge den til at gå fra en traditionel håndværksmæssig til en mere industrielt-kapitalistisk håndtering af arbejdskraften i virksomheden, som tilmed måtte stå åben for inspektion fra de kapitalstærke kredit- og opdragsgivere, men også lagde et krav om borgerligt-respektabel livsførelse ned over indehaverens privat- og familieliv. Kreditbehov og -værdighed blev således centrale formidlende mekanismer mellem middelklassens økonomiske og sociale sfære.

Hvorledes dette forhold har påvirket de tre sociale grupper inden for middelklassen, findes der ikke analyser af. Umiddelbart vil man forvente, at det økonomiske pres for borgerlig anstændighed har hvilet tungest på mellemgruppen af virksomheder, fordi de gennemgående ikke har haft så gode muligheder for at leve op til den borgerlige respektabilitets krav som de store middelklassevirksomheder, medens de små virksomheder så at sige har været opgivet på forhånd. Men om det faktisk har forholdt sig sådan, kræver en nøjere undersøgelse, og herunder vil det være rimeligt at undersøge, hvilken betydning kreditformen (om det var personlig långivning eller

lån formidlet af en bank, sparekasse eller kreditforening) har haft for sammenhængen mellem økonomisk aktivitet og privat livsførelse.

I den forbindelse skal der peges på, at graden af selvstændighed ikke blot hang sammen med kreditbehovet, men også med antallet af kunder. Hvis f.eks. en virksomhed stod som underleverandør og kun leverede varer til én virksomhed, kunne der opstå et afhængighedsforhold, der svarede til en egentlig ansættelse. I fag, der var konjunktur- eller sæsonafhængige, kunne fabrikanterne se en interesse i at lade en del af produktionen foregå hos underleverandører og prøve at vælte sæson- og konjunktursvingninger over på dem. Det var et forhold, der gik på tværs af den sociale deling inden for middelklassen, og det gjorde centralisationstendensen i det hele taget. Der var ikke nogen automatisk sammenhæng mellem virksomhedsstørrelse og reel selvstændighed.

Befolkningsekspllosionen. På det demografiske plan blev industrialiseringsprocessen fulgt af en revolution: overgangen fra høje fødsels- og dødsrater til lave. Først faldt dødeligheden, og omkring en generation senere faldt fødselshyppigheden. Det manifesterede sig i længere levetid, mindre børneflokke og en meget kraftig befolkningstilvækst.

I det førindustrielle samfund førte en befolkningstilvækst almindeligvis til nyopdyrkning, så langt de teknologiske og fysiske muligheder rakte, og så langt kunne den tage form af en vækst i den agrare middelstand ved oprettelsen af bondebrug, men når grænserne for nyopdyrkning var nået, var muligheden for vækst i den agrare middelstand også udtømt, og resten af befolkningstilvæksten tog form af en vækst i den agrare underklasse.

Befolkningsekspllosionen i kølvandet på industrialiseringen afveg i to henseender fra de tidligere. For det første var det muligt at foretage en masseudvandring, således at nyopdyrkingen kunne suppleres med en betydelig oversøisk nyopdyrkning, og for det andet blev agrarproduktionen kraftigt intensiveret, således at det blev muligt at ernære en langt større ikke-agrar sektor. Geografisk førte befolkningsekspllosionen derfor til en urbanisering, og den side af den demografiske udvikling behandles i et selvstændigt afsnit nedenfor. Økonomisk førte den til en vækst i byerhvervene, og det vil sige, at middelklassens tilpasning til industrialiseringsprocessen foregik inden for rammerne af en ekspansion i byerhvervene. Den sociale form, som denne ekspansion fik, blev i første omfang en kraftig tilvækst i arbejderklassen, og udviklingen var i den henseende parallel med det før-industrielle samfund. Men for middelklassen var der en forskel til den agrare middelstand i det før-industrielle samfund, idet antallet af middelklassevirksomheder var betydeligt mere elastisk, end antallet af bondebrug havde været. De fag, der kunne bevare et lokalt marked, og som var knyttet til befolkningens daglige varebehov som f.eks. bagere eller kolonialvarehandlere, kunne opleve en vækst i fagets middelklasseandel, der procentvis var på linie med eller i perio-

der overgik den samlede befolkningstilvækst, medens de fag, der blev berørt af industrialiseringen, oplevede en reduktion i antallet af middelklassevirksomheder — større eller mindre afhængigt af tilpasningsmulighederne. Det samlede resultat af denne udvikling blev for Danmarks vedkommende en svag vækst i antallet af middelklassevirksomheder i det her behandlede tidsrum, men det var en vækst, der ikke kunne holde trit med befolkningstilvæksten, således at den næringsdrivende middelklasses andel af befolkningen var faldende. Det var imidlertid resultat af modsatrettede udviklingsforløb med store forskelle fra fag til fag.

I sig selv medførte befolkningsekspllosionen en stærkt øget mobilitet i befolkningen, både geografisk og erhvervmæssigt. Det førte i nogle fag til en øget gennemstrømning. Det var mest udtalt i handelsfagene. Det var specielt i de store byer, at udskiftningen var stor. I København var 50% af detailhandelsvirksomhederne forsvundet i løbet af fem år, og i Paris viste en undersøgelse, at hvert år skiftede 33% af kolonialvarebutikkerne i arbejderkvartererne indehaver, men for Paris var der ikke så meget tale om en krise for detailhandelen — idet det i vidt omfang var de samme mennesker, der byttede butik — men i stedet udtryk for en mangel på stabilitet, som fik betydning for de handlendes selvforståelse og for organisationsdannelsen. Socialt var det de små middelklassevirksomheder, der havde den største udskiftning, mens de store middelklassevirksomheder stillede større krav til egenkapital og gennemgående var mindre mobile.

Urbaniseringen. Befolkningsekspllosionen resulterede i en stigende urbanisering, som i sig selv begunstigede byerhvervene, mens de næringsdrivende, der havde været knyttet til det gamle før-industrielle agrarsamfund, forsvandt. I Danmark havde hovedparten af håndværkerne været landhåndværkere, mens der kun var få handlende på landet. Mange af landhåndværkerne havde drevet erhvervet som bibeskæftigelse, og disse håndværkeres forsvinden medførte en øget professionalisering af håndværket. Meget kortfattet kan udviklingen på landet karakteriseres som overgangen fra landsby- til stationsbyhåndværk.

Bystørrelsen fik betydning for middelklassens socialstruktur. Jo større by, jo mere differentieret socialstruktur. De store middelklassevirksomheder forudsatte en by af en vis størrelse. I de små byer var middelklassens socialstruktur derfor gennemgående mere homogen og begrænset til mellemgruppen og de små virksomheder, og det kunne føre til, at næringsdrivende fra mellemgruppen kom til at spille den rolle som social elite, som i større byer blev varetaget af bourgeoisiet og de store middelklassevirksomheder. Man kan måske se den særlige stationsbyarkitektur som fysisk udslag af usikkerhed omkring denne rolle.

Urbaniseringen blev ledsaget af en øget segregering, en skarpere kvarterdannelse. Jo større by, des mere udbredt kunne kvarterdannelsen blive.

Denne kvarterdannelse var i økonomisk forstand udtryk for en social differentiering af det lokale marked. Det var af stor betydning for middelklassen, der som ovenfor nævnt var tæt knyttet til det lokale marked. Også i denne henseende var der forskel fra fag til fag, og der var ikke nogen automatisk sammenhæng mellem de tre sociale grupper inden for middelklassen og de forskellige sociale lokalmarkeder, men i store træk var der en forbindelse mellem de store middelklassevirksomheder og bourgeoisiets og middelklassens marked, mens de helt små virksomheder typisk var knyttet til arbejderkvarteret.

Fig. 3. Stationsbyarkitektur blev et begreb og ikke for det gode, og trods Bedre Byggeskiks forsøg på at påvirke byggestilen blev der stadig opført ejendomme, hvis overlæssede form stod i kontrast til bysamfundets hele karakter. Som nævnt i teksten kan arkitekturen måske ses som udslag af usikkerhed omkring rollen som borgerlig elite i den fremvoksende by. Billedet viser ejendommen Taarnborg i Hørning ved Århus. (Foto af Age Fredslund Andersen i Erhvervsarkivet, Århus).

Det er specielt arbejderkvartererne, der har tiltrukket sig opmærksomhed, fordi en fåtallig middelklasse her boede dør om dør med en dominerende arbejderklasse. Nogle har ment, at det ville accentuere middelklassens behov for at markere en social distance, men de fleste undersøgelser tyder på, at placeringen i et arbejderkvarter gennemgående har skabt bedre forståelse for arbejdernes situation. I Danmark skabte dette forhold vanskeligheder for den faglige organisering i et fag som barbererne, fordi mestrene i arbejderkvartererne tog større hensyn til deres kunder end til deres kolleger i byens andre kvarterer. F.eks. var der optræk til, at udbrydere fra barberernes lokalafdeling på Vesterbro i København ville oprette en særlig forening for barbermestre i sidegaderne på Vesterbro.

Familiemønster. Industrialiseringsprocessen ændrede familiemønsteret. I det før-industrielle samfund havde den sociale grundenhed ikke været familien, men huset, og den biologiske familie havde som regel kun været en del af huset, som også omfattede svende og lærlinge og tjenestefolk. Der fandtes dog også i det før-industrielle samfund husholdninger, som var begrænset til den biologiske familie, f.eks. høkere og andre småhandlende og sjovere (løsarbejdere). Men i kølvandet på industrialiseringsprocessen trak arbejdskraften sig i stigende grad ud af arbejdsgiverens husholdning, og dermed ændredes familiens rolle. Der opstod en tendens til at skille bolig og arbejdssted, og dermed blev familien isoleret i boligen. Med udgangspunkt i bourgeoisiet udviklede der sig en norm om, at sådan burde det være. Undersøgelser fra England har vist, at denne norm skabte et pres på i hvert fald dele af middelklassen, som hidtil i et vist omfang havde brugt familiens arbejdskraft i virksomheden, men som nu måtte give afkald på dette, fordi familieformen blev det vigtigste instrument i markeringen af den borgerlige respektabilitet.

Sat i forhold til de tre sociale grupper inden for middelklassen har denne norm — i det omfang den er blevet anerkendt som norm — sat skel, idet de store middelklassevirksomheder har haft rimelige økonomiske muligheder for at efterleve normen, også den del af den borgerlige norm, der tilsagde, at man havde tjenestefolk, mens mellemgruppen må være blevet sat under pres af normen, fordi det i mange tilfælde må have knebet for mellemgruppen at efterleve normen af økonomiske grunde, således at normen — i det omfang den blev accepteret som norm — må have været mere eller mindre frustrationsskabende, fordi den krævede store økonomiske ofre og endda næppe lod sig efterleve fuldtud. Et muligt udslag af dette kan man måske finde i det uforholdsmæssigt store sociale mobilitetsbehov, som middelklassen tilsyneladende havde. Hvad endelig de små middelklassevirksomheder angår, har de formentlig været uden mulighed for at efterleve normen, men da denne gruppe er meget uensartet, er det svært at sige noget om de menneskelige følger af dette. I det hele taget gælder det på dette punkt som

på så mange andre i forbindelse med middelklassen, at der stadig mangler egentlige undersøgelser, og meget af, hvad der bliver sagt, får derfor et spekulativt præg, ovenstående ikke undtaget.

Befolkningsseksplosionen førte efterhånden til mindre børneflokkede, men det var en udvikling, som satte sig gradvis igennem, og hvor det kunne have sin interesse at undersøge, om der for middelklassens vedkommende kan konstateres en sammenhæng mellem social gruppe og børneantal. Fra mellemkrigstiden ved man, at funktionærfamilier gennemgående fik færre børn end arbejderfamilierne, og det er blevet tolket som udtryk for mobilitets- og respektabilitetsbehov (ambitionsniveauet på børnenes vegne sammenholdt med indtægtsgrundlag gjorde det nødvendigt at begrænse børneflokkene meget). Kan man finde lignende mønstre hos mellemgruppen af middelklassevirksomheder?

Uddannelse. Man kan skelne mellem almenuddannelse og faguddannelse. Hvad almenuddannelsen angår, falder udviklingen i to faser med år 1900 som skel. 1800-tallet var først og fremmest karakteriseret af en alfabetiseringsproces, dvs. at grundskoleuddannelsen i århundredets løb blev universel i de fleste europæiske lande, omend der var forskel fra land til land. Danmark og Tyskland var tidligt med, England fulgte først i de sidste årtier. Derimod var det et fælles træk ved de europæiske lande, at de videregående skoleforløb (og efterfølgende teoretiske uddannelser) reelt var forbeholdt bourgeoisie, og at den sociale rekruttering til disse uddannelser ikke blev nævneværdigt bredere i 1800-tallets løb. Først efter århundredskiftet blev der efter pres fra middelklassen indført skoleordninger, der rummede videregående skoleuddannelser i organisk forlængelse af grundskolen (Education Act i England 1902, den danske skolelov af 1903, der indførte mellemskolen). Det skarpeste sociale skel, som uddannelsen gav anledning til i 1800-tallet, gik mellem bourgeoisie og resten af befolkningen, og så vidt man kan se, blev skellet snarere skærpet end svækket i århundredets løb.

I relation til de tre sociale grupper inden for middelklassen må man skelne mellem den uddannelse, de selv havde, og den uddannelse, de gav deres børn. Hvad deres egen almenuddannelse angår, har der sandsynligvis ikke været større forskel mellem de tre grupper før efter århundredskiftet, men det er dog muligt, at en del af de store middelklassehåndværkere og -detailhandlere havde fået del i de videregående uddannelser på linie med bourgeoisie. I de danske håndværkerorganisationer træffer man således i slutningen af 1800-tallet titler som bagermester, cand. polyt. og snedkermester, cand. jur., men det var ikke typisk. Derimod forekommer det sandsynligt, at hovedparten af de næringsdrivende fra mellemgruppen i 1900-tallets første halvdel havde mellemskole- og realeksamen, medens det næppe har været tilfældet for de små næringsdrivende.

Den almenuddannelse, middelklasseforældrene gav deres børn ved man

ligeså lidt om som deres egen. Undersøgelser fra udlandet har peget på, at det kun var få middelklassevirksomheder, der gik i arv, og at der i slutningen af 1800-tallet kan spores et ønske hos den næringsdrivende middelklasse om, at i det mindste nogle af børnene fik en bedre uddannelse, end forældrene selv havde fået, med henblik på at kunne få en stilling som tjenestemand eller funktionær. Også på det punkt mangler der undersøgelser, men hvis det kan påvises, at middelklasseforældre i højere grad end andre erhvervsgruppers forsøgte at føre deres børn over i andre erhverv, må det ses som vidnesbyrd om en vis frustration i forhold til forældrenes egen situation. Undersøgelser fra udlandet kan tyde på, at der var en tendens til, at de store middelklassevirksomheder kunne gå i arv, mens de øvrige sjældent gjorde det, og det kan pege på, at frustrationerne generelt var mærkbart større i mellemgruppen, hvilket lyder umiddelbart plausibelt. Hvis det kan påvises, ligger det interessante ikke så meget i forskellen på de to grupper som i, at mellemgruppen fremstår som en socialt presset gruppe, og forskellen mellem de to grupper får så især betydning ved at præcisere, hvad det var for en gruppe, der var frustreret, og hvad det var for økonomiske og sociale forhold, der skabte denne frustration, samt ved at understrege, at der inden for rammerne af det bredere middelklassebegreb fandtes grupper med så væsensforskellige vilkår.

Udover behovet for sociologiske undersøgelser af skoleelevernes baggrund er der også behov for undersøgelser af såvel intentionerne bag læseplaner og undervisningsmateriale som anvendeligheden af den indlærte viden. I den forbindelse vil det være interessant at undersøge eventuelle sammenhænge mellem kundskabsniveau og marked. Som flere gange nævnt var middelklassen knyttet til det lokale marked (jfr. dog ovenfor om indkøbsfunktionens betydning) og kunne eksistere forholdsvis problemfrit, så længe det var intakt. Men når det lokale marked kom under pres af de økonomiske konjunkturer eller af industrialiseringsprocessen, altså af faktorer der lå uden for den lokale sammenhæng, så afhang middelklassens reaktion bl.a. af uddannelsesgraden. Jo bedre uddannelse, desto større mulighed for at forstå udviklingen på et bredere niveau end det lokale, og desto bedre forudsætninger for at finde en rationel tilpasning til problemerne. En nærmere undersøgelse af hvilke færdigheder, de forskellige uddannelsesstrin giver i denne henseende, vil have stor interesse. Er grundskolen f.eks. utilstækkelig til at forstå markedssammenhænge ud over det lokale marked? Hvilke overvejelser af det erhvervsmæssige sigte med undervisningen ligger der bag lovgivning og læseplaner, og hvordan forholder disse overvejelser sig til middelklassens situation?

Foruden almenuddannelsen er der også den faglige. Den kan deles i den teoretiske og den praktiske. Den teoretiske foregik på de tekniske skoler og handelsskolerne (samt på læreanstalter, som der i den foreliggende sammenhæng ses bort fra). Den teoretiske uddannelse var en udbygning af almen-

uddannelsen og kræver undersøgelser på linie med den. Undersøgelser i Tyskland har således beskæftiget sig med de tekniske skolars geometri-pensum med henblik på dets betydning for at indlære abstrakt tænkning. England var i øvrigt mærkbart dårligere stillet med hensyn til den tekniske undervisning end kontinentet, idet læsefærdigheden først slog igennem i slutningen af 1800-tallet, således at forudsætningerne for en teknisk undervisning havde manglet indtil da. I Danmark var den tekniske undervisning startet i begyndelsen af 1800-tallet, men var først kommet i fastere former omkring midten af århundredet.

Der er ligeledes betydelige forskelle fra land til land med hensyn til den praktiske uddannelse. I de fleste lande var det en mesterlære med en i forvejen fastsat læretid hos en bestemt mester afsluttet med en svendeprove. Men England skiller sig igen ud fra det øvrige Europa, idet den faglige oplæring i England mere sorterede under svendene end under mestrene, idet der ikke fandtes en fagbevidst organiseret mestergruppe i England, og den engelske middelklasse lod sig derfor vanskeligt afgrænse i forhold til bourgeoisie, ligesom det organisatoriske grundlag for udviklingen af en særlig middelklasse-bevidsthed byggende på den produktionsmæssige stilling manglede. Den faglige oplæring og den dermed sammenhængende tradition fra laugstiden har en central rolle i bevidsthedsdannelsen og stor betydning for holdningen til organiseret kollektiv optræden og dermed for den sociale gruppedannelse.

Konklusion

Den danske middelklassens udvikling under industrialiseringen var en national variation af et europæisk mønster, og den må derfor studeres på komparativt grundlag. Der mangler stadig mange undersøgelser, før det vil kunne føre til et rimeligt resultat.

Industrialiseringsprocessen bredte sig langsomt og skabte ikke fælles vilkår for middelklassen. Den centrale økonomiske enhed var ikke klassen, heller ikke erhvervet (håndværk og detailhandel), men faget. Middelklassen optrådte derfor heller ikke som en social enhed i praksis. Det er således karakteristisk, at da den belgiske regering i 1902 nedsatte en kommission, der skulle gøre noget for middelklassen, kom den til det resultat, at en positiv middelklassebevidsthed ikke eksisterede. Det er ligeledes karakteristisk, at den internationale middelklassebevægelse, der blev oprettet ved samme tid, ikke udsprang af middelklassens eget organisatoriske eller politiske arbejde, men blev skabt af udenforstående katolske intellektuelle. Middelklassen var en fiktion. Den var et begreb, som blev forsøgt brugt som ramme om politiske alliancer, men den var ikke et fællesskab eller et identifikationsgrundlag som arbejderklassen (selvom arbejderklassen heller ikke er så monolitisk, som den på overfladen kan tage sig ud).

Middelklassen var delt lodret efter erhverv og fag og vandret i tre sociale grupper. Man kan spore en tendens til, at de sociale grupper blev mere bestemmende for middelklassens organisatoriske opdeling, men i perioden frem til 1920 var den faglige opdeling den stærkeste. De tre sociale grupper manifesterede sig i organisationsdannelsen, men holdt sig inden for det enkelte fag. Om denne fagligt-sociale identitet fungerede som overordnet identifikation, lader sig ikke afgøre på det foreliggende grundlag. Danmark er næppe et typisk land i den henseende, idet alternative identifikationsmuligheder af etnisk, sproglig eller religiøs karakter ikke forefandt i tilnærmelsesvis samme omfang som i andre europæiske lande.

Af de tre middelklassegrupper er mellemgruppen den, der havde den mest tvetydige klasse-mæssige placering, og der er tegn på, at specielt denne gruppe følte sig under pres. Men hvis mellemgruppen er den centrale middelklassegruppe, er det af betydning at slå fast, at den var delt efter fag, og at den inden for fagets rammer var del af en gruppe, som den kun delvis delte vilkår med.

Litteratur

- Bruun, Henry 1931: Arbejdsgiverforeninger i Danmark i Aarene 1862-1898. I: Povl Engelstoft og Hans Jensen (Red.), Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh., s. 352-412.
- Crossick, Geoffrey and Heinz-Gerhard Haupt (Ed.) 1984: Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe. London.
- Dybdahl, Vagn 1965: De nye Klasser 1870-1913. (Politikens) Danmarks-historie XII. Kbh.
- Dybdahl, Vagn 1969: Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og by-erhvervenes politiske aktivitet ca. 1880-ca. 1913 I-II. Århus.
- Dybdahl, Vagn 1971: Socialhistorie i købstæderne. I: Fortid og Nutid. Tids-skrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXIV hft. 6, s. 643-658.
- Dybdahl, Vagn 1982: Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk social-historie V. Kbh.
- Edgren, Lars 1983: Hantverket under 1800-talet. Tendenser i nyare tysk och brittisk forskning. I: Scandia. Tidskrift för historisk forskning bd. 49 hft. 1, s. 103-137.
- Engelhardt, Ulrich (Hrsg.) 1984: Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert. Stuttgart.
- Goul Andersen, Jørgen 1979: Mellemlagene i Danmark. Århus.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen 1980: Sociale brydninger 1914-39. Dansk socialhistorie VI. Kbh.

- Hastrup, Bjarne 1979: Håndværkets økonomiske historie 1879-1979. Kbh. Håndværkets kulturhistorie III-IV. Kbh. 1983-84.
- Kaelble, Hartmut 1983: Industrialisierung und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz. Göttingen.
- Nørregaard, Georg 1943: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899. Kbh. (Genudgivet Kbh. 1977).
- Strange Petersen, Erik 1982: Tiden 1870-1913. Belyst gennem en vurdering af: Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1870-1913. Dansk Socialhistorie bd. 5, 1982, 310 s. I: Den Jyske Historiker nr. 23-24, s. 114-128.
- Wåhlin, Vagn 1981: By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede — forsøg til en syntese. I: Jørgen Holmgaard (Red.), Det grundtvigske bondemiljø. Arbejdsrapporter fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13.-15. oktober 1978. Aalborg, s. 1-73.

Arbejderklassen

Af Svend Aage Andersen

Svend Aage Andersen, f. 1946, mag. art. i litteraturhistorie 1979, lic. phil. 1984 på en afhandling om arbejderhverdag i Århus under industrialiseringen. Har været undervisningsassistent og kandidatstipendiat ved Institut for Litteraturhistorie ved Aarhus Universitet. Har udgivet "Dansk Arbejderkultur 1870-1930" bd. I-II (1982) og skrevet en række artikler om arbejderhistorie og arbejderkultur.

Fra bevægelsens til klassens historie

Mens der efterhånden foreligger en meget omfattende litteratur om arbejderbevægelsen og dens udvikling, er det først i løbet af de allerseneeste år, der for alvor er fremkommet en litteratur om arbejderklassens historie. (Jfr. Christensen 1973-74 og 1978; Senius Clausen 1978; Callesen, Caspersen og Knudsen (Red.) 1981).

En stor del af den foreliggende litteratur om arbejderbevægelsen er naturligt nok skrevet af bevægelsens egne folk, og bevægelsens arbejde med dens egen historie har da også været ret konstant lige siden dens start. Derimod har den akademiske interesse for bevægelsens historie været mere tilfældig og svingende. Der kan især fremhæves to perioder med øget akademisk interesse for bevægelsens historie, dels fra slutningen af 1920'erne og frem til begyndelsen af 1940'erne, dels fra slutningen af 1960'erne.

Såvel bevægelsens egen historieskrivning som den akademiske forskning har først og fremmest været koncentreret om de politiske og faglige organisationers udvikling. En vis interesse for socialhistorien — vel at mærke for-

stået som den del af tilværelsen, der var knyttet til produktionen — var der dog i den forskning, der udgik fra det i 1927 stiftede Institut for Historie og Samfundsøkonomi (Glamann 1976; Christiansen 1978). Da det næste store opsving kom i slutningen af 1960'erne, blev interessen i kølvandet på studenteroprøret og fagkritikken frem for alt rettet mod politiske aspekter, socialdemokratiets udvikling og de venstreoppositionelle strømninger i arbejderbevægelsen. Forskningen i arbejderbevægelsens historie var dengang et nyt og helt uopdyrket felt, og først langsomt i løbet af 1970'erne skete der en gradvis interesseforskydning over mod klassens historie og levevilkår.

I de fleste af 1970'ernes studier var arbejdet primært koncentreret om nogle overordnede organisatoriske og politisk-ideologiske forhold — for en stor del i København. Arbejderbevægelsens historie blev i denne tradition i vid udstrækning fremstillet som dens organisationers og ledende personligheds historie, hvorimod de menige arbejdere, der var med til at bære bevægelsen, stort set blev udelukket fra betragtningen. I en del af disse fremstillinger blev arbejderklassen på det nærmeste identificeret med arbejderbevægelsen, med organisationerne. Kun sjældent blev organisationernes historie set i relation til klassens situation og udvikling. Og alt for sjældent rettede man interessen mod samspillet mellem klassen og dens organisationer.

Denne idé- og organisationshistoriske tilgang blev imidlertid i stigende grad problematiseret. Flere og flere indså, at man ikke kunne forstå bevægelsen levedt ud, så længe man ikke kendte den almindelige arbejderbefolkningens vilkår og dagligdag. Fra kvindeside kunne det med rette hævdes, at det stort set kun var bevægelsens *mænd*, der var kommet ind i historien, hvorimod dens kvinder og de kvindelige livsområder i vid udstrækning var forblevet "usynlige". I de kultur- og bevidsthedshistoriske fag (dansk, litteratur, etnologi og folkloristik m.v.) var man gået i gang med at opdyrke andre områder af arbejderhistorien så som arbejderkultur, arbejderlitteratur o.l. Bl.a. inspirationer herfra var med til at give arbejdet et mere tværvenskabeligt præg. Den voksende betoning af "den subjektive faktor" gjorde det i flere fag naturligt at inddrage såvel socialpsykologiske som socialisationsteoretiske tilgange. Med udvidelsen af det tematiske felt fulgte således en række nye undersøgelsesmetoder og nye kildegrupper, frem for alt interviews og erindringer.

Mens en stor del af 1970'ernes arbejderhistorieskrivning var rigshistorisk i sit perspektiv, har mange af de senere års studier været lokalhistoriske (se Federspiel 1983). Fra det overordnede organisatoriske plan har undersøgelserne i stigende grad bevæget sig ned på et mere afgrænset lokalt plan, til undersøgelser af lokale arbejderbefolkningers livsbetingelser og leveforhold. Der har i disse undersøgelser især været trukket på samfundsvidenskabelige kvantificeringsteknikker og "hårde data" fra kildegrupper så som folke- og industritællinger, kirkebøger og andet protokol- og arkivmateriale.

Vi skal i det følgende se lidt nærmere på nogle af disse tendenser.

Nogle hovedretninger og tendenser i den aktuelle forskning

At give et kort, blot nogenlunde dækkende overblik over den mangefacetterede arbejderforskning, der i øjeblikket foregår, er ikke nogen enkel sag. En stor del af forskningen er studenterforskning, og langt fra alle opgaver og specialer publiceres. Når billedet er så broget, hænger det desuden sammen med, at arbejderforskningen udgør et stort område, der involverer mange fag og forskningstraditioner. På de enkelte fag har man nærmet sig arbejderhistorien ud fra de pågældende fags særlige forudsætninger, metoder og foretrukne arbejdsområder.

Mens man blandt politiske historikere naturligt koncentrerede sig om arbejderbevægelsen, foreligger der i den økonomiske historieskrivning en noget anden tradition (Viby Mogensen m.fl. 1975; Fode 1976). Blandt økonomiske historikere, der ofte har været nationaløkonomer af faguddannelse, har man især været optaget af at undersøge *industriens historie*, enkelte industriers og virksomheders historiske udvikling, lønudviklingen m.v., samt af at bestemme "det industrielle gennembrud". I socialstatistiske undersøgelser har man belyst aspekter af arbejderbefolkningens *levevilkår*, ofte på generelt, nationalt plan, dvs. i form af såkaldte "makroundersøgelser".

Karakteristisk for udviklingen inden for denne tradition har i de senere år været en stigende tendens til, at undersøgelserne har forskudt sig fra makroplan til mikroplan, til "mikroundersøgelser" inden for afgrænsede geografiske rammer (jfr. Mikkelsen 1978; Myhre 1978; Langholm 1974). Mange af disse undersøgelser er udsprunget af eller opstået i tilknytning til det forskningsprojekt om "industrialismens bygninger og boliger", som Statens Humanistiske Forskningsråd iværksatte i 1974. En del af dem må opfattes som bidrag til belysningen af, hvorledes industrialiseringen forløb på lokalt plan og på virksomhedsniveau ("virksomhedshistorie"). I projektet, hvis formål det var at belyse *det industrielle miljø* i Danmark fra 1840 til 1940, deltog foruden økonomiske historikere også museumsfolk, kunsthistorikere, arkitekter og historikere (Hyltdoft 1978). Som led i projektet blev der foretaget en omfattende registrering af Danmarks gamle fabrikker og produktionsanlæg — en virksomhed, der i England har fået navnet "industriell arkæologi". En samlet oversigt over kilder og litteratur til studiet af "det industrielle miljø" blev udarbejdet af Per Boje (1976), og en række empiriske undersøgelser i først og fremmest København og Odense er fulgt efter. Undersøgelserne er hovedsagelig centreret omkring aksen fabrik-bolig, og der lægges her en vis vægt på miljøets fysiske aspekter (industrianlæg, maskiner, fabriksboliger). Derimod indgår fritids- og privatsfæren ikke i disse undersøgelser. En række "case-studies", hvor man på grundlag af originalt kildemateriale — som f.eks. folketællinger, lønningsbøger, byggesager, maskiner, bygninger og boliger — går ind i nærmere analyser af enkeltvirk-

somheder, fabriksanlæg, hele industrimiljøer osv., er gennem årene blevet fremlagt i tidsskrifterne "Industrialismens bygninger og boliger" (1975-78) og "Fabrik og bolig" (1979ff). (En oversigt over igangværende projekter giver Hyldtoft 1983).

Mange af de studier af det industrielle miljø, der i de sidste år er fremkommet i afhandlinger og universitetsspecialer, giver vigtige oplysninger om arbejdernes arbejds- og boligmiljø. Alligevel kan de langt fra alle opfattes som egentlige, *direkte* arbejderhistoriske undersøgelser, dvs. studier, hvis udgangspunkt og genstand er arbejderklassen eller en bestemt gruppe arbejdere (jfr. Myhre 1977, s. 19f). Det er derimod som regel *indirekte* studier af arbejdermiljøet, nemlig studier, hvor den overordnede problemstilling er en mere omfattende samfundsproces, typisk industrialiseringsprocessen, urbaniseringen eller vandringen (migrationen) fra land til by. Svarende her til kan man tale om tre-fire hyppigt anvendte indfaldsvinkler: industrihistoriske, byhistoriske, demografiske og migrationsanalytiske. Disse tilgangsmåder er dog i de konkrete undersøgelser ofte kombineret, f.eks. i studier af en bestemt bydels vækst under industrialiseringen. Man undersøger her befolkningssammensætningen i denne bydel (evt. kun i udvalgte gader), denne befolknings boligforhold og dens arbejdsmiljø på byens industrivirksomheder (f.eks. Johansen, Boje og Møller 1983).

Selv om disse undersøgelser altså nok kan give en værdifuld viden om arbejderbefolkningens livsvilkår, mangler de alligevel *mennesket* i miljøet. De beskriver således stort set kun de ydre rammebetingelser, mens hele dagliglivsaspektet udelades eller kun belyses indirekte. Arbejderklassen beskrives i højere grad udefra end indefra — bl.a. fordi man ikke inddrager kilder, der stammer fra klassen selv. Idet det dominerende materiale i disse studier overvejende har været kilder af numerisk og repræsentativ karakter ("hårde data"), har de også haft en tendens til at udvikle sig til "tabelvidenskab" (jfr. Persson 1982).

Disse *kvantitative* undersøgelser, som beskriver arbejderbefolkningens rammebetingelser, må derfor suppleres — eller bedre: kombineres — med mere *kvalitative* undersøgelser, der går ind på den subjektive side af livsbetingelserne og belyser arbejderbefolkningens livs- og bevidsthedsformer. Det drejer sig her først og fremmest om undersøgelser, der går ind i en rekonstruktion og analyse af arbejdernes subjektive livsverden og de erfaringsformer, der knytter sig hertil (jfr. også Rørbye 1982). Der viser sig her en slags faglig arbejdsdeling, idet disse aspekter først og fremmest har været taget op i kultur- og bevidsthedshistoriske fag. Interessen for dagligliv, kultur- og mentalitetshistorie har dog de sidste år bredt sig til historiefaget, og mange historikere vender sig i dag mod det, der med et modebegreb er blevet kaldt "historisk antropologi" (jfr. Christiansen 1983; Østergård 1982). Med historikernes forstærkede interesse for hverdagsmennesker og skriftløse folks historie er der lagt op til et øget tværfagligt samarbejde med et-

nologer og socialantropologer, der samtidig synes på vej til i nogen udstrækning at forlade deres oprindelige forskningsobjekt, de "primitive samfund", til fordel for de hjemlige, mere komplekse samfund (Harbsmeier 1981).

En af de tydeligste tendenser i *etnologien* i de sidste 10-15 år har været en overordentlig stor interesse for lokalt afgrænsede samfundsundersøgelser. I undersøgelsen af småsamfund har man dels bygget videre på en tradition for byundersøgelser, dels også ladet sig inspirere af "community studies" inden for angelsaksisk sociologi og antropologi (jfr. Daun 1981). Undersøgelses- og analysemetoden har her som regel været udpræget kvalitativ. Materialet er ofte indsamlet ved aktivt feltarbejde i det undersøgte område. Der bygges i mange tilfælde på interviews, ligesom også "deltagende observation" kan spille en vigtig rolle. I disse studier har det i nogen grad været muligt at anlægge et helhedsperspektiv på de undersøgte samfund. I øvrigt har interessen som regel været rettet mod andre aspekter end de, der almindeligvis tages op i historikernes undersøgelser, aspekter som befolkningens livsformer og forståelsesformer, omgangsliv og sociale relationer i lokalsamfundet osv. Studieobjektet har i en del af disse undersøgelser været et bestemt arbejderkvarter eller arbejdermiljø (f.eks. Ek 1971; Thorsen 1979; Gullestad 1979; Tolstrup 1978 og 1979).

Frem for alt har dog *arbejderkvindeforskningen* været præget af tværfaglige bestræbelser. I arbejdet indgår her kvinder fra såvel de humanistiske som de samfundsvidenskabelige fag. Med kravet om en forskning, der tager udgangspunkt i arbejderkvindernes "totale livssituation", blev der tidligt ytret ønske om en totalitetsbetragtning, der omfattede alle områder af kvindernes liv. Idet interessen hermed blev rettet mod en række aspekter af historien og kvinders liv, som forskningen tidligere havde set bort fra (sider af privatlivet, familien, dobbeltarbejde, "kvindeligt netværk", seksualitet, moderskab m.m.), opstod der ikke blot nye problemformuleringer, men blev der også inddraget nye metoder og nye kilder. For at kunne synliggøre de ovennævnte sider af kvinders tilværelse, var kvindehistorikerne tvunget til at benytte utraditionelle kildegrupper så som erindringer, dagbøger, interviews, skønlitteratur, ugeblade, breve m.m. Med inddragelsen af bl.a. socialpsykologiske og socialisationsteoretiske tilgange, patriarkats- og kvindelighedsteorier var arbejderkvindeforskningen med til at befordre en række metodiske fornyelser. Frem for alt bidrog udviklingen af en særlig feministisk betragtningsmåde til, at en række sagsforhold blev set i ny belysning (se f.eks. Possing 1982 om arbejdsdeling på landet i det 19. årh. og Geertsen 1982 med teorien om det værdiskabende husarbejde). Selv om denne feministiske synsvinkel i visse analyser har ført til en underbetoning af det klasse-specifikke til fordel for det kvindespecifikke — det der er fælles for alle kvinder uanset klassetilørsforhold — ligger der i den feministiske betragtningsmåde en absolut meget værdifuld og nødvendig tilføjelse til de eksisterende indfaldsvinkler på arbejderhistorien.

Med hensyn til studiet af *arbejderkultur* har det især været dansk- og litteraturfolk, der førte an. Men også dette forskningsfelt rummer så mange vidt forskellige aspekter, at forskere fra snart sagt alle humanistiske fag på den ene eller den anden måde har beskæftiget sig med emnet: dansk- og litteraturfolk med arbejderlitteratur, arbejderoffentlighed, arbejderoplysning m.m., musikforskere med arbejdsange, filmforskere med arbejderfilm, dramaturger med arbejderteater, folklorister med arbejderfolklore, fester, sange m.v., etnologer med kolonihaver, lokalmiljøer, museum m.m. Men også folk fra samfundsfag, psykologer og kultursociologer har beskæftiget sig med forskellige aspekter af arbejderkulturen, herunder arbejderbevidsthed og "industri-sociologi" (se bl.a. Borg 1971; Falk 1976 og 1980; Hindsbo 1974; Knudsen 1980).

Generelt er udviklingen i arbejderkulturforskningen gået fra et snævert, elitært og finkulturelt kulturbegreb og i retning af et "udvidet", bredt kulturbegreb. Samtidig har der dog været en tendens til at fokusere på arbejderbevægelsens kultur, organisationskulturen, frem for arbejdernes hverdagskultur. Poul Balle-Petersen (1983) har i denne forbindelse advaret mod at gøre den socialistiske kultur til en slags "arbejderklassens finkultur", og Flemming Hemmersam (1980) har kritiseret dansk- og litteraturforskere for deres tendens til at "éndimensionalisere" arbejderkulturen ved alt for ensidigt at bygge på tekster skrevet af klassens mest bevidste og velformulerede lag.

En modvægt mod en sådan éndimensionalisering kan muligvis oparbejdes gennem den *mundtlige historie* ("Oral history"), der efterhånden er ved at vinde indpas. Her understreges nemlig ikke blot — som også hos etnologer og folklorister — vigtigheden af et perspektiv "fra nedenunder", der åbnes samtidig også mulighed for at nå frem til et mere repræsentativt materiale. Op gennem 70'erne var der i flere fag en markant stigende interesse for *arbejdererindringer* (se bl.a. Mikkelsen 1976; Harrits 1977; Bondebjerg 1979a; Andresen, Burchardt og Mikkelsen 1979). Fra slutningen af 1970'erne blev der foretaget en række erindringsindsamlinger i Slagelse, Køge, Horsens, Ålborg og Århus, men projektet blev dog aldrig landsomfattende, sådan som det oprindeligt var planlagt. Fra disse indsamlinger er der udgået en række publikationer, der ved at sætte "menneskene i centrum" (Burchardt (Red.) 1981) nok antyder en ny form for historieskrivning, men trods alt endnu kun i meget begrænset omfang er gået ind i en egentlig videnskabelig bearbejdning af dette materiale. Ansatser hertil findes dog i bogen "Mænd og metal", der er et resultat af ovennævnte Ålborg-indsamling (Jørgensen, Kallehauge, Guldsø Nielsen og Niemi 1981).

Mest indgående er erindringslitteraturen hidtil blevet behandlet af dansk- og litteraturfolk (f.eks. Bojsen-Møller og Rosenlund 1979; Harrits 1979; Zerlang, Toft Andersen og Thorup Thomsen 1982). Gennem tekstanalyser af såvel erindringer som af skønlitterære tekster har man i disse fag indfan-

get aspekter af arbejderklassens bevstheds- og oplevelsesformer, som næppe kan afdækkes gennem andet kildemateriale (se bl.a. Bondebjerg 1979b).

Som et sidste punkt i dette overblik kan der være grund til at omtale *formidlingsaspektet*. Der synes nemlig i øjeblikket i langt højere grad end tidligere at blive lagt vægt på også at *formidle* historien til arbejderklassen og på at inddrage almindelige mennesker i arbejdet med historien. Hertil kommer, at der også både i arbejderbevægelsen og i arbejderbefolkningen ser ud til at være en øget interesse for den historiske udvikling, hvoraf vor egen nutid er opstået. Et vidnesbyrd herom er den opblomstring, der i de seneste 5-10 år har været i den såkaldte "folkeforskning" (jfr. Boyhus 1979; Mikkelsen 1981). I arbejderbevægelsen vidner bl.a. SIDs projekt om "Arbejdsmandens historie" om en voksende forståelse for, at historien kan bruges som led i den politisk-ideologiske kamp. Den stigende aktivitet i arbejderbefolkningen kom i forbindelse med Arbejdsmandsprojektet til udtryk i en nedsættelse af arbejdsgrupper, der i de lokale SID-afdelinger har indsamlet materiale til de fem bøger, der skal udkomme (Burchardt 1982). Samtidig har AOF forsøgt at starte "grav-hvor-du-står"-studiekredse rundt om i landet. Et lokalt initiativ er oprettelsen af "Arbejderhistorisk Støttekreds i Ringkøbing Amt" i 1983, og også flere andre steder ser der ud til at være ved at komme et lokalt arbejde i gang (jfr. de løbende meddelelser i "Arbejderhistorie"). At fastholde og medvirke til udbygningen af denne voksende historieinteresse er absolut en af arbejderforskningens væsentligste opgaver i de kommende år. Dette opnås formentlig bedst ved, at man gør forskningen forståelig og vedkommende for de mennesker, den omhandler — ved at fremstille historien nedefra, set gennem almindelige menneskers dagligliv og livsforløb (f.eks. "Vi kvinder finder os i for meget").

Når der i de senere år er sket et interesseskift fra den "store" til den "lille" historie, hænger det, som bl.a. Ove Dahl (1983) er inde på, snævert sammen med såvel indre-faglige udviklinger — herunder inspirationer fra den internationale forskning — som mere fageksterne udviklingstendenser. Således har bl.a. også krisen givetvis været med til at sætte subjektiviteten og de nye tilgange på dagsordenen.

Jeg skal ikke her fordybe mig i diskussionen omkring kvantitative og kvalitative metoder, men nøjes med at tale for, at de to forskningsstrategier ikke opfattes som alternativer. Mange forhold lader sig bedst måle rent kvantitativt, og en statistisk belysning giver desuden i mange henseender et anderledes pålideligt billede end f.eks. personlige beretninger. På den anden side findes der en lang række fænomener, som enten slet ikke lader sig indfange gennem kvantitative metoder eller kun dårligt kan beskrives i økonomiske og statistiske termer alene. Det drejer sig derfor i de kommende års forskning i høj grad om at kombinere forskellige kildetyper og forskningsmetoder, så de supplerer og korrigerer hinanden (jfr. også Rosenbeck 1979).

I udforskningen af den danske arbejderklasse under industrialiseringen er visse aspekter (f.eks. de lange økonomiske vækstbevægelser og organisationernes historie) nogenlunde veludforsket, hvorimod andre (klassens konkrete levevilkår m.v.) kun er delvist undersøgt, og atter andre (livsformer, livsforløb, hverdags erfaringer o.l.) endnu er meget mangelfuldt belyst. For at vi kan opnå en mere sammenhængende viden om specielt de dårligt belyste aspekter, bør der efter min mening i de kommende års forskning især sættes på regionale og lokale undersøgelser på mikroplanet, idet man kombinerer en mangfoldighed af kilder og analysemetoder.

Den danske arbejderklasse under industrialiseringen

Den samfundsmæssige forandringsproces, der skabte den moderne byarbejderklasse, kan kort karakteriseres som en industrialiserings- og urbaniseringsproces, der ændrede det danske samfund fra et traditionelt agrarsamfund til et moderne industrisamfund. Fra landdistrikterne vandrede under industrialiseringen store befolkningsgrupper med herkomst i især bonde- og landarbejderklassen ind til byerne, hvor de ved siden af lag med rod i håndværkerstanden og den fattige bybefolkning kom til at udgøre de største dele af byarbejderklassen. I denne omfattende forandringsproces ændredes ikke blot befolkningens struktur, men også dens livsbetingelser og dens adfærd- og tankeformer på afgørende måde.

I den følgende gennemgang af den danske arbejderklassens tilblivelse under industrialiseringen vil jeg med udgangspunkt i en række nyere undersøgelser forsøge at redegøre for nogle af de virkninger, som den industrielle forandringsproces havde på arbejderbefolkningens livsforhold. Fremstillingen vil her blive disponeret, så den bevæger sig fra landarbejderklassen over vandringerne frem til byarbejderklassen. Ved at gå frem på denne måde kommer vi til at følge en for arbejderklassen karakteristisk udvikling i epoken: udstødelsen af et agrart miljø og indoptagelsen i et industrielt bymiljø. Hovedvægten vil i denne tredeling ligge på byarbejderklassen.

Landarbejderklassen

I beskæftigelsen med arbejderklassen har det hidtil især været byarbejderklassen, der har været udforsket. Der har i forskningen været en beklagelig tendens til at identificere arbejderklassen med byarbejderklassen, og som følge heraf er landarbejderklassen blevet delvist negligeret. Vor viden om landarbejderklassens livsforhold er derfor endnu forholdsvis unuanceret og usammenhængende, og selv om der nu er kommet en doktordisputats om landarbejderne, udgør gruppen stadig et meget forsømt område (Witte

1977; Lahme 1982). En stor del af de foreliggende undersøgelser betragter hovedsageligt landarbejderne ud fra et organisationsperspektiv og går kun i mindre udstrækning ind på deres livsforhold. Denne forskningssituation er så meget mere beklagelig, som størsteparten af alle lønarbejdere i Danmark før århundredskiftet var arbejdere beskæftiget ved landbruget (om det indbyrdes styrkeforhold mellem de forskellige befolkningsklasser se Møller 1983). Det vil således være ønskeligt, at landarbejderklassen bliver højere prioriteret i de kommende års forskning.

Blandt de værker, der i de senere år trods alt er kommet om landarbejderne, skal her kun fremhæves et enkelt, nemlig Martin Zerlangs, Lis Toft Andersens og Bjarne Thorup Thomsens "En selvskreven historie. Om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark" (1982). I bogen, der behandler et materiale på næsten 200 erindringer, gør forfatterne et forsøg på at pejle sig frem til nogle principper for "en analyse og fortolkning af fortidige bevidsthedsformer på deres egne betingelser" (s. 9). Gennem erindringsmaterialet har vi nemlig en enestående mulighed for at se, hvordan "lægmand" oplevede og opfattede sin historie. I stedet for — sådan som det oftest har været tilfældet i den lærde historieskrivning — at skildre lægmands liv ovenfra tager bogens forfattere udgangspunkt i lægmands egne opfattelser. Hermed anlægges, hvad man indenfor socialantropologien plejer at kalde "et aktørorienteret perspektiv". Sigtet er at se virkeligheden "med andres øjne" — med udgangspunkt i de begreber, værdier og synsmåder, som den undersøgte befolkningsgruppe selv giver udtryk for. Ved at skrive historie på aktørernes præmisser får forfatterne først og fremmest nye sider af historien frem i fokus, nemlig "den del af historien, som er levet og oplevet på gårdene og arbejdspladserne, i gudelige forsamlinger og i socialdemokratiske fagforeninger" (s. 10).

Allerede anvendelsen af begrebet "lægmand" kan antyde noget om det "bløde" kildematerials særlige kvaliteter. Der tænkes her specielt på dets evne til at indfange nuancer, kontinuiteter og flydende overgange, som ofte går tabt ved anvendelsen af mere "hårde" data. Begrebet "lægmand" er selvfølgelig kun en foreløbig betegnelse for flere forskellige samfundslag. Da der i erindringerne imidlertid ofte er tale om springende og helt uoverskuelige levnedsløb, har det været svært for forfatterne at finde andre fællesnævner end begreber som lægmand og folket. At stykke bogen op i separate afsnit om landarbejderes, husmænds, gårdmænds, håndværkeres og byarbejderes erindringsbøger, ville i følge forfatterne være at rette virkeligheden til. Og dette gælder i såvel socialt tværsnit som livshistorisk længdesnit:

"Byarbejderen har som regel baggrund i en opvækst som landligt tyende; landarbejderen har ofte slæbt sig frem på meget forskellige arbejdspladser, og husmanden har levet med en fod nede i landarbejderklassen og med en drøm om at blive gårdmand" (s. 10).

Erindringsbøgerne viser således ikke blot, hvor sammensat arbejderklassen var, men også hvor sammensat den enkelte arbejders liv var. Meget springende livsforløb med allehånde beskæftigelser — såsom hyrdedreng, tjenestekarl, husmand, jernbanebørste, teglværksarbejder osv. — var tilsyneladende ikke ualmindeligt for den landlige underklasse.

I stedet for at inddеле erindringerne efter fortællernes klassetilhørsforhold har forfatterne beskrevet dem ud fra deres art: egnsbiografier, vækkel-seserindringer, gældsbiografier, sjælsbiografier og grundtvigske bondeerindringer m.m. Hovedinteressen gælder dog de besiddelsesløse samfundsklassers sociale orientering. Når gårdmandserindringerne er medinddraget, skyldes det, at gårdmandsklassens fremmarch i det 19. århundrede satte rammerne for de ringere-stillede liv og dannede målestok for deres forestillinger om et bedre liv.

Mange landarbejdererindringer er "offer-erindringer", dvs. de skildrer individets lidelser under samfundets pres, ikke individets handlende pres mod samfundets klassesdeling (s. 113). Den rene offer-position finder forfatterne tydeligst hos et kvindeligt tyende, der i sin selvskildring helt frem til bogens sidste sætning optræder som ren genstand for arbejdsgivernes krav. I hendes fremstilling røber sprogbrugen, hvordan jegets handle er styret af en overgribende, upersonlig tvang. Et signalement af hendes sprog er derfor det samme som en beskrivelse af hendes fragmenterede jeg-oplevelse og selvfølelse. Sin hverdag beskriver hun som en næsten total berøvelse af tid til selvudfoldelse — et forhold, der nok kunne give anledning til at forskyde selvudfoldelsen over i det hinsidige. Det fremgår da også af flere andre af erindringsbøgerne, at netop en pietistisk omvendelsesreligion kunne have stor betydning for en erkendelse af sammenhæng på tværs af en usikker og brudfyldt eksistens (s. 117). Mange af de vakttes erindringsbøger er således netop karakteriseret af en dobbelthed af selvformægtelse og individualistisk selvbevidsthed. I sådanne bøger står det nemlig klart, at selvbevidstheden er bundet til bevidstheden om at have fod under eget bord. For mangan en landarbejder optræder den individuelle ejendomsbesiddelse som det eneste frigørelsesperspektiv, men samtidig truer den usikre ramme for denne frigørelse hele tiden med at forvandle individuel magtfuldhed til afmagt og magtesløshed. "Alternativet til den individuelle stræbsomhed og den religiøse underkastelse var en identifikation med den kollektive fattigdom og sociale udsigtsløshed" (s. 119). Kun de færreste landarbejdere synes at kende til politisk organisering, og det er måske ikke helt tilfældigt, at det er hos en jernbanebørste, man finder de tydeligste udtryk for modstand mod autoriteternes undertrykkelse. Her får den ulmende utilfredshed med uligheden ord i den mundtlige traditions typiske omvendning af magtforholdene: bl.a. får hver børste et øgenavn, som humoristisk giver ham en vældig betydning (s. 121). Først med husmands- og landarbejderbevægelsens opkomst sker der en overskridelse af denne lokale og spontane oprørskhed.

Størstedelen af de analyserede erindringer er samlet i det 19. århundrede, men der er linier tilbage i det 18. og perspektiver op i det 20. århundrede. Hermed bliver materialet anvendeligt som udgangspunkt for en analyse af de bevidsthedsmæssige omvæltninger i forbindelse med overgangen fra feudalismen til det markedsrettede landbrug. Med inspiration i den såkaldte ”mentalitetshistorie” og kredsen omkring det franske tidsskrift ”Annales” undersøges det, hvordan den gamle, feudale tidsopfattelse gradvist afløses af en ny, individualiseret oplevelse af tiden. I de erindringsbøger, der med hensyn til livsomstændigheder ligger længst tilbage i tiden, forløber følelserne, tankerne og sproget ad andre veje end i de senere erindringer. Her, hvor der trækkes linier ned i landsbyfællesskabets tid — og dets nære eftertid — er tidsopfattelsen *plan*, idet fortid og nutid er vævet sammen. Tids-

Fig. 1. Arbejdernes modstand mod det borgerlige klasseherredømme fik ofte et forskudt og symbolsk udtryk. Kosten var på de fleste herregårde under al kritik, og i herregårdsvisen ”Jeg tjente engang på en herregård” hedder det bl.a.: ”En dag vi sure ærter fik / hej didlum dej / vi alle op til manden gik / hej didlum dej / Hvis ej noget bedre kost vi får / hej didlum didlum dej / vi alle rejseklare står / hej didlum dej”. Billedet herover er fra 1922 og viser en flok stoute herregårdskarle fra gården ”Kongsdal” mellem Holbæk og Sorø. (Foto i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

oplevelsen er bestemt af konkrete situationer i hverdagslivet og bundet til praktiske situationer (s. 27). Dens sociale grundlag er et samfund, der er stærkt afhængigt af naturens kredsløb, bygger på selvforsyningsproduktion og hviler på overlevering af stadig de samme erfaringer. Den nye tid er derimod defineret af vareproduktion og markedsrelationer, dvs. knyttet til udviklingen af et moderne kapitalistisk samfund, som muliggjorde en individualiseret oplevelse af tiden og skabte grundlag for en sammenligning og udmåling af tidsforløb: "Det var ikke længere en plan tid, hvor fortid og nutid var flettet sammen, men en perspektivisk tid, der satte dem i relief mod hinanden" (s. 35). Med markedsproduktionens udbredelse og agrarkapitalismens fremvækst udvikles evnen til at tænke abstrakt, overskue længere tidsforløb og skue ud over sognegrænsen — og hermed den nye forretningsmæssige tidsopfattelse. I erindringerne samles erfaringerne i stigende grad centralt, hos det enkelte individ, men dog ofte sådan, at perspektivet bindes stift til dette individ, dets gæld, dets ulykker osv. I følge Zerlang markerer dette skred i tidsopfattelsen en overgang fra en præborgerlig til en moderne psyke (Zerlang 1978 og 1980).

Det borgerlige samfunds etablering rejste nye krav til befolkningens tænke- og handlemåde, og en tilpasning til de nye samfundsmæssige krav var en forudsætning for samfundsendringens gennemførelse. Hvordan borgerskabets oplysningsmænd forsøgte at opdrage og disciplinere landalmuen, så dens adfærd og tænkemåde blev tilpasset udviklingen af det kapitalistiske samfund, har litteraturforskeren Povl Schmidt vist i bøgerne "Litteratur for menigmand" (1979) og "Vulgaritetens polering" (1980). Disciplineringen af landbobefolkningen, dens "opdragelse ud af den "feudale" naturtvang og ind i den "kapitalistiske" samfundstvang" (Schmidt 1980, s. 8), er i følge Schmidt en fortælling om menigmands kultivering og borgerliggørelse. Men det er samtidig en "normaliseringsproces, der truer med at afsnøre ham fra hans særlige erfaringsverden og livssammenhænge" (s. 9).

Vandringerne fra land til by

For befolkningen medførte industrialiseringen en omfattende bevægelighed — i såvel geografisk som social henseende. Først og fremmest foregik der en stadig vandring fra landet ind til byerne — fra landdistrikterne ind til købstæderne, og fra landdistrikterne og købstæderne til København. Flere nyere undersøgelser har vist, at den geografiske mobilitet var en afgørende forudsætning for industrialiseringens gennembrud (bl.a. Nellemann 1981; Willerslev 1979a, 1980, 1981 og 1983). Den industrielle ekspansion kunne simpelt hen ikke have foregået uden overflytningen af store befolkningsgrupper til byerne og de industriregioner, hvor der var brug for deres arbejdskraft. Foruden de indenlandske vandringer var der også tale om van-

dringer både ind i og ud af landet. Et nu næsten klassisk emigrationsstudie er Kristian Hvidts undersøgelse af udvandringen i "Flugten til Amerika" (1971). Og i "Den glemte indvandring" (1983) viser Rich. Willerslev, at der i tiden før første verdenskrig faktisk var tale om et fællesnordisk arbejdsmarked, hvor Danmark var den store modtager og Sverige den store leverandør af arbejdskraft.

Studiet af vandringer er et godt eksempel på et felt, der i udpræget grad kræver anvendelse af kvantitative metoder — herunder også elektronisk databehandling (problemer omkring EDB-behandling af massedata diskuteres bl.a. hos Wåhlin 1979). Mens vandringerne tidligere især har været undersøgt på makroplan, har de sidste års stigende interesse for historisk demografi bevirket, at man nu er begyndt at inddrage befolkningsstatistikens primærmateriale (kirkebøger, folketællinger m.m.) til undersøgelser af vandringerne på mikroplan. Det er utvivlsomt også den vej, man må gå, dersom vi skal nå til en bedre forståelse af arbejderklassens vandringsmønstre. En række nyere undersøgelser, hvoraf flertallet desværre er upublicerede, tager således udgangspunkt i belysningen af vandringer inden for en afgrænset lokalbefolkning. Frem for alt giver den såkaldte kohorteteknik, dvs. studiet af en udvalgt gruppe enkeltindivider (en kohorte) over tid, muligheder for at komme ud over nogle af de mangler, der har præget de hidtidige vandringsundersøgelser. I et studie af norske arbejderes vandringer har Øvind Vestheim (1981) vist, at der kan være store fordele forbundet med også at inddrage erindringsmateriale i migrationsforskningen.

I studiet af befolkningens vandringer, migrationen, har forskningen ofte interesseret sig for at belyse de kræfter, der drev migranterne væk fra landdistrikterne og trak dem ind til byerne. I følge Hvidt var motiverne bag emigrationen og den indenlandske vandring mod byerne langt hen de samme (Hvidt 1971, s. 105). De dårlige beskæftigelsesmuligheder og udsigtsløse fremtidsperspektiver på landet var tilsyneladende en vigtig drivkraft ("push"), mens håbet om at finde arbejde i byen samtidig virkede som en tiltrækkende faktor ("pull"). Flere studier viser samstemmende, at det fortrinsvis var unge fra samfundets nederste lag, der søgte væk fra landdistrikterne.

I flere af de senere års studier er der blevet påvist en tydelig sammenhæng mellem konjunkturer og vandringer. Det fremgår, at den kraftigste indvandring til byerne fandt sted under opadgående konjunkturer (se f.eks. Johansen, Boje og Møller 1983, s. 75). Flere studier viser, at vandringerne helt overvejende skete over korte afstande. De fleste af provinsbyernes tilflyttere rekrutteredes således overvejende fra byernes nærmeste landsogne. Denne omstændighed skabte bl.a. mulighed for, at tilflytterne kunne bevare kontakten med landsognet og dermed også bevare elementer af en agrar livsform (Ferdinand og Thomsen 1982, s. 59).

Omkring århundredskiftet udgjorde andelen af tilflyttere — hvoraf størstedelen kom fra landet — i provinsens købstæder over halvdelen af ind-

byggerne i disse byer. Mange af tilflytterne kom til at tilhøre arbejderklassen, men efterhånden som byernes arbejderklasse i stigende grad blev selvrekrutterende, mindskedes naturligvis den andel, som tilflytterne (og dermed landbefolkningen) udgjorde af klassen.

Flere undersøgelser peger på en vis udbredelse af etapevandring. Mange familier havde flyttet en del omkring, inden de nåede ind til den store provinsby. Desuden var købstaden ofte kun en station på vejen, idet en del tilflyttere senere vandrede videre til en anden provinsby, til København eller måske til udlandet (Farah og Schmidt 1982, s. 76; Johansen, Boje og Møller 1983, s. 23, 76). At motivet til disse fortsatte vandring for arbejderklassens vedkommende i mange tilfælde har været jagten efter arbejde, fremgår klart af utallige arbejdererindringer. Der er således næppe tvivl om, at vandringerne i vid udstrækning havde karakter af *arbejdsvandring*.

Byarbejderklassen

Byarbejderklassens tilblivelse hænger som nævnt snævert sammen med industrialiseringsprocessen i byerne. Idet byerne forvandlede til moderne industribyer, opstod der her en meget talrig arbejderklasse. Med denne udvikling gik de gamle førindustrielle bysamfund i opløsning og afløstes af moderne kapitalistiske bysamfund. I Danmark, hvor den kapitalistiske udvikling var langsom, skal man dog næppe overdrive radikaliteten i det brud, som industrialiseringen betød. Flere undersøgelser gør det klart, at der i høj grad også var tale om kontinuitet. Industrialiseringen var en højt differentieret og for så vidt modsigelsesfuld proces, der også var præget af ældre traditioner og hæmmende kræfter. Førindustrielle og industrielle livsformer fandtes ved siden af hinanden. Arbejderklassens livsforhold var endnu i slutningen af det 19. århundrede i mange aspekter præget af førindustrielle tilstande, som først langsomt blev brudt op af industrialiserings- og urbaniseringsprocessen. I sin levemåde og mentalitet fastholdt befolkningen længe de overleverede livsvaner og hverdagsrutiner, og herunder også træk fra den landlige kultur. Disse førkapitalistiske anakronismer og "usamtidigheder" forblev naturligvis ikke uberørte af den kapitalistiske udvikling i industrialiseringsperioden. De viste sig dog i mange henseender at være forbavsende modstandsdygtige.

Selv om de industrialiserede bysamfund må karakteriseres som "kapitalistiske samfund", betyder det ikke, at den kapitalistiske produktionsmåde var enerådende, men blot at den var dominerende. Den industri-kapitalistiske produktionsmådes gennemslag var generelt en meget langvarig og gradvis proces. Inden for den konkrete samfundsformation eksisterede der ved siden af hinanden forskellige produktionsmåder og overgangsformer: en kapitalistisk produktion, en simpel vareproduktion og enkelte feudale rester samt hertil svarende livs- og forståelsesformer.

Til trods for at der i byerne efterhånden kom flere og flere store fabrikker til, var det længe de små håndværks- og industrivirksomheder, der dominerede. Den håndværksmæssige arbejdsmåde i de små værksteder adskilte sig i mange processer kun lidt fra laugstidens middelalderlige produktionsmetoder. Derimod var fabriksarbejderne underlagt helt andre og væsensforskellige arbejdsbetingelser.

I mange fremstillinger, som har beskæftiget sig med den "danske" arbejderklasse, har forfatterne gået ud fra som givet, at arbejderklassen var en enhed. Denne opfattelse stemmer imidlertid, når vi ser på klassens livsforhold, ikke med virkeligheden. Bag ved begrebet arbejderklasse gemmer sig nemlig en mangfoldighed af livs- og kulturformer, indstillinger og adfærdsformer. Der er således brug for en mere nuanceret og konkret betragtning, som udskiller forskellige grupper og typer af arbejdere, der frem for alt må studeres lokalt (Bull 1981, s. 34, 83 og 144ff; Bausinger 1982).

Skal man indfange mangfoldigheden i arbejderklassens livsformer, må man først og fremmest skelne mellem vidt forskellige arbejdermiljøer — foruden forskellige miljøer på landet storbyerne, forstadsmiljøer, købstæderne, mindre byer. Hertil kommer branchemæssige forskelle, modsætninger mellem faglærte og ufaglærte, mellem kønnene osv. For arbejderkulturforskningen — forstået som studiet af arbejderklassens livs- og erfaringsformer — betyder dette, at man bliver nødt til ikke længere kun at tale om arbejderkulturen (i ental), men desuden må skelne mellem forskellige arbejderkulturer (i flertal).

Idet jeg her holder mig til de større bysamfund, skal jeg kort skitsere konturerne af tre sådanne delkulturer indenfor byarbejderklassen. Først og fremmest adskilte de faglærte og de ufaglærte arbejderes levevis og erfaringssammenhænge sig i den grad fra hinanden, at der må sondres mellem en *fagarbejderkultur*, der var dybt præget af håndværks- og laugstraditionen, og en *arbejdsmandskultur*, der i højere grad videreførte kulturtræk fra den folkelige kultur på landet.

Langt op i 1800-årene var håndværkerne en klart afgrænset samfundsgruppe, hvor laugssystemet var den organisation, der demonstrerede gruppetilhørsforholdet over for de andre samfundsklasser. Denne gamle *håndværkerkultur*, der altså inkluderede håndværkssvendene, forsvandt imidlertid ikke med udviklingen af de nye kapitalistiske produktionsrelationer (Ravn 1982 og 1983). Mange træk fra håndværkerkulturen blev overført til den industrielle fagarbejderkultur, hvor modsætningsforholdet mellem lønarbejde og kapital ofte blev overlejret af et standspræget fællesskab mellem mestre og svende. Den fra laugstiden overleverede organisationstradition og faglige solidaritet levede videre i arbejderbevægelsen, hvor det i høj grad var håndværkssvendene, der gik i spidsen. De svende, som industrialiseringen proletariserede og gjorde til fagarbejdere, var for en stor dels vedkommende indsocialiseret i håndværkerkulturen. Selv efter arbejderbevægelsens op-

komst vedblev mange af dem at forstå sig selv som "håndværkere" snarere end som "arbejdere". I kraft af deres faglige kunnen og større selvbevidsthed følte de sig højt hævet over de ufaglærte arbejdsmænd. En del af håndværkerne var så godt stillet, at de udgjorde en slags "arbejderelite", et øvre lag af klassen, der kun vanskeligt kan skilles fra småborgerskabet. Som det er blevet vist af bl.a. Gunhild Agger og Anker Gemzøe (1982), var fagarbejderkulturen ofte præget af stærke småborgerlige træk. Frem for alt lagde man stor vægt på at demonstrere en respektabel livsførelse, præget af anstændighed, orden og pænhed.

Fig. 2. Arbejdsmændene var i udstrakt grad førstegenerations byarbejdere. Fra landet medbragte de i regelen deres praktiske kunnen fra den landlige arbejdsverden. Kendskabet til landbrugsarbejdet var imidlertid ikke meget værd på en fabrik. Men ved de mange store bygge- og anlægsarbejder var der derimod nok brug for mænd, der havde lært, hvordan man skal bruge en skovl. Disse arbejdsmænd er fotograferet år 1900 ved Århus kommunes stenknuser på Strandvejen. Arbejdet med skærverne var utroligt hårdt og foregik i et forfærdeligt spektakel, og den gang har man formentlig ikke kendt til nogen form for høreværn. (Foto i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

I sammenligning med fagarbejderne var *arbejdsmændene* både uden faglig uddannelse og den dermed sammenhængende "standsfølelse" og uden organisations- og kamptradition. Da deres løn ikke blot som regel var noget ringere end de faglærte arbejdes, men da de desuden ofte blev beskæftiget som daglejere og løsarbejdere med heraf følgende større arbejdsløshed og ustabilitet som konsekvens, kom de til at udgøre klassens nederste lag. På fabrikker og andre arbejdspladser måtte de i vidt omfang gå de faglærte til hånde. Af disse blev de imidlertid hyppigt betragtet med ringeagt og nedladenhed. Følgelig var arbejdsmændene også i særlig grad udsat for en slags samfundsmæssig "udgrænsning". I modsætning til svendene med deres omend begrænsede muligheder for social opstigning havde arbejdsmændene ikke nogen udsigt til at nå til bedre kår. Arbejdsmandskulturen var derfor heller ikke på samme måde som fagarbejderkulturen præget af småborgerlige aspirationer.

En tredje differentiering er nødvendig: For så vidt *arbejderkvinderne* udgjorde omkring halvdelen af den samlede arbejderklasse, vil det være fuldstændigt misvisende at lade de mandlige arbejdes livsform og tænkemåde være alene om at tegne arbejderkulturen. Selv om arbejderkulturen må betragtes som et særligt livsmønster inden for arbejderklassen som helhed, står det klart, at den mandlige og den kvindelige arbejderbefolkning befandt sig i en i mange henseender væsensforskellig livssituation. Klassens mænd og kvinder levede i nogen grad i adskilte livssfærer, hvor de stod med problemer og erfaringer, som de ikke uden videre kunne dele med hinanden, men måske snarere med deres kønsfæller. Opgaven er da at forene de to betragtningmåder, der opfatter arbejderkvinderne som henholdsvis kønsindivider og som klassemedlemmer. Begrebet *arbejderkvindekultur* forener en sådan køns- og klasse-mæssig synsvinkel og må derfor anses for egnet til at opfange de specifikt kvindelige kulturformer inden for arbejderkulturen. Ud over en særlig kvindekultur på kvindearbejdspladserne kan der her peges på et særligt kvindeligt netværk i arbejderkvartererne. F.eks. hjalp kvinderne ofte hinanden med børnepasning, ved fødsel, sygdom o.l., ligesom det var meget almindeligt, at man gik på kaffebesøg hos nabokonen og snakkede problemerne igennem.

Arbejdet

I undersøgelsen af arbejdets historie har mange forskere på det seneste beskæftiget sig med *arbejdsdisciplinens* opkomst og udvikling (her hjemme bl. a. Knudsen 1980; Ravn 1983). I min undersøgelse af arbejderliv og arbejderkultur i Århus har jeg med udgangspunkt i et omfattende erindringsmateriale — i alt knap 200 erindringer og interviews — forsøgt at anskue arbejdslivet i et spændingsfelt mellem to forskellige procestyper, den kumulative

og den ikke-kumulative (Andersen 1983). Begreberne, der er udviklet af den franske sociolog Henri Lefebvre (1947-81) og senere videreudviklet af tyskeren Alfred Krovoza (1977), relaterer sig til to forskellige samfundstyper, samfund med simpel reproduktion og samfund med udvidet reproduktion. I de før-industrielle samfund var de grundlæggende arbejdsprocesser umiddelbart forbundet med de naturgroede rytmer og havde kun til formål at producere til eget forbrug. Det var processer af ikke-kumulativ karakter. Men med kapitalismens fremvækst og med overgangen fra brugsværdiproduktion til produktion af bytteværdi og merværdi trængte imidlertid den nye, kumulative procestype frem og forandrede den første procestype dybtgående — uden dog at afskaffe den helt. Karakteristisk for denne overgang var bl.a., at der opstod et nyt forhold til tiden. Med maskinvæsenets opkomst og fabrikkernes ekspansion blev der trinvist indført en ny og vidtgående tids- og arbejdsdisciplin, som var en del af forudsætningen for den kapitalistiske produktionsmådes gennemslag.

Da de før-industrielle livs- og arbejdsforhold som nævnt ikke umiddelbart blev overvundet med industrialiseringen, foregik den disciplinering af arbejdskraften, som det nye teknologiske system og den nye industrielle produktionsmåde krævede, kun langsomt. Af det erindringsmateriale, som jeg har anvendt i ovennævnte undersøgelse af Århus, fremgår det, at der endnu omkring århundredskiftet i mange af de små værksteder fandtes elementer af en ikke-kumulativ procestype. I flere af erindringerne berettes der således om en arbejdsdag, hvor der undertiden var masser af god tid, og hvor arbejdsdagen kunne indeholde en række selskabelige kvaliteter, som forsvandt i den industrielle arbejdsproces. Herom skriver f.eks. Rasmus Berg:

”Jeg har aldrig hørt saa mange Viser synge og saa mange Melodier fløjte, som naar jeg kunde se mit Snit til at sidde og høre paa dem og se paa Mesters og Svendes raske Arbejde . . . Tit var ogsaa en Mester og Svende paa et Værksted musikalske. En spillede Violin, en anden Fløjte osv., saa Arbejdet ofte blev afløst af en lille munter Koncert” (Berg 1954, s. 57).

I Hugo Hørlych Karlsens bog ”Kærlighed til Danmark” (1977) fortæller en gammel bødker om arbejdsfællesskabet før Første Verdenskrig:

”Det var sådan dengang, at om mandagen så bestilte bødkerne aldrig noget. De havde blå mandag og arbejdede sgu da aldrig. Da drak de selvfølgelig en masse bajere, og så købte de almindelig spegesild. Dem flåede de, og så købte de rundstykker og snaps, og så gik deres dag, og så sang de” (Hørlych Karlsen 1977, s. 33).

Arbejderne udgjorde et kollektiv, og på mange af de små værksteder var der tilsyneladende et muntert fællesskab, der i al fald omfattede svendene, men mange gange også mesteren. Arbejdsprocesserne var i høj grad selvbestemte, og også selve arbejdsrytmen var tilsyneladende i udstrakt grad bestemt af arbejderne selv. Arbejde og fritid var endnu ikke skilt klart ud fra hinanden. Arbejdsforholdene var udpræget *patriarkalske*, og den kontrol, der var med arbejderne, var personlig.

Anderledes var arbejdsforholdene på de store og mekaniserede virksomheder; her blev den sociale kontrol mere upersonlig og stram. Fabrikken blev således en art socialiseringsinstans, som skulle oplære den almue, der var kommet ind til byen og ikke var socialiseret "efter uret", til at overholde en streng arbejdsdisciplin, hvor man skulle møde punktligt og hele tiden blev overvåget, så man ikke pjækkede fra arbejdet. Hvilken omstilling overgangen fra værksted til fabrik betød for arbejderne, fremgår f.eks. af en beretning af Jens Thorsø, der i 1923 startede på Aarhus Oliefabrik efter 17 år på et værksted:

"Vi havde alle dage været vant til at komme og gå, som det passede os. Der var ikke noget med at trække kort i kontroluret præcis morgen og aften, men nu skulle der snart blive forandring i disse forhold" (Thorsø 1965, s. 64).

Idet arbejderne måtte inderliggøre "det abstrakte arbejdes normer" (Krovoza), blev selve arbejdet i stigende grad monotont og glædesløst. Samtidig blev også det sociale samvær mellem arbejderne indbyrdes under selve produktionsprocessen om ikke forhindret, så i hvert fald vanskeliggjort. På trods af dette var kammeratskabet og det sociale samvær på arbejdspladserne udgangspunktet for arbejderens bestræbelser på at manifestere sig som et solidarisk kollektiv over for virksomhedsledelsen.

Bolig og familie

Med industrialiseringen og den store befolkningstilstrømning til byerne blev det i det 19. århundredes sidste årtier nødvendigt at opbygge nye boligkvarterer for arbejderklassen i byernes udkanter. Da de dårligste boliger i de gamle bydele dog ofte var billigere, blev mange arbejdere boende her i små, trange og tit fugtige boliger. Skønt arbejderens boligforhold var præget af en broget mangfoldighed og i øvrigt varierede en del fra by til by, kan man med nogen ret hævde, at den typiske arbejderbolig i den her behandlede epoke var en toværelses lejlighed i et højhusbyggeri.

Der er i de senere år kommet en del undersøgelser af arbejderklassens boligforhold. De fleste tager — som også den mest systematiske og grundig-

Fig. 3. Et typisk socialdemokratisk arbejderhjem, i dette tilfælde støberi-arbejder Fr. Wilhelm Olsens hjem i Næstved i 1913. "Sydsjællands Social-Demokrat" er fast gæst i hjemmet, der giver indtryk af et godt familieliv og velordnede forhold. Det er tydeligvis en meget "respektabel" familie. (Foto i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv).

ste af dem, Rich. Willerslevs "Sådan boede vi" fra 1979 — frem for alt sigte på at undersøge lejlighedernes størrelse, antallet af mennesker pr. lejlighed og pr. værelse (evt. overbefolkning) samt huslejernes størrelse, og hvor stor en andel de udgjorde af lønindkomsten. Derimod har boligernes møblering og indretning været mindre belyst. For slet ikke at tale om det liv, der blev levet i disse boliger. Jeg vil derfor her ud fra ovennævnte Aarhus-undersøgelse kort gå ind på nogle af disse aspekter.

Frem for alt erindringer og samtidige fotografier gør det klart, at arbejderne i deres boligindretning i høj grad overtog en række træk fra den borgerlige boligkultur. Først og fremmest stræbte man — på trods af de trange forhold og ofte overbefolkede lejligheder — de fleste steder efter at friholde den ene af lejlighedens to eller tre stuer som repræsentativ "stadsstue". Hos de dårligst stillede og i de mest børnerige familier vanskeliggjordes dette dog af, at man ikke sjældent af økonomiske årsager var nøds-

get til at leje et rum ud til en logerende, eller af pladshensyn var tvunget til at inddrage "den pæne stue" til soveplads. I øvrigt forsøgte man, selv i de familier, som næppe havde de materielle betingelser derfor, at efterligne borgerskabets klunkestil med nips, viftepalmer, bordtæpper osv. Enkelte velstående familier havde oven i købet råd til at anskaffe tidens statussymbol, klaveret. Alt i alt er det påfaldende, hvor stor en vægt, der blev lagt på at leve op til borgerskabets og småborgerskabets boligstil. Disse bestræbelser var tydeligvis led i familiernes kamp for at komme til at fremstå som "ordentlige" og "respektable" familier. Bestræbelser, der givetvis også fandt støtte i den socialdemokratiske arbejderbevægelse, der i høj grad var interesseret i at ændre samfundets og myndighedernes opfattelse af arbejderklassen. Den skulle opfattes ikke som "pøbel", men som en ansvarlig, veldisciplineret og agtværdig samfundsgruppe, man roligt kunne lade få del i styringen af samfundet.

Kampen for respektabilitet og anstændighed er et moment, der peger i retning af en tidligt "borgerliggjort" og "domesticeret" (tæmmet) arbejderklasse. Side om side med sådanne træk finder man dog også træk, som peger i stik modsatte retning. Blandt de mere "urespektable" arbejdere, der desværre er svagt repræsenteret i kildematerialet, fandtes anderledes afvisende og fjendtlige holdninger til den borgerlige kultur. Men livet i de typiske arbejderkvarterer var desuden præget af et lokalt fællesskab, som skilte det ud fra borgerskabets mere individualiserende livsformer. Til forskel fra andre, socialt set mere forskelligartede kvarterer var der i arbejderkvartererne tendenser til et mere åbent og kollektivt omgangsliv beboerne imellem. Gode nabokontakter og familiesammenhold dannede udgangspunkt for et tilsyneladende relativt tæt socialt netværk. Beboerne kom gennemgående "hinanden mere ved", end det idag er almindeligt, og man hjalp hinanden i en række situationer, når det kneb. En del af baggrunden for disse fællesskabsformer var utvivlsomt, at stort set alle var lige fattige og derfor af nøden tvunget til at stå hinanden bi. Men det gode naboskab skyldtes til dels også, at mange familier havde bekendte eller slægtninge boende, om ikke direkte hos sig i selve husstanden, så i nabolaget ikke langt derfra. Mange tilflyttere fra landet lejede sig den første tid ind som logerende hos allerede tilflyttede venner og slægtninge. — At der også andre steder fandtes et sådant tæt arbejder-netværk i arbejderkvartererne, fremgår af flere nyere undersøgelser (Ek 1971; Gullestad 1979; Jørgensen 1980).

En stikprøveundersøgelse af *husstandsstrukturen* blandt arbejderne i Sjællandsgade, der var en af de mest udprægede arbejdersgader i Århus, viser for 1901, at en hel del arbejderhusstande (27%) var "udvidet" til foruden selve familien at omfatte enten en logerende eller et antal voksne (konfirmerede) hjemmeboende børn. Man kan i denne forbindelse tale om en såkaldt "halv-åben familiestruktur" i en del af arbejderfamilierne (Niethammer und Brüggemeier 1976). Selv om kernefamilien var den mest

Fig. 4. Provinsbyernes arbejderkvarterer blev aldrig i samme grad som hovedstadens domineret af kæmpemæssige lejekaserner. Sjællandsgade i Århus var en udpræget arbejdersgade med små to- eller treværelses lejligheder i ejendomme med typisk to eller tre og kun undtagelsesvis fire beboelsesetager. De ældste huse i den nederste ende af gaden var små og lave, middelalderlige huse, opført længe før det store byggeboom i 1880'erne og 1890'erne. Billedet her viser udsigten fra Sjællandsgade gennem Sølystgade mod Høegh-Guldbergs Gade o. 1904. I baggrunden ses pavillonen i Vennelyst-anlægget, en folkepark, hvori der bl.a. blev afholdt store arbejderfester 1. maj og i august. (Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus).

udbredte familieform blandt arbejderne i gaden (55% af arbejderhusstandene), var der dog også forholdsvis mange (ca. 32%) – især kvinder – der boede alene, sammen med logerende eller i husstande uden mandligt familieoverhoved. Andre undersøgelser, her af arbejderkvarterer i København, peger på en endnu større andel (40%) af husstande med en enlig kvinde som husstandsoverhoved (Toft Jensen 1980; Højgaard 1984). Da det store antal enlige ældre kun er en del af forklaringen på den store procentdel, bidrager disse undersøgelser til at aflive myten om kernefamilien som altdominerende familieform i arbejderklassen.

I undersøgelser af arbejderklassens *familieliv* har der især været sondret mellem to typer arbejderfamilie, en mere privilegeret og stærk arbejderfamilie og en dårligt stillet og svag arbejderfamilie. Således sonder Gunhild

Agger og Anker Gemzøe (1982, s. 117–23) mellem, hvad de kalder ”den opløsningstruede arbejderfamilie” og ”den stabile arbejderfamilie” mens Ruth Nissen og Else Knudsen (1980) skelner mellem ”den almindelige arbejderfamilie” (eller den ”utilpassede” arbejderfamilie) og ”den socialdemokratiske familie” (dvs. den ”tilpassede” familie). I ovennævnte Aarhusundersøgelse har jeg imidlertid — bl.a. med inspiration i vesttyskeren Siegfried Recks systematiseringsforsøg (Reck 1977) — foretaget en lidt anden opdeling, idet jeg skelner mellem fire forskellige familietyper:

- 1) den værtshusorienterede arbejders familie
- 2) den enlige mors familie
- 3) den familieorienterede arbejderfamilie
- 4) den politiserede arbejderfamilie

De to første typer kan begge betegnes som ”opløsningstruede”, men alligevel havde familielivet en noget forskellig karakter i de to typer. For så vidt manden var notorisk værtshusgænger, var tilværelsen for hustru og børn i denne type ikke blot en ofte fortvivlet kamp for at skaffe den daglige mad på bordet, men desuden ikke sjældent formøret af den utryghed, der kunne udgå fra en fortrukket og brutal far. Dårligst stillede i økonomisk henseende var naturligvis de mange enlige mødre, der måtte klare forsørgelsen med en kvindelon, der lå betydeligt under mandslønningerne. I begge familietyper var såvel mor som større børn som regel tvunget til at tage lønarbejde uden for hjemmet. Dette vanskeliggjorde selvsagt pasningen af de mindre børn, der da i mange tilfælde blev overladt til sig selv eller større søskende.

Den mest udbredte familietype var — ud fra det anvendte erindringsmateriale at dømme — den ”familieorienterede” arbejderfamilie. Her var livet centreret omkring hjemmet og familien. I sammenligning med såvel den værtshusorienterede som den politiserede arbejder var faderen i denne type helt anderledes ”domesticeret”, dvs. bundet til hjemmets og familiens interesseområde. Denne type var også den, der var stærkest præget af småborgerlige normer og livsstrategier. Hvor manden havde stabilt arbejde og konen forstod at administrere de sparsomme midler på en hensigtsmæssig måde, kunne familien være forholdsvis velstillet. Børnenes socialisation var i disse familier langt mere beskyttet end i de såkaldte ”opløsningstruede” familietyper. Der blev også her lagt betydelig vægt på at sikre børnene en bedre tilværelse, end forældrene havde haft. Et almindeligt aftenbillede så i disse familier således ud: faderen hvilede eller småsov på sofaen med avisen, mens moderen strikkede, og børnene læste lektier.

Den fjerde familietype, den politiserede familie, var først og fremmest kendetegnet ved, at privatlivet som helhed bar præg af et politisk engagement i arbejderbevægelsen. En stor del af fritiden var optaget af politisk

praksis med mødevirksomhed o.l., og politiske diskussioner i hjemmet hørte med i hverdagslivet. Hjemmene blev i vid udstrækning "åbnet" for socialistiske partifæller, ligesom omgangslivet i det hele taget bar præg af, at man søgte sammen med meningsfæller. Karakteristisk for børnenes socialisation var i denne familietype, at de nærmest så at sige indsocialiseredes i arbejderbevægelsen; de var "fødte socialister", som det hedder i en erindringerne. Med den socialdemokratiske arbejderbevægelses konsolidering fra omkring midten af 1890'erne blev bevægelsen i stigende grad i stand til at tilbyde arbejderne en anden livsform end den tidligere kendte. Det må derfor anses for givet, at også denne familietype — i lighed med den familieorienterede — gradvist vandt større og større udbredelse op gennem det 20. århundredes første årtier.

Fritiden

I de hidtidige undersøgelser af arbejdernes livsforhold har det i høj grad knebet med en inddragelse af fritidsadfærden, hvilket utvivlsomt for en del skyldes mangel på kildemateriale, som lader sig kvantificere. Man får imidlertid ikke noget samlet billede af arbejdernes livsvirkelighed, før dette aspekt kommer med.

I det forudgående er der allerede tegnet nogle tendenser i udviklingen på fritidsområdet. Mens værtshuslivet i sidste halvdel af det 19. århundrede spillede en ret så fremtrædende rolle for en stor del af klassen, mindskedes efterhånden dets betydning relativt. Flere andre aktiviteter trådte i stedet. Jeg skal her kun gå nærmere ind på en enkelt af disse, nemlig kolonihavelivet.

I takt med kolonihavebevægelsens fremvækst i tiden efter århundredskiftet tilbragte flere og flere arbejderfamilier en stor del af deres fritid i de små haver. Her opstod der et helt specielt miljø, præget af arbejdsglæde, hyggeligt familieliv og gode naborelationer. Om søndagen kom undertiden venner, slægtninge og arbejdskammerater på besøg. Der serveredes kaffe, eller man drak en øl og fik sig et spil kort.

I vurderingen af kolonihavefænomenet er der flere fortolkningsmuligheder. Man kan hæfte sig ved, at de små lysthuse ofte var efterligninger af borgerskabets havehuse og villaer, eller man kan opfatte kolonihavehuset som udtryk for en småborgerlig drøm om at få eget hus. For borgerskabet var havekoloniernes oprettelse da også tænkt som et led i forsøget på at domesticere og integrere arbejderklassen og herved dæmme op for den socialistiske trussel. Man kan imidlertid også opfatte livet i kolonihaverne som en art tilbagevenden til den agrare livsform, som de fleste arbejdere trods alt havde rod i. Sådanne fortolkninger, der peger på såvel borgerlige som agrare træk i arbejderklassens kultur, baserer sig på rigtige iagttagelser, men overser

dog et tredje og afgørende element i kolonihavelivet: det arbejderkulturelle. Dette aspekt er imidlertid blevet klarlagt i flere nyere undersøgelser. I sin undersøgelse af haveforeningen "Venners Lyst" i København konstaterer etnologen Inger Tolstrup således, at der i denne forening udvikledes et fællesskab, der "rummede udkast til en anden livsform — en solidarisk, åben og bevidst tilværelse mod et fælles mål — et livs- og arbejdsfællesskab" (Tolstrup 1979, s. 94). Et sådant fællesskab fandtes selvfølgelig ikke i alle haveforeninger. Karakteristisk for den undersøgte koloni, der var stiftet i 1913, var i følge Tolstrup, at dens medlemmer alle var sporvejsfolk, der arbejdede på samme arbejdsplads og desuden kendte hinandens hverdag fra boligkvarteret. Foreningens medlemmer var organiserede og fagligt aktive, der brugte foreningen som et forsøg på at bygge bro mellem arbejde og fritid.

At "Venners Lyst" imidlertid ikke var aldeles enestående, fremgår af studier af andre kolonier. Bl.a. har en anden etnolog, Marianne Therkildsen, undersøgt den københavnske koloni "Bavnehøj", hvor majoriteten af medlemmerne også tilhørte arbejderklassen. Resultatet var her, at livet i haverne var præget af følgende kvaliteter: en livlig interaktion mellem medlemmerne, et vældigt godt kammeratskab, megen hjælpsomhed og ingen sociale rangforskelle (Therkildsen 1969). Frem for at tolke kolonihavelivet som småborgerligt burde man måske derfor snarere se det som et forsøg på at virkeliggøre en utopi, som ellers var umulig at realisere i det danske samfund. Det livsmønster, som her kom til udtryk, kan samtidig opfattes som en forskudt hverdagslig modstand mod underordningen under kapitalforholdet. Det er også nærliggende at se kolonihavernes solidaritetsstrukturer som en parallel til det fællesskab, der ofte fandtes i arbejderne boligkvarterer. Endelig må det fremholdes, at kolonihavekulturen fungerede som en vigtig modstandskraft over for den industrikulturelle fremmedgørelse og nedbrydning af de traditionelle livsvaner.

Som afslutning på dette afsnit kan der være grund til at pege på undersøgelsen af arbejderne *livsforløb* som en vigtig indfaldsvinkel til arbejderhistorien. En undersøgelse af de livshistoriske aspekter vil frem for alt kunne give en mere nuanceret forståelse af de forskellige udviklingstrin i arbejderindividets livscyklus: hvad ville det sige at være arbejderbarn, hvordan var det at være ung, at stifte familie, at blive gammel osv. Der er næppe tvivl om, at en "historisk socialisationsforskning" her vil kunne bidrage med vigtige delerkendelser. At de senere års stigende interesse for barndommens historie også gælder arbejderbørns historiske vilkår, viser bl.a. bøger som Ida Ferdinands og Bodil Thomsens "Byens Børn" (1982) og Charles Haugbølls "Svajerne" (1979).

Udviklede arbejderklassen sin egen ”kultur”?

Der er i den ovenstående gennemgang blevet peget på en række kollektive træk i arbejderklassens levemåde: kollektiviteten på arbejdspladsen, i boligkvarterer, i fritidsmiljøer som f.eks. kolonihaver, og hertil kommer så de solidaritetsidealer og fælles kampmål, der var kendetegnende for arbejderbevægelsen. Det er således fristende at karakterisere arbejderkulturen med etiketten ”kollektivitet”. Hermed stilles arbejderkulturen i modsætning til den borgerlige kulturs individualisme. Men samtidig er man herved godt på vej til at heroisere og idealisere arbejderkulturen, idet arbejdernes livsformer også var kendetegnet af andre — ikke uden videre kollektive — træk. En uhildet betragtning gør det klart, at livsforholdene tillige kunne være præget af mere usolidariske og individualistiske tendenser: indbyrdes splittelse og konkurrence om arbejdet, patriarkalsk kvindeundertrykkelse i familien m.m. Dette viser imidlertid blot, at det er nødvendigt at overskride sådanne alt for enkle stereotyper og nå frem til en mere kompleks karakteristik af arbejderkulturen. Udgangspunktet er her det samlede proletariske livsmønster, og ikke kun bestemte centrale elementer.

Fastholder vi i denne sammenhæng arbejderkultur som en klassespecifik livsform, giver denne opfattelse vel egentlig kun mening, for så vidt man derved forstår en uafhængig, selvstændig livsform, som afviger fra livsformerne i de øvrige klasser og livsformen i samfundet som helhed. I det øjeblik arbejderne lever som alle andre borgere i samfundet, er det ikke meningsfuldt at tale om en særlig arbejderkultur. En sådan særkultur, uafhængig af livsformerne i det øvrige samfund, har imidlertid næppe nogensinde foreligget i rendyrket og modsigelsesfri form. Noget sådant ville forudsætte, at arbejderkultur var noget, der opstod frit i luften. Faktisk opstod arbejderkulturen langt hen på betingelser, der var sat af andre, og i et kompliceret samspil med andre kulturformer. Hele dette komplicerede vekselvirkningsforhold mellem arbejderkulturen og den samfundsmæssige helhedskultur med dens forskellige delkulturer må i virkeligheden inddrages i analysen, når man skal afgøre, hvorvidt arbejderklassen nu også udviklede en egen kultur. I denne analyse må der så igen sondres mellem ”arbejderklassens kultur” — forstået som den i klassen faktisk foreliggende kultur (præget som denne må være af samfundsformationens helhedskultur) — og ”arbejderkultur” i betydningen arbejderne *egen* kultur.

Arbejderkulturen er nemlig først og fremmest udformet som moment i en enhedsmæssig, men ganske vist modsigelsesfuld totalsamfundsmæssig kulturproces. Gennem udviklingen af det moderne kapitalistiske industrisamfund udformedes gradvist en kapitalistisk samfundsmæssig helhedskultur, der i stigende grad greb styrende ind i de forskellige lokal- og delkulturer. Den dominerende og i mange forhold normgivende kultur i denne udviklingsproces må karakteriseres som en borgerlig kultur. Den vesttyske social-

psykolog Peter Brückner (1972) taler i denne forbindelse om det borgerlige klasseherredømmes "kolonialistiske karakter" og om arbejderklassen som en "kolonialisert befolkning", mens filosofen Jürgen Habermas (1981) — også i forbindelse med disciplineringen af underklassen — taler om en "kolonialisering af livsverdener". Set i forhold til den dominerende borgerlige kultur udgjorde arbejderkulturen således en domineret, undertrykt og på sin vis "forhindret" kultur (jfr. Kildegaard Hansen 1982).

Men arbejderkulturen må ses i endnu bredere sammenhæng. I udformningen af arbejderkulturen indgår nemlig også elementer af førindustriel håndværkerkultur og agrar bonde- og almuekultur. Arbejderklassens udkast til en selvstændig arbejderkultur må derfor ses i dets samspil og møde med alle disse kulturformationer — en "akkulturationsproces" eller et kultursammenstød, der dækker spændingsfeltet mellem bonde- og landarbejderkultur, den borgerlige og småborgerlige bykultur og den overordnede kapitalistiske totaliseringsproces.

Det har været en hævdvunden opfattelse, at den danske arbejderklasse tidligt begyndte at efterligne borgerskabets livsstil og stræbe efter at nå op på borgerskabets niveau. Man har i denne forbindelse talt om, at arbejderklassen i stigende grad blev "borgerliggjort", dvs. identificerede sig med borgerskabet og opgav sin egen arbejderidentitet.

I Søren Mørchs nye Danmarkshistorie gøres der imidlertid op med forestillingen om arbejdernes "borgerliggørelse". I følge Mørch forholdt det sig tværtimod lige omvendt, det var ikke arbejderne, der overtog borgerskabets livsstil, det var borgerskabet og den øvrige befolkning, der overtog arbejdernes normer og værdisæt. Kulturspredningen, den kulturelle diffusion, gik ikke i retningen oppefra og ned, men nedefra og op. Såvel med hensyn til familiemønster, boligforhold, holdning til arbejdet, bevidsthedsliv, påklædning som madlavning synes det i følge Mørch at være, som om

"retningen i de ændringer, der er foregået, har været fra de lavere sociallag til de højere, eller mere præcist: at den nyetablerede byarbejderklassens normer og værdier er blevet samfundets alment accepterede" (Mørch 1982, s. 90).

Det er ganske vist rigtigt, at nogle kulturtræk først har vist sig i de lavere sociallag og derfra har bevæget sig opad til de højere. Men endnu i vor tid er det dog sådan, at kulturdiffusionens hovedretning er fra toppen til bunden af samfundets klassestruktur. En påvisning af, hvordan social forandring almindeligvis spredes fra de øverste sociallag og nedefter, giver de engelske sociologer Michael Young og Peter Wilmott i "The Symmetrical Family" (1973). De fremlægger heri deres teori om princippet for "lagdelt diffusion", der kort fortalt går ud på, at hvad de få har i dag, vil de mange gøre krav på i morgen.

Søren Mørchs forsøg på at vise, at arbejderne ikke blev borgerliggjort, er således ikke særligt overbevisende, hvilket bl.a. Jørgen Fink har påpeget (Fink 1983). Også efter min opfattelse er det en uafviselig kendsgerning, at der i arbejderklassen var stærke tendenser til at efterligne borgerskabets livsstil og anskaffe varer og goder, som tidligere havde været forbeholdt mere privilegerede samfundsklasser. Men om dette også betød, at arbejderne blev "borgerliggjort", er et mere kompliceret spørgsmål. For side om side med de træk i livsmønsteret, der peger i retning af en stadig mere "afproletariseret" livsstil, fandtes og fastholdtes nemlig også træk, der understregede kampen for en egen arbejderidentitet.

Selv om den borgerlige kernefamilie med en hjemmegående husmor tidligt blev det tilstræbte ideal, fastholdt arbejderne længe en "halv-åben familiestruktur" og et udstrakt nabofællesskab. Tilsyneladende foregik der således en kamp inden for selve arbejderlivsformen mellem fællesskabet og det privatiserede familieliv i isolerede enkelthjem, hvor denne sidste tendens først langsomt vandt overtag. Hvad boligindretningen angår, blev der som nævnt tidligt lagt vægt på at demonstrere anstændighed og respektabilitet gennem en overtagelse af borgerskabets bolignormer (se også Andersen 1985). Og det samme gjaldt i øvrigt for påklædningen, der langt op i det 20. århundrede fungerede som økonomisk klassesmærke. En pæn og proper påklædning efter borgerlig mode gav ikke blot anseelse, men gav også arbejderne mulighed for at ranke ryggen en smule mere, end de ellers ville have kunnet.

Med hensyn til kultur- og åndsliv var det efter Mørchs opfattelse arbejderklassen, der blev normgivende, og den øvrige befolkning, der blev "arbejderliggjort". Fornyerelserne skete i følge Mørch med udgangspunkt i de lavere samfundsklassers bevidsthed; det var bestandig "former og udtryk, dannede i og tilpassede til de lavere klasser, der slog igennem og blev dominerende" (Mørch 1982, s. 283). Man kan her tilslutte sig opfattelsen af, at de industrikulturelle former (aviser, radio, fjernsyn, ugeblade, varer osv.) blev tilpasset de lavere klasser, men der er dog et langt spring herfra og så til, at det skulle være disse klasser, der blev normdannende for indholdet i — endsige skabere af — disse kulturelle former. Industrikulturen, massekulturen, populærkulturen — eller hvad man nu vælger at kalde den — var på ingen måde udtryk for arbejdnormer, men fungerede snarere som integrationsinstrument for den herskende klasse i dens forsøg på at sikre befolkningsmassernes accept af det kapitalistiske samfundssystem. De erfaringer og den ideologi, der kom til udtryk i denne kultur, stammede ikke fra arbejderklassen, men stod tværtimod ofte i grel modsætning til de erfaringer og bevidsthedsformer, der prægede arbejderklassens hverdagsvirkelighed. Når arbejderne aftog kulturindustriens produkter, havde det måske nok sin baggrund i en reel behovstilfredsstillelse, men frem for alt havde det til følge, at livsmønsteret ændredes på en måde, der truede med at bringe

arbejdernes traditionelle samværs- og organisationsformer i opløsning og nedbryde arbejdernes sociale og kulturelle identitet.

De forandringer i arbejderklassens levemåde og sociale normer, som først og fremmest "velfærdssamfundet" gav anledning til, gjorde det i 1960'erne moderne at påstå, at klasseforskellene var forsvundet. Realiteten var, som Søren Mørch også gør opmærksom på, at de kun var blevet skjult, men dog "stadig ligefuldt bestemte den enkeltes livskvalitet og muligheder i tilværelsen" (s. 307). Alligevel vandt tesen om arbejdernes borgerliggørelse og indoptagelse i det borgerlige samfund stadig større udbredelse. I de engelske sociologer John H. Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer og Jennifer Platts store undersøgelse af arbejderne i det moderne samfund, "The Affluent Worker" (1968-69), tilbagevises imidlertid borgerliggørelses-tesen som meget tvivlsom. I bogen giver forfatterne til gengæld en alternativ tolkning af de vidtgående forandringer, der faktisk skete i arbejdernes livsmønster af 1950'erne og 1960'erne. Forandringerne kan ses som en tilpasning af traditionelle livsmønstre, enten til de nye problemer, som de nye forhold medførte, eller til de nye muligheder, der opstod i forbindelse med f.eks. bedre boligforhold, øget tryghed og højere lønninger.

Det er her vigtigt at være opmærksom på, at arbejderkulturen i det moderne industrisamfund har mange andre kendetegn, end den havde ved århundredskiftet eller i 1930'erne. Men dette forhindrer ikke, at grundlæggende idéer og værdier kan føres videre i en anden form (Jfr. Ehn och Löfgren 1982, s. 206). Et eksempel på en sådan grundlæggende idé er forestillingen om solidaritet og kollektivitet. I sin undersøgelse af livsformerne i det moderne kapitalistiske samfund når Thomas Højrup således også frem til, at et politisk solidaritetsideal udgør et grundlæggende særkende for den urbane arbejderlivsform (Højrup 1982, s. 206). Desværre har dette solidaritetsideal dog ikke — sådan som Søren Mørch synes at mene — haft en sådan samfundsmæssig gennemslagskraft, at samfundet virkelig er blevet "arbejderliggjort".

Litteratur

- Agger, Gunhild og Anker Gemzøe (Red.) 1982: Arbejderkultur 1870-1924. En antologi. Kbh.
- Andersen, Svend Aage 1983: Arbejderhverdag i Århus under industrialiseringen. Utrykt licentiatafhandling. Aarhus Universitet.
- Andersen, Svend Aage 1985: Viktorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur. Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til "borgerliggørelsesdiskussionen". I: Den Jyske Historiker nr. 33. (Under udgivelse).

- Andresen, Carl Erik, Jørgen Burchardt og Flemming Mikkelsen 1979: Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. Århus. Arbejderhistorie. Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie. Kbh. 1982ff. (Fortsættelse af: Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie).
- Balle-Petersen, Poul 1983: Anm. af Gunhild Agger og Anker Gemzøe (Red.), Arbejderkultur 1870-1924. En antologi. Kbh. 1982. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 132f.
- Bausinger, Hermann 1982: Volkskunde und Arbeiterkultur — Geleitwort. I: Helmut Fielhauer und Olaf Bockhorn (Hrsg.): Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaft und Arbeiterkultur. Ein Tagungsbericht. Wien, München und Zürich, s. 7f.
- Berg, Rasmus 1954: Minder fra Haandværk og Industri. Århus.
- Boje, Per 1976: Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur. Kbh.
- Bojsen-Møller, Jutta og Annette Rosenlund 1979: Ole Kollerød — forbryder og oprører. Kbh.
- Bondebjerg, Ib 1979a: Historien, traditionen og arbejdererindringen. Om den borgerlige kultur og arbejderkulturen i (litteratur)historien. I: Poul Behrendt, Peter Madsen, Peter Olivarius, Steen Svava Olsen og Jens Walter (Red.), Litteratur og historie, Kbh., s. 67-91.
- Bondebjerg, Ib 1979b: Proletarisk offentlighed bd. II: Arbejderoffentlighed og arbejderlitteratur i Danmark 1924-1939. Kbh.
- Boyhus, Else-Marie 1979: Folkelig historie og professionalisme. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVIII hft. 2, s. 273-276.
- Brückner, Peter 1972: Zur Sozialpsychologie des Kapitalismus. Frankfurt a.M. (Dansk oversættelse: Kapitalismens socialpsykologi. Kbh. 1974).
- Bull, Edvard 1981: Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler. Oslo.
- Burchardt, Jørgen (Red.) 1981: Vi lærte at arbejde. Arbejderklassens lokalhistorie. 23 arbejdere fortæller fra sit liv og sin by. Kbh.
- Burchardt, Jørgen 1982: Fabrik. Arbejdsmandens historie i 100 år bd. 1. Kbh.
- Callesen, Gerd, Hanne Caspersen og Knud Knudsen (Red.) 1981: "Fremad og aldrig glemme". 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie. Status og perspektiver. Kbh.
- Christensen, Jens 1973-74: Historieskrivningen om den danske arbejderklasse og arbejderbevægelse. I: Den Jyske Historiker årg. 6 nr. 1, s. 2-30.
- Christensen, Jens 1978: Kommenteret bibliografi til den danske arbejderklassens og bevægelses historie. I: Den Jyske Historiker nr. 13, s. 139-236.

- Christiansen, Niels Finn 1978: Social- og fagforeningshistorieforskning i 1930'erne. I: Arbog for arbejderbevægelsens historie 8, s. 212-223.
- Christiansen, Palle Ove 1983: Historie + antropologi = historisk antropologi? Et etnologisk argument. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXX hft. 1, s. 1-18.
- Dahl, Ove 1983: Historien på vej mod det menneskelige? En historikers syn på interesseskiftet fra den store til den lille historie. I: Kritiske Historikere nr. 1, s. 7-23.
- Daun, Ake 1981: Etnologi. Forskningstendenser och forskningsbehov. I: Nord Nytt. Tidsskrift for nordisk folkelivsforskning nr. 12, s. 58-60.
- Ehn, Billy och Orvar Löfgren 1982: Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv. Stockholm.
- Ek, Sven B. 1971: Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie. Lund.
- Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Danmark. Kbh. 1979ff. (Fortsættelse af: Industrialismens bygninger og boliger).
- Falk, Jørn 1976: Om historieskrivning, læsning og arbejde. Kultursociologiske essays. Kbh.
- Falk, Jørn 1980: "Et jævnt og muntert virksomt Liv paa Jord". Vor uforbrugte kulturarv fra det nittende århundrede. Kbh.
- Farah, Elisabeth Dahlerup og Johanne Schmidt 1982: Frederiksbjerg — et arbejderkvarter vokser op. I: Erhvervshistorisk årbog 1981. Meddelelser fra Erhvervsarkivet 31, s. 73-122.
- Federspiel, Søren 1983: Lokal arbejderhistorie — en bibliografisk oversigt. I: Lokalhistorisk Journal nr. 1-3, s. 22-26, 27-35. 36-39.
- Ferdinand, Ida Frederikke og Bodil Thomsen 1982: Byens Børn. Børns livsvilkår omkring år 1900 belyst ved eksempler fra Vejle. Abyhøj.
- Fink, Jørgen 1983: Anm. af Søren Mørch, Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. Kbh. 1982. I: Historie. Jyske Samlinger Ny række XIV, 4, s. 747-752.
- Fode, Henrik 1976: Ny og gammel økonomisk historie. I: Erhvervshistorisk årbog 1975. Meddelelser fra Erhvervsarkivet 26, s. 106-123.
- Geertsen, Kirsten 1982: Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939. Kbh.
- Glamann, Kristof 1976: Historie, økonomi og statistik. I: Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890-1950). Kbh., s. 92-112.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhofer and Jennifer Platt 1968-69: The Affluent Worker I-III. Cambridge. (Svensk oversættelse: Arbetaren i överflödssamhället I-III. Stockholm 1971).
- Gullestad, Marianne 1979: Livet i en gammel bydel. Livsmiljø og bykultur på Verftet og en del af Nøstet. Oslo.
- Habermas, Jürgen 1981: Theorie des kommunikativen Handelns I-II. Frankfurt a.M.

- Harbsmeier, Michael 1981: Historie og Antropologi eller Udvikling og Undertrykkelse. I: Den Jyske Historiker nr. 21, s. 59-73.**
- Harrits, Kirsten Folke 1977: Arbejdererindringer som kilde til arbejderklassens kultur og levevis. I: Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 9, s. 45-48.**
- Harrits, Kirsten Folke 1979: Christian Christensens erindringer. I: Carl Heinrich Petersen (Red.), Christian Christensen og den danske syndikalisme bd. II, Århus, s. 578-591.**
- Haugbøll, Charles 1979: Svajerne. De københavnske cykelbude og mælkedrenges liv og virke belyst gennem samtaler. Udgivet af Henrik Ingemann. Kbh.**
- Hemmersam, Flemming 1980: Den éndimensionale arbejderkulturforskning. Anm. af Ib Bondebjerg og Olav Harsløf (Red.), Arbejderkultur 1924-48. En antologi. Kbh. 1979. I: Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie nr. 15, s. 30-37.**
- Hindsbo, Erik 1974: Arbejder på B&W. En rapport om en del af dansk arbejderbevægelse. Kbh.**
- Hvidt, Kristian 1971: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. Århus.**
- Hyldtoft, Ole 1978: Industrial Buildings and Dwellings — The Industrial Environment in Denmark 1848-1940. I: Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840-1940 nr. 2, s. 34-46.**
- Hyldtoft, Ole (Red.) 1983: Det industrielle miljø. Projekter om industrialiseringens fysiske, økonomiske og sociale sider. Memorandum fra Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet nr. 5. Kbh.**
- Højgaard, Lis 1984: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter på Nørrebro 1880-1901. I: Arbog for arbejderbevægelsens historie. (Under udgivelse).**
- Højrup, Thomas 1983: Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering. Kbh.**
- Hørlych Karlsen, Hugo 1977: Kærlighed til Danmark. En beretning om fædre og sønner. Kbh.**
- Industrialismens bygninger og boliger. Det industrielle miljø 1840-1940. Kbh. 1975-1978. (Fortsat som: Fabrik og bolig).**
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller 1983: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. Odense.**
- Jørgensen, Inge, Per Dybro Kallehauge, Henrik Guldsø Nielsen og Mirja Niemi 1981: Mænd og metal. Danske smede i første halvdel af det 20. årh. Aalborg.**
- Jørgensen, Lene I. 1980: Samvær i hverdag og fest — blandt arbejderbefolkningen i Sundbyerne år 1870-1900. I: Unifol. Årsberetning for 1979 fra Institut for folkemindevidenskab, Københavns Universitet, s. 23-64.**

- Kildegaard Hansen, Bjarne 1982: Die verhinderte Arbeiterkultur. Übergangsspezifische Probleme dänischer Landarbeiter 1890 bis 1940. I: Helmut Fielhauer und Olaf Bockhorn (Hrsg.), Die andere Kultur. Volkskunde, Sozialwissenschaft und Arbeiterkultur. Ein Tagungsbericht. Wien, München und Zürich, s. 151-162.
- Knudsen, Herman 1980: Disciplinering til lønarbejde eller hvordan vi lærte at elske lønarbejdet, men måske ikke lærer det så godt længere. Aalborg.
- Krovoza, Alfred 1976: Produktion und Sozialisation. Köln und Frankfurt a.M.
- Lahme, Hans-Norbert 1982: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900). Eine Studie zur Entwicklung von Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie. Gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfragen in der europäischen Sozialdemokratie vor dem ersten Weltkrieg. Odense.
- Langholm, Sivert 1974: Historie på individnivå. Omkring Ullensakerundersøkelsen — et mikrohistorisk eksperiment. I: (Norsk) Historisk Tidsskrift bd. 53 hft. 3, s. 243-272.
- Lefebvre, Henri 1947-81: Critique de la vie quotidienne I-III. Paris. (Tysk oversættelse af bd. I-II: Kritik des Alltagslebens I-III. München 1974-75).
- Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie. Kbh. 1974-1981. (Fortsat som: Arbejderhistorie).
- Mikkelsen, Flemming 1976: Arbejdererindringer. Nogle kildekritiske og metodiske betragtninger. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVI hft. 4, s. 535-557.
- Mikkelsen, Flemming 1978: Kulturhistorie — etnohistorie — mikrohistorie. Et metodisk-programmatisk oplæg til en industrialismens socialhistorie. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVII hft. 4, s. 530-544.
- Mikkelsen, Flemming 1981: Dagliglivsdokumentation og historieformidling — på vej mod en ny lokalhistorie? I: Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Århus, s. 185-201.
- Myhre, Jan Eivind 1977: Studiet av arbeidermiljø i Kristiania i forrige århundre. I: Dugnad 4, s. 18-30.
- Myhre, Jan E. 1978: Sagene — en arbeiderforstad befolkes 1801-1875. Oslo.
- Møller, Iver Hornemann 1983: Klassernes magt 1850-1970. Kbh.
- Mørch, Søren 1982: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960. Kbh.
- Nellemann, George 1981: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. Et studie af landarbejder-indvandringen 1893-1929 og indvandreteres integration i det danske samfund i to generationer. Kbh.
- Nellemann, George 1983: Polske landarbejdere i Danmark. I: Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, s. 43-70.

- Niethammer, Lutz und Franz Brüggemeier 1976: *Wie wohnten Arbeiter im Kaiserreich? I: Archiv für Sozialgeschichte Jahrg. 16, s. 61-134.*
- Nissen, Ruth og Else Knudsen 1980: *Da arbejderkvinderne blev mødre. Disciplineringen af de danske arbejdere til forsørgere omkring 1900. I: Historievidenskab. Tidsskrift for historisk forskning nr. 21, s. 55-75.*
- Persson, Lennart K. 1982: *Stiga vi mot ljuset genom at gräva där vi står? I: Meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek nr. 21, s. 2-19.*
- Posing, Birgitte 1982: *Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede. I: Årbog for arbejderbevægelsens historie 12, s. 111-143.*
- Ravn, Thomas Bloch 1982: *Fra svendelav til fagforening. Brud eller Kontinuitet? Træk af de københavnske tømrersvendenes historie som et konkret argument for en større betoning af den historiske kontinuitet i den danske fagbevægelses udvikling. I: Arbejderhistorie. Meddelelser om forskning i arbejderbevægelsens historie 18, s. 3-16.*
- Ravn, Thomas Bloch 1983: *Arbejdet mellem nødvendighed og dyd. Et mentalitetshistorisk projekt om arbejdsmoralens udvikling i Danmark. I: Den Jyske Historiker nr. 26, s. 4-21.*
- Reck, Siegfried 1977: *Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltags. Lahn-Giessen.*
- Rosenbeck, Bente 1979: *Metodiske og teoretiske problemer i forbindelse med kvindehistorie. I: Kritiske Historikere nr. 3, s. 12-30.*
- Rørbye, Birgitte 1982: *Folkloristiske horisonter. På vej til en kritisk teori om de folkelige erfaringsverdener. Kbh.*
- Schmidt, Povl 1979: *Litteratur for menigmand. "En skildring af det virkelige liv". Odense.*
- Schmidt, Povl 1980: *Vulgaritetens polering. En tekstantologi om folkeopdragelse og folkelæsning i det 19. århundrede. Odense.*
- Senius Clausen, Niels 1978: *Forskning i dansk arbejderbevægelses historie 1967-1977 — en oversigt. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie bd. XXVII hft. 3, s. 391-409.*
- Strømstad, Poul (Red.) 1980: *Mennesket & maskinen. Kbh.*
- Therkildsen, Marianne 1969: *Havekolonien — et samfund i samfundet. I: Nord-Nytt nr. 5-6, s. 45-48.*
- Thorsen, Liv Emma 1979: *Kvinnene på Kampen. En undersøkelse av arbejderkvinnens levkår, 1890-1930. Oslo.*
- Thorsø, Jens 1965: *Bødker i Mejlgade og hos Balle. I: Vagn Dybdahl (Red.), Ung i Århus. Ny samling. Århus, s. 55-65.*
- Toft Jensen, Hannelene 1980: *Frederiksberg. Tre arbejderboligkvarterer på Frederiksberg, deres etablering og deres befolkning i 1906. I: Årbog for arbejderbevægelsens historie 10, s. 222-225.*
- Tolstrup, Inger 1978: *Kolonihaver. I: Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 27-38.*

- Tolstrup, Inger 1979: Udvidelse af etnologiens arbejdsfelt — studiet af arbejderkultur. I: Nord Nytt. Nordisk tidsskrift for folkelivsforskning nr. 4, s. 87-101.
- Vestheim, Øivind 1981: Russlandsfarten. Minner som kilde i studiet av vandringer. I: Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli og Göran Rosander (Red.), Muntlige kilder. Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie. Oslo, Bergen og Tromsø, s. 139-161.
- Vi kvinder finder os i for meget. Syersker i Herning 1930-80. Århus 1981.
- Viby Mogensen, Gunnar m.fl. 1975: Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890. Kbh.
- Willerslev, Rich. 1979a: Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850-1910. En komparativ undersøgelse. I: Scandia. Tidskrift för historisk forskning bd. 45 hft. 1, s. 83-106.
- Willerslev, Rich. 1979b: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. Kbh.
- Willerslev, Rich. 1980: Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1914. I: Scandia. Tidskrift för historisk forskning bd. 46 hft. 1, s. 53-80.
- Willerslev, Rich. 1981: Svenske gæstearbejdere i København 1850-1914. I: Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokahistorie bd. XXIX hft. 2, s. 224-241.
- Willerslev, Rich. 1983: Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914. Kbh.
- Witte, Jørgen 1977: Landarbejdernes kår 1850-90. I: Bol og By. Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab 2. række 1, s. 113-139.
- Wählin, Vagn 1979: Omkring studiet af de folkelige bevægelser. Overvejelser vedr. folkrörelsesprojektet og Sven Lundkvist, Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920, Uppsala 1977, og et forsøg til en komplette- rende helhedsfortolkning. I: (Svensk) Historisk tidsskrift bd. 42 hft. 2, s. 113-151.
- Young, Michael and Peter Willmott 1973: The Symmetrical Family. A study of Work and Leisure in the London Region. London.
- Zerlang, Martin 1978: Studiet af førkapitalistiske bevidsthedsformer — principielt belyst og konkret eksemplificeret. I: Kultur og Klasse nr. 32, s. 32-59.
- Zerlang, Martin 1980: Fra land til by med Jeppe Aakjær og Nick Carter. Signalement af arbejderlitteraturen omkring 1900. I: Kultur og Klasse nr. 38, s. 26-49.
- Zerlang, Martin, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen 1982: En selvskreven historie. Om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark. Kbh.

Østergård, Uffe 1982: Socialhistoriens mange sider. "Dansk socialhistorie" mellem samfundshistorie, økonomisk historie, sociologi, politologi, socialantropologi, etnologi, historisk antropologi, mentalitets- og kulturhistorie, dagliglivshistorie og alle de andre "rigtige" måder at studere samfund på. I: Den Jyske Historiker nr. 23-24, s. 183-198.

Mennesket forandrer samfundet, og samfundet forandrer menneskets liv og dermed også mennesket selv. At studere dette samspil mellem individ og samfund er socialhistoriens opgave. Den bliver dermed væsentlig for at forstå den forandringsproces, som vort samfund i dag er et resultat af.

I otte artikler præsenterer ”Socialhistorie og samfundsforandring” nyere studier i dansk socialhistorie. De tager alle udgangspunkt i, hvordan almindelige menneskers liv blev ændret, da Danmark forandredes fra et traditionsbundet landbrugssamfund til et moderne industrisamfund. De tre første artikler handler om det moderne menneskes opståen, om den moderne families tilblivelse og om udskillelsen af mennesker med afvigende adfærd. Derefter kommer to artikler om livet i det traditionelle bondesamfund og om de folkelige bevægelser rolle ved forandringen af det. De sidste tre artikler behandler dels menneskene i industrialiseringens byer generelt, dels de to nye klasser: middelklassen og arbejderklassen.

Med sin præsentation af den nyeste forskning og sine fyldige litteraturhenvisninger har bogen vide anvendelsesmuligheder: som udgangspunkt for undervisning, som håndbog for biblioteker og ikke mindst som inspirationskilde for de mange historisk interesserede.

